

UNIVERSITÀ
DEGLI STUDI
DI PADOVA

Università degli Studi di Padova

Dipartimento di Studi Linguistici e Letterari

Corso di Laurea Magistrale in
Lingue e Letterature Europee e Americane
Classe LM-37

Tesi di Laurea

Dehumanizacija neprijatelja tijekom jugoslavenskih ratova u djelima Hrvoja Hitreca

Relatore
Prof.ssa Monica Fin

Laureando
Marco Jakovljevic
n° matr. 2062434 / LMLLA

Anno Accademico 2022 / 2023

SADRŽAJ

UVOD	4
1. HITREC: ROMANOPISAC, DISIDENT, „VELIKI” HRVAT	7
2. SMOGOVCI: JUGOSLAVENI, ZAGREPČANI, SANJARI O BOLJEM ŽIVOTU	11
2.1. Društveno-politički kontekst	11
2.1.1. Jugoslavija između socijalizma i potrošačke kulture	11
2.1.2. <i>Zagreb je hladan grad: divlji rast i rurbanizacija Zagreba</i>	16
2.2. Od romana pa do malog ekrana	19
2.2.1. Tko su Smogovci?	20
2.2.2. Nastanak i uspjeh serije	23
2.3. <i>Smogovci</i> i popularna kultura osamdesetih	29
3. SMOGOVCI U RATU	38
3.1. <i>Vruće zagrebačko ljeto: Smogovci, novi sustav i rat</i>	38
3.1.1. Političke promjene u Jugoslaviji i Hrvatskoj 1989-1991. i početak ratnih zbivanja	38
3.1.2. Smogovci idu u rat: ratna svakodnevnica Zagrepčana u romanu i seriji	57
3.2. <i>Kad sam bio civil ‘ranio sam svinje: kako neprijatelj postaje zvijer</i>	69
3.2.1. Iskorištavanje ratne psihoze protiv neprijatelja	69
3.2.2. Srbi: neprijatelji, zločinci, četnici	73
3.3. Uloga djece	90
4. I POSLIJE HITRECA – HITREC: RAT, NEPRIJATELJ I DJECA U KANJONU OPASNIH IGARA	96
4.1. Radnja	97
4.2. <i>Zbog Anice i bokala vina: Hrvatska 1992-1995.</i>	98
4.3. Mjesto zbivanja	101

4.4. Čevapi vestern: nasljednici Winnetoua protiv četnika	103
4.4.1. Važno je zvati se Winnetou: utjecaj vestern kulture	103
4.4.2. <i>Dobar, loš, zao</i> : četnik Beli i njegovi pomoćnici	105
4.4.3. <i>Mi smo hrabri gardisti, bježe od nas četnici</i> : imidž Hrvata u <i>Kanjonu opasnih igara</i>	110
4.4.4. Djeca	111
ZAKLJUČAK	115
RIASSUNTO	119
BIBLIOGRAFIJA	125

UVOD

Tinejdžerski klasik, sjajna knjiga, radnjom smještena u sredinu 1970-ih. U TV-verziji, serija je kao nijedna uhvatila *zeitgeist* ranih zagrebačkih 1980-ih. Neboderi, mlade obitelji, otkaćeni tate i lijepe mame, pametna dobra djeca, problematične obitelji s ruba, iz starih zagrebačkih radničkih kvartova (“Naselak” usred novogradnje), tinejdžerski nemiri, ljubomore, slabosti [...] sve je bilo kao naši životi preneseni na televiziju. Završni kadar na odjavnoj špici (uz muziku Nina Rote!) pokazivao je — metafora koju će Zagrepčani skužiti — da je glavni Trg bio onaj žrtava fašizma, a ne Republike. I to baš u posljednjoj epizodi prve serije! Vraga serije — cijele ere. Već druga je bila mali shift — osnovnoškolci idu u srednju, i tu je topografija sve — Mazalo se upisuje u “primjenjenu”, naj-arty školu kod nas, doslovno i preneseno, a u Lapu svira Boa. “Dunja”, preslatka Ana-Marija Petričević, imala je tako tipično lice nježne i inteligentne zagrebačke tinejdžerice. To su, dakle, bile prve serije i to je trebalo gledati (dva puta po šest epizoda) jer su, kažem, fantastične, a ostalo treba zaboraviti. I autora i seriju i ono što je poslije došlo (Đorđe Matić)¹.

Ovaj diplomski rad ima kao glavni cilj opis dinamika dehumaniziranja neprijatelja tijekom rata u Hrvatskoj (1991-1995.) u djelima *Smogovci u ratu* (1994) i *Kanjon opasnih igara* (1994) Hrvoja Hitreca, prema kojima su u razdoblju od 1996. do 1998. snimljeni serija i film. Prije samog opisa Hitrecovih „ratnih“ djela pokušat će se objasniti i važnost najslavnijega Hitrecova djela, *Smogovci* (kojima *Smogovci u ratu* služe kao nastavak), u okviru jugoslavenske popularne kulture u razdoblju između kasnih sedamdesetih i raspada Jugoslavije.

Ima više razloga iza izbora spomenute teme. Kao prvo, osobni interes za sve povezano uz Jugoslaviju i njezinu popularnu i omladinsku kulturu, čije su *Smogovci* sastavni dio. Drugi razlog, vrlo poznat u Hrvatskoj te djelomično u drugim bivšim jugoslavenskim

¹ Leksikon YU mitologije Smogovci - Leksikon YU mitologije (leksikon-yu-mitologije.net) (Zadnji put gledano 28.8.23.)

republikama, Hrvoje Hitrec je *de facto* nepoznat u Italiji, premda su njegova djela važna za razumijevanje različitih razdoblja Hrvatske i Jugoslavenske povijesti. Treće, postojeće analize o *Smogovcima*, *Smogovcima u ratu* te o *Kanjonu opasnih igara* često zanemaruju širi kontekst u kojem su nastale ili, u slučaju *Smogovaca*, izdvajaju predratne i poratne romane, ne mareći za činjenicu da su oba dio istog ciklusa te da je autor znatno promijenio svoj stil i stav. Kao zadnji razlog, smatralo se da Hitrecova su djela zanimljiv primjer ratnohuškačke književnosti za djecu i omladinu. Premda Hitrec nije jedini takav autor u Hrvatskoj ili, općenito, u bivše-jugoslavenskom prostoru, on je jedini koji je prije rata doživio uspjeh u cijeloj državi romanom koji je poznat zbog svoje bezbrižnosti i odsutnosti političkih referenci.

Ovaj je rad podijeljen na četiri poglavlja.

Prvo je poglavlje posvećeno biografiji Hrvoja Hitreca. Kao nepoznat autor u Italiji smatra se potrebno pružiti adekvatan pregled životopisa autora, jer tim je pregledom moguće bolje razumjeti razlozi iza Hitrecove sklonosti prema pretjeranome domoljublju i ratnoj propagandi. U ovom se poglavlju uglavnom koristila autobiografija autora koja se nalazi u zbirci *Autobiografije hrvatskih pisaca* Vinka Brešića (1997).

U drugom se poglavlju nalazi opis društveno-političkog konteksta u Jugoslaviji i Hrvatskoj između sedamdesetih i ranih osamdesetih, dinamika zagrebačkog divljeg urbanog rasta, nastanka romana i serije o *Smogovcima* i elemenata popularne kulture u *Smogovcima*. Puno se pažnje obraća nastanku potrošačke kulture u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, a glavna su korištena djela pri opisu spomenutih dinamika *Pronađeno blagostanje* Igora Dude (2014) te *Hrvatska 1918.-2008.* Ive Goldsteina (2008). Za opis povijesti romana i serije glavna su referentna djela bila *Na titonicu. Hrvatska dječja književnost u razdoblju socijalističke Jugoslavije* Berislava Majhuta (2022) i *S Bucom i Bongom protiv krize. Hitrecovi Smogovci, djetinjstvo i svakodnevnica kasnog socijalizma* Igora Dude (2014). Studije *Džuboks: The First Rock'n'roll Magazine in Socialist Yugoslavia* Radine Vučetić (2010) i *Yugoslav Past in Film and Music* Martina Pogačara (2010) korištene su pri objašnjavanju dinamika jugoslavenske popularne kulture.

Treće i glavno poglavlje rada analizira zbivanja u Jugoslaviji u kasnim osamdesetima i u ranim, ratnim devedesetima, te dinamike dehumaniziranja neprijatelja u djelu *Smogovci u ratu*. Već spomenuto djelo Ive Goldsteina (2008), tekst *Srbi u Hrvatskoj (1989-1991.)*:

između lojalnosti, neposlušnosti i pobune Dragutina Roksandića (2011), te *Le guerre jugoslave: 1991-1999* Joža Pirjevca (2017) predstavljaju glavnu literaturu korištenu tijekom opisa povijesnog uvoda u poglavlje. Što se *Smogovaca u ratu* i dinamika dehumaniziranja neprijateljskog naroda tiče, kao referentna literatura koristila su se djela *Hrvatska dječja književnost u ratu* Dubravke Zime (2001), *Uvod u imagologiju* (Davor Dukić et al. 2009), te studija Jordana Kipera *Remembering the Causes of Collective Violence and the Role of Propaganda in the Yugoslav Wars* (2022). Roman i serija *Smogovci u (Domovinskom) ratu* uspoređeni su sa ratnim dnevnikom Zvonimira Milčeca *Zagrebačka linija fronte (Grad bez petokrake – ratni dnevnik)* (1992), te sa ratnim videospotom *Bre rap* Željka Pervana i Zlatana Zuhrić, jer se usporedba između ratnog dječjeg romana, ratnog dnevnika i komičnog ratnog videospota smatrala zanimljivom. Četvrto i zadnje poglavlje posvećeno je romanu i filmu Hrvoja Hitreca i Vladimira Tadeja *Kanjon opasnih igara*. Djelo slično *Smogovcima u ratu* što se tiče teme dehumaniziranja i ponižavanja neprijatelja, *Kanjon opasnih igara* posjeduje pak zanimljive karakteristike povezane sa popularnom kulturom, tj. veza sa western-filmu *Winnetou*. Budući da su western-filmovi bili jako popularni u bivšoj Jugoslaviji, pri pisanju ovog poglavlja studija korišten je rad Radine Vučetić *Kauboji u partizanskoj uniformi – američki vesterni i partizanski vesterni u Jugoslaviji šezdesetih godina 20. veka* (2010). Budući da su Hitrecova djela čvrsto povezana sa popularnom kulturom, važnost je dana i glazbenim i filmskim referencama. Uz opise povijesnih zbivanja priloženi su tekstovi pjesama iz opisanih razdoblja i reference na poznate filmove i serije.

1. HITREC: ROMANOPISAC, DISIDENT, „VELIKI” HRVAT

Vrlo malo poznat u Italiji ili općenito izvan Hrvatske, kao važna ličnost u okviru ne samo hrvatske dječje i omladinske književnosti, nego i za cijelu hrvatsku književnost, Hrvoje Hitrec zaslužuje adekvatnu prezentaciju. Rođen u Zagrebu 14. srpnja 1943., usred Drugog svjetskog rata, kako se može zaključiti iz autorske autobiografije, Hitrec je odrastao u obitelji koja je bila antikomunistički nastrojena: otac Vilim je tijekom rata bio u Hrvatskoj pomorskoj legiji na Crnom moru i poslije rata, budući da nije htio prihvatiti komunističku vlast, otišao je u Ameriku, dok su majku komunističke vlasti izbacile iz stana, a Hitrecova baka, kod koje su Hrvoje i njegova sestra Branka živjeli, bila je „oduševljena pristašica Seljačke stranke“ (toliko oduševljena da je „slika Stjepana Radića² visjela na počasnom mjestu u stanu“ (Brešić 1997: 1509-1510). Hitrec nije imao lako djetinjstvo. Uz poslijeratne poteškoće i odsutnost roditelja, kako sam autor ističe, Hitrecova je obitelj stalno i oduvijek imala ekonomske nevolje (Brešić 1997: 1513). Uzimajući u obzir sve do sada navedeno, nije teško shvatiti zašto je autor zašto je autor postao kasnije u svojoj karijeri jedan od najagresivnijih glasova protiv socijalističkog sustava. Na primjer, već u svojoj autobiografiji autor posebno voli spomenuti događaje u kojima pripadnici tadašnje milicije tuku i ponižavaju Hrvate:

Nedjeljom smo gledali „Dinamove“ utakmice. Često nas je tukla policija, ali to smo držali prirodnim. Jedan prijatelj iz škole stanovao je u Babukićevoj ulici, pokraj milicijske stanice, a kada sam jednom bio u dvorištu, upitao me preko ograde besposlen milicioner što sam po narodnosti. Rekoh da sam Hrvat, a on na to: „Ja bih se ubio da sam Hrvat.“ No dobro. Dotad smo već shvatili da nije dobro hvaliti se hrvatstvom. (Brešić 1997: 1511)

Često bi nas milicija pokupila u racijama, posebice na određene datume iz hrvatske povijesti, uz koje su išle i posve određene hrvatske pjesme što smo ih naučili na svadbama, karminama, krstikama i drugim pučkim svečanostima, a bogme i po birtijama. (Brešić 1997: 1512)

Hitrec je rano pokazao ljubav prema kazalištu i književnosti, dakle njegova odluka da po završetku gimnazije upiše komparativnu književnost izgleda logična i prirodna. U

² Stjepan Radić: hrvatski političar, književnik, prevoditelj i publicist. Rođen u Desnom Trebarjevu kod Siska 11. lipnja 1871, Stjepan Radić smatra se jednim od velikana hrvatske povijesti. 1904. osnovao je, zajedno s njegovim bratom Antunom, Hrvatsku pučku seljačku stranku koja će 1925. postati Hrvatska seljačka stranka. Od studenog 1925. do veljače 1927. bio je ministar prosvjete Kraljevine SHS. Ubio ga je srpski zastupnik u parlamentu Puniša Račić u atentatu u Narodnoj skupštini u Beogradu 8. kolovoza 1928.

vrijeme studija Hitrec je počeo pisati za Radio Zagreb i za tada popularne komičare poput Vikija Glowatzkog i Nelu Eržišnik. Bio je i jedan od prvih autora satiričkog teatra *Jazavac* (Brešić 1997: 1513). Godine 1967. diplomirao je komparativnu književnost, a istovremeno postaje jedan od urednika u satiričkom časopisu *Paradoks*³. U *Paradoksu* je Hitrec radio sve do 1968. kad je časopis bio zabranjen neposredno poslije sovjetske intervencije u Čehoslovačkoj. Istovremeno se njemu i supruzi (koju je upoznao i s kojom se vjenčao tijekom studija) rodio prvi sin, Neven. Događaje Hrvatskog proljeća Hitrec nije uspio slijediti zbog služenja vojnog roka u Makedoniji (Brešić 1997: 1513-1514) stoga nema puno riječi o događajima 1971. godine.

Sedamdesete su godine predstavile početak Hitrecove karijere kao romanopisca. 1974. godine objavljen mu je prvi roman, *Pustinjakov pupak*, a dvije godine kasnije slijedili su slavni *Smogovci: romančić za nešto stariju djecu i prilično mladu omladinu*. 1977. godini pripada kratki roman *Priča o Osmanu*, 1978. godini *Manijak: humoristični roman* te 1979. godini *Eko Eko*, jedan od Hitrecovih najuspješnijih romana. Početkom je osamdesetih godina karijera Hrvoja Hitreca doživjela rast i djelomično neočekivani uspjeh. Po izdanju *Kerempuha* (1980.), nakon kojeg će 1985., 1986. i 1989. godine slijediti još tri romana iste serije, *Petrica Kerempuh i hrabri krčmar*, *Petrica Kerempuh i praznoglavci* te *Petrica Kerempuh i čarobne kuglice*, 1982. objavljen je znanstvenofantastični roman *Ur*. Iste je godine do televizijskog ekrana stigla serija tadašnje Televizije Zagreb *Smogovci*, čiji je scenarij bio napisan prema maloprije spomenutom romanu iz 1976. godine. Serija je, kao i knjiga, postala toliko popularna i važna za pop-kulturu čitave generacije da će Hitrec tijekom osamdesetih godina napisati još dva nastavka, odnosno *Smogovci i strašni Bongo: romančić za djevojčice i dječake, njihovu stariju braću i sestre, te za nove i stare fosile* (1987.) te *Zbogom, Smogovci: romančina za sve uzraste, ali posebno ipak za djecu i omladinu* (1989.). Istovremeno je Hitrec aktivno radio kao lektor i redaktor u *Sportskim novostima* i *SN Reviji*, sve u okviru novinske kuće *Vjesnik* (Brešić 1997: 1514). Nakon smrti Veselka Tenžere 1985., kolumnista *Vjesnika* i popularnog časopisa *Starta*, Hitrec je postao ravnateljem Malog kazališta Trešnjevka, kojemu je sam Hitrec promijenio ime u Kazalište Trešnja. 1987. objavljen je znanstvenofantastični roman *Ljubavi na crnom baršunu*. Već spomenuti roman *Zbogom, Smogovci: romančina za sve uzraste ali posebno ipak za djecu i omladinu*

³ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=25782> (Zadnji put gledano 30.11.2022.)

iz 1989. možemo smatrati zadnjim romanom koji je Hitrec napisao prije početka devedesetih. Krajem osamdesetih godina i početkom političko-društvenih promjena u Jugoslaviji i Hrvatskoj, Hitrec je počeo sudjelovati u ranim procesima stvaranja nove hrvatske države. Ističe autor u svojoj autobiografiji:

Naime, početkom osamdeset devete nisam bio aktivan samo u rušenju ionako ruševnih kazališnih zdanja, nego i u rušenju Jugoslavije. Već godinu prije silovito sam istupio oko ustavnog amandmana koji je htio izbaciti iz javne uporabe hrvatski književni jezik, a u siječnju 1989. održao sam na plenumu Društva hrvatskih književnika svoj prvi politički govor. Tada me Dubravko Horvatić upoznao s glasovitim disidentom dr. Franjom Tuđmanom, te sam se mjesec dana poslije našao u inicijativnom krugu „stranke opasnih namjera“ – Hrvatske demokratske zajednice. (Brešić 1997: 1514)

Budući da je imao veze s uskim krugom Franje Tuđmana, po prvim demokratskim izborima 1990. godine, poslije kojih je Tuđman postao predsjednikom nove hrvatske države, Hrvoje Hitrec postao je prvim direktorom Hrvatske radiotelevizije. U veljači 1991. postao je ministrom informiranja i ostao na tom položaju sve do ljeta iste godine (Brešić 1997: 1514-1515). Nakon toga, iako više nije direktno sudjelovao u politici, aktivno je organizirao, po početku ratnih zbivanja u Hrvatskoj, tzv. Satniju hrvatskih umjetnika, za koju je izabrao ljude, nabavio uniforme i oružje te organizirao aktivnosti na frontu (iako je toj postrojbi bila *de facto* zabranjena bilo koja borbena aktivnost). U devedesetim su godinama Hitrecova djela bila posvećena uglavnom ratnoj, političkoj, (hrvatskoj) povijesnoj te ponekad čak i religioznoj tematici. Među njegovim djelima iz tog razdoblja su i kratka ilustrirana knjiga za djecu *Dan kada se rodio Isus* (1993.), fotomonografija *Zagreb: hrvatska prijestolnica* (1994.), *Hrvatska povjesnica* (1994.) i roman *Hrvatska bogorodica* (1996.). Prema romanu *Hrvatska bogorodica* Hitrecov će sin Neven 1999. godine snimati ratni film *Bogorodica*. 1994. godine objavljena su dva jako važna romana za Hitrecovu karijeru: ratna verzija *Smogovaca*, tj. *Smogovci u ratu* (prema ovom će romanu biti snimljena 1994. godine i televizijska serija, tj. posljednja sezona *Smogovaca*) i drugi roman prema čijoj će radnji biti 1998. godine snimljen i film *Kanjon opasnih igara*. Radi se o dječjim romanima čija se radnja odvija tijekom ratnih zbivanja u Hrvatskoj, a u obama romanima Hitrec prikazao je pretjeranu i prilično lošu sliku neprijatelja, tj. Srba. Srbin-neprijatelj u ovim je djelima nekulturno, prljavo, nasilno biće koje mrzi sve što je hrvatsko (i dakle, prema Hitrecu, civilizirano). Ta dva romana predstavljaju vrhunac Hitrecove metamorfoze u „ljutog“ velikog Hrvata, u pravog

nacionalista koji je konačno uspio napisati svoje romane na svojem načinu, kao konačni obračun sa sistemom koji nije samo kritizirao nego i prezirao. 1996. godine objavljena je posljednja knjiga ciklusa *Smogovaca, Smogovci i biće iz svemira*, dok ostali dio Hitrecove produkcije od kraja devedesetih godina do danas uključuje uglavnom knjige za djecu, od kojih su mnoge posvećene hrvatskoj književnosti (*Najljepše priče hrvatske renesanse*, 2002., *Priče iz hrvatske starine*, 2002., *Hrvatske legende*, 2007. te *Hrvatske kronike*, 2015.).

2. SMOGOVCI: JUGOSLAVENI, ZAGREPČANI, SANJARI O BOLJEM ŽIVOTU

Smogovac: žarg. dijete koje raste u napućenom industrijskom gradu, koje ne živi na zraku i u prirodi, dijete koje udiše smog. (Hrvatski jezični portal)

2.1. Društveno-politički kontekst

2.1.1. Jugoslavija između socijalizma i potrošačke kulture

Shvaćanje društvenog i povijesnog konteksta u kojem su *Smogovci* nastali je veoma važno za bolje razumijevanje dinamika i zbivanja u romanu i seriji⁴. Iako je Hrvoje Hitrec pri pisanju namjerno izbjegavao eksplicitno spominjanje tadašnjih društvenih i sustavnih dinamika, postoje brojni i važni elementi koji su tipični za vrijeme zbivanja cijele priče o *Smogovcima*, a koji su specifični upravo za jugoslavenski kontekst i od kojih nije moguće pobjeći pri analiziranju romana i serije. Prisjećajući se da je roman napisan 1976. godine i uzimajući u obzir treće poglavlje knjige, kad Hitrec piše da jedan od likova, Dado, vidi kako izgradnja novog televizijskog tornja na Sljemeni (izgrađen između 1973. i 1976.) „izvršno napreduje“ (Hitrec 1996: 12) i da je roman *Zbogom, Smogovci* napisan 1989., moguće je zaključiti da se radnja prva tri romana odvija između sredine sedamdesetih i kasnih osamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Berislav Majhut (2022.) ističe kako se radnja prvog romana odvija tijekom školske godine 1974./1975. (Majhut 2022: 128). Sedamdesete su godine vrhunac dugogodišnjeg ekonomskog rasta Jugoslavije kao socijalistička država s potrošačkim svojstvima (Duda 2014: 19). Nakon teške poslijeratne i informbirovske⁵ godine, socijalistička Jugoslavija smatra da konačno, uz odobrenje Sovjetskog Saveza (čija se politika prema Jugoslaviji nakon Staljinove smrti znatno

⁴ Pri opisu povijesnog konteksta korišteni su *Hrvatska 1918.-2008.* (2008.) Ive Goldsteina te *Storia della Jugoslavia. Dal 1945 ai giorni nostri* (1999.) Josipa Krulića, koji pružaju adekvatan i cjelovit pogled na hrvatsku povijest u doba socijalističke Jugoslavije. Za društveno-ekonomski kontekst uziman je u obzir pulski akademik Igor Duda, koji djelima *Pronađeno blagostanje* (2014.) te *Danas kada postajem pionir* (2015.) omogućuje objašnjenje svojstava jugoslavenskog društva između socijalizma i potrošačke (odnosno kapitalističke) kulture.

⁵ Vrijeme Informbiroa označava razdoblje između 1948. i 1954. kad je Jugoslavija prestala biti članom Informbiroa (najbolje poznat kao Kominform, tj. savjetodavni organ svih europskih komunističkih partija) te se aktivno suprotstavila politikama SSSR-a. U tim je godinama velik dio jugoslavenskih staljinista i drugih Jugoslavena, koje je tajna policija OZNA smatrala sumnjičavima, izbačen iz partije, uhapšen ili ubijen.

ublažila), može razvijati svoj vlastiti put u socijalizam (Krulić 1999: 74). Životni standard raste i partijska kontrola nad svakodnevnicom građana se znatno smanjuje. Skoro deset godina po završetku Drugoga svjetskog rata, punom snagom počinje gradnja novog socijalističkog raja u kojoj ne sudjeluju samo obični radnici, već i tzv. Omladinske radne brigade⁶. Te brigade zanimljiv su primjer suradnje između partije i stanovništva unatoč komunističkom teroru informbiroovskih godina. Potrebno je spomenuti da tadašnje jugoslavensko stanovništvo čine ili preživjeli iz Drugog svjetskog rata ili njihovi sinovi i kćeri, odnosno ljudi koji su svojim očima vidjeli rat (odnosno pobjedu Titovih partizana nad fašistima) ili njegove posljedice. Postoji, dakle, razlog zašto je povjerenje u partiju ili u Tita bilo relativno visoko. Jugoslaveni sanjaju bolji život i novi svijet, a socijalizam im daje priliku da ih dostignu.

Iz siromašne zemlje bez infrastruktura i (većih) industrija, Jugoslavija počinje razvijati svoje potencijale pokrećući nov program industrijalizacije i urbanizacije: izgrađene su nove ceste (najbolji su primjeri Jadranska magistrala, koja je povezivala cijelu jugoslavensku obalu, i Autoput bratstva i jedinstva, koji je povezivao Sloveniju, Hrvatsku, Srbiju i Makedoniju), nastaju nove tvrtke, razvijaju se već postojeće industrije (primjerice *Jugoplastika* u Splitu, *Zastava* u Kragujevcu ili *Borovo* u Vukovaru) i turizam. Posebice se počinje razvijati industrija zabave osnivanjem televizijskih kuća poput Televizije Zagreb i Televizije Beograd (obje osnovane 1956.).

Preko malog ekrana Jugoslaveni mogu pratiti dnevnik, domaće i strane (često i zapadne) serije, filmove i festivale (dobar je primjer opatijski glazbeni festival). Sve do sad navedeno smatra se početkom masovne industrije zabave, ali i masovne potrošačke kulture (Duda 2014: 18). Ipak, potrebno je uzimati u obzir da tadašnje vlasti dozvoljavaju „interferencije“ s kapitalističkim zapadom uglavnom zahvaljujući činjenici da je Jugoslavija jedna od osnivača Pokreta nesvrstanih⁷, dakle ne pripada ni zapadnom ni istočnom bloku te može samostalno upravljati svojim međunarodnim odnosima. To znači gotovo slobodan uvoz stranih proizvoda, ali i otvaranje granica i slobodna putovanja u

⁶ Omladinske radne brigade bile su radne brigade mladih volontera iz cijele Jugoslavije koje su sudjelovale u Omladinskim radnim akcijama, odnosno u gradnji raznih infrastruktura, a ponekad i čitavih stambenih naselja.

⁷ Pokret nesvrstanih međunarodna je organizacija, osnovana 1961. u Beogradu koja broji 120 zemalja članica (sve afričke države, većina azijskih i južnoameričkih država te Bjelorusija) i koja je nekad bila sinonim za pojam „treći svijet“. Zemlje članice Pokreta nesvrstanih nisu pripadale ni zapadnom ni istočnom bloku, imale su pak razvijene međunarodne odnose s komunističkim kao i s kapitalističkim zemljama.

inozemstvo. Otvorene granice odlična su prilika za Jugoslavena da kupuju sve što u svojoj zemlji ne mogu nabaviti i da kušaju bar mali komad kapitalizma i konzumerizma. Jugoslaveni raduju se tome da, ako ne budu uspješni naći najnovije traperice ili kvalitetne kožnate jakne kod kuće, mogu slobodno ići u Trst ili u Graz u šoping, za razliku od svoje „socijalističke braće“ u Sovjetskom Savezu i u drugim socijalističkim zemljama. Izleti preko talijanske granice postaju samostalna kulturna praksa te zadovoljavaju i vlasti i građane (Duda 2014: 69-70).

Sve navedeno ipak ne znači da Jugoslaveni ne vjeruju u socijalizam. Prema anketi iz 1973. dvije trećine građana Socijalističke Republike Hrvatske vjeruje da je socijalizam „najbolji put za privredni i društveni razvoj“ (Duda 2014: 23). Unatoč toj otvorenosti prema Zapadu, Jugoslavija i dalje nastavlja graditi socijalizam i kulturu ličnosti svog lidera Josipa Broza Tita. U sedamdesetim se godinama postiže vrhunac tzv. socijalističkog samoupravljanja⁸. Državna postaje policentrična, sve su državne funkcije podijeljene u manje samoupravne jedinice koje imaju relativnu veliku autonomiju. Čak i vojska, Jugoslavenska narodna armija (JNA), uključuje manju, paravojnu strukturu poznatu kao Teritorijalna obrana (TO) koja ima veliku autonomiju unutar granica pojedinih republika i koja je prisutna u svim mogućim samoupravnim jedinicama, u republikama, pokrajinama, općinama, mjesnim zajednicama pa čak i u tvrtkama. S jedne strane, samoupravni socijalizam uspješno funkcionira u smislu da je samoupravna struktura države u snazi, ali s druge strane efikasnost države znatno slabi (Duda 2014: 25). Ta slaba efikasnost u suprotnosti je s moćnom propagandom i s napornim pokušajima utvrđivanja ideala samoupravnog socijalizma u (posebice mladom) stanovništvu. Mali Jugoslaveni idu u pionire i u omladince⁹ (Duda 2015: 103) dok se u školama već od kasnih šezdesetima uče o Općenarodnoj obrani i društvenoj samozaštiti, tj. o službenoj obrambenoj taktici oružanih snaga SFRJ kao i o osnovama marksizma i socijalističkog

⁸ Socijalističkim samoupravljanjem, radničkim samoupravljanjem ili samoupravnim socijalizmom definira se službeni ekonomsko-politička ideologija, specifična za SFRJ, koju je poslije raskola Tito-Staljin 1948. smislilo jugoslavensko rukovodstvo. Socijalističkim samoupravljanjem se sustav udaljio od tipičnog centralizma koji je karakterizirao ostatak socijalističkog svijeta, ali i od političkog pluralizma kapitalističkih zemalja. U tom sustavu su sredstva za proizvodnju posjedovali i radnici, a u poduzećima su radnički savjeti bili glavno tijelo. I sustav vlasti je bio utemeljen na samoupravnim načelima. Uz to, u Jugoslaviji je samoupravni socijalizam predviđao i blagu formu otvorenog tržišta i privatnog vlasništva. (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=54339>) (Zadnji put gledano 20.7.23.)

⁹ Jugoslavenska su djeca morala sa šest ili sedam godina postati dio Saveza pionira Jugoslavije, dječjeg ustroja i prvog stupnja političke indoktrinacije u SFRJ. S četrnaest su godina srednjoškolci postajali članovima Saveza socijalističke omladine Jugoslavije, tj. omladinskog ogranka Saveza Komunističke Jugoslavije (Duda 2015: 103).

samoupravljanja. Govoreći o vojsci, JNA ima svoju posebnu emisiju *Dozvolite da se obratimo* na Jugoslavenskoj Radioteleviziji (JRT). Tijekom spomenute emisije emitiraju se partizanski filmovi, propagandni spotovi o vojnoj snazi JNA i Titovi govori. Zanimljivo je kako će kasnije serija o *Smogovcima* predstavljati glavnu konkurenciju emisiji *Dozvolite da se obratimo*. (Duda 2014: 401) Ipak, najveći primjer propagande i kulta ličnosti u Jugoslaviji jest ono što se desetljećima smatralo najvećim događajem godine: Dan mladosti. Svakog se 25. svibnja slavi službeni rođendan Josipa Broza Tita (koji je ustvari rođen 7. svibnja 1892). Kulminacija tog događaja dolazak je Titove štafete u Beograd na Stadion JNA nakon putovanja kroz cijelu Jugoslaviju.

Unatoč pokušajima vlasti da se konačno ostvari savršeni samoupravljač, zapadne interferencije i generacijske promjene u Jugoslaviji znatno smanjuju efekt službene indoktrinacije. Generacije mladih koje odrastaju u sedamdesetima koje u istim godinama počinju graditi svoj samostalni život nisu kao one generacije koje su doživjele rat ili posljedice istoga. „Novi“ Jugoslaveni ne znaju što je politički ekstremizam, Informbiroovske atmosfere su za njih nepoznate ili daleke te ne idu više u radne akcije ne bi li gradili svoju zemlju nego za jeftino ljetovanje (Senjković et al. 2017: 14). O promjenama u radnim akcijama govori čak i film iz 1983. Milivoja Puhlovskog koji je režirao i seriju o *Smogovcima, S.P.U.K. (Sreća pojedinca – uspjeh kolektiva)*. Radnja filma odvija se u radnoj akciji u okolici Zagreba, a sama radna akcija prikazana je kao mjesto gdje mladi traže zabavu i spolne odnose s vršnjacima. Za „red, rad i disciplinu“ nema previše mjesta, partijski dogmatizmi uglavnom su ismijavani u filmu. Dakle, dok odrasli maštaju o potrošačkom životu, o novoj bijeloj tehnici ili o novom televizoru, mladi sve više žele zabavu koju nije diktirala partija ili službena politika. Od kasnih šezdesetih godina počinje se razvijati jugoslavenski rock s epicentrima u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Sarajevu. Jugoslavenska se popularna kultura snažno počinje suprotstavljati partijskoj liniji. Već sredinom sedamdesetih nastaju prvi punk sastavi u Rijeci (sastav Paraf) i u Ljubljani (Pankrti). Time počinje razdoblje snažnog razvoja omladinske kulture poznato kao *novi val*¹⁰.

¹⁰ *Novi val* je izraz kojim se prema Mateji Mihaljević-Jurković definira ta vrsta glazbe između *punka* i *rocka* koja se pojavila u Velikoj Britaniji i u SAD-u u sedamdesetih godina prošlog stoljeća (Mihaljević-Jurković 2017: 239). U Jugoslaviji se pojavljuje sredinom sedamdesetih osnutkom bendova Buldožer (1975) i Pankrti (1976) iz Slovenije te Paraf (1975-1976) iz Hrvatske. Nakon njih slijedili su drugi sastavi poput Prljavog Kazališta, Azre, Parnog Valjka, Patrole, Haustora i Filma iz Hrvatske, te poput Električnog Orgazma, Pekinške Patke, Idola i Šarlo Akrobate iz Srbije. U dokumentarcu *Sretno dijete* (2003.) Igora

Paralelno s političkom apatijom tih godina rađa se neka nova pozitivnost među mladima koji postaju apsolutnim protagonistima kasnih sedamdesetih. Nakon Titove smrti 4. svibnja 1980. ta se pozitivnost znatno smanjuje. Jugoslaveni plaču za Titom, ali i za bankovnim računima i ekonomskom krizom. Titovom smrću izlaze na površinu svi ekonomski problemi koje je političko rukovodstvo pokušavalo sakriti. Sve češće nestašice, početak programa ekonomske stabilizacije poznat kao *Dugoročni program ekonomske stabilizacije* (DPES) i nastanak političke krize (posebice u Srbiji i u Sloveniji) uzrokovali su rast političke apatije i nepovjerljivosti prema samoupravnome sustavu (Goldstein 2008: 595). Zanimljivo kako se u *Smogovcima* Hitrec marljivo šuti o političkoj krizi ili o politici općenito: socijalizam skoro da nije spomenut (Majhut 2022: 134), no otvoreno se spominju kriza i svakodnevnica građana Zagreba, pogotovo u romanima *Smogovci i strašni Bongo* i *Zbogom, Smogovci*, smještenim u kasnim osamdesetima, godinama paradoksalnog suživota između teške ekonomsko-političke krize i privremenog blagostanja. Sredinom i krajem osamdesetih godina Zagreb je opet u rastu, uglavnom zbog ljetne Univerzijade 1987. Grade se nova naselja, obnavljaju se infrastrukture (primjer je zagrebački autobusni kolodvor) te sponzoriraju aktivnosti za mlade, sve to uz sve očitiju političku napetost i ekonomski pad. Jugoslavija, Hrvatska i posebice Zagreb žive u čudnom „polusnu“¹¹, a to je, bilo namjerno ili ne, moguće vidjeti u samoj radnji *Smogovaca*. Likovi koji žive u malom, siromašnom i poluseoskom kvartu na zagrebačkoj Peščenici izgleda da unatoč svim poteškoćama nastavljaju živjeti ne govoreći otvoreno o politici od koje, ipak, ne očekuju puno. Vladala je filozofija koja se najbolje izražava poslovicom „snađi se, družo“. Nosonja, jedan od likova *Smogovaca*, vidjevši da su dućanske police poluprazne, počinje iskorištavati svoje zemljište ne bi li dobio nešto više hrane (Hitrec 1989: 146), dok Bongo, jedan od Vragecovih, obitelji čiji su članovi glavni junaci romana i serije, iskorištava svoje nadnaravne sposobnosti za traženje nafta i plina na Jadranu (Hitrec 1989: 209). O političkim promjenama kasnih

Mirkovića ističe se da je novovalna glazba donosila i novi način života i življenja mladosti. Kulturni se život u urbanim sredinama SFRJ oživio, a novo je uzbuđenje vladalo ulicama bivše federacije. Jugoslavenska je novovalna glazba bila jako raznolika, te uključila je svojstva *rock*, *punk*, *ska* i pop glazbe. Činjenica da je popularna glazba u Jugoslaviji bila prava iznimka u socijalističkome svijetu moguće je utvrditi osnutkom 1966. prvog magazina posvećenog samo rokenrol glazbi, *Jukebox* (Vučetić 2010: 148).

¹¹ Radi se o referenci na roman Ratka Cvetnića, dobitnika nagrade *Ksaver Sandor Gjalski* 2009., *Polusan*, čija se radnja odvija u Zagrebu krajem osamdesetih i čiji je glavni lik apatičan mladić koji jedva uspijeva naći svoje mjesto u gradu i u državi koja je blizu propasti, no čini se da se s time ne želi suočiti, kao da živi u nekom polusnu.

osamdesetih i ranih devedesetih govorit će se kasnije u ovom radu, no kako bi se bolje shvatio kontekst u kojem su *Smogovci* nastali, potrebno je posvetiti poseban prostor dinamikama urbanog rasta Zagreba od šezdesetih do kasnih osamdesetih. Tome je posvećen sljedeći paragraf.

2.1.2. Zagreb je hladan grad: divlji rast i rurbanizacija Zagreba

U prethodnom se paragrafu spominju industrijski te infrastrukturni rast u Jugoslaviji od pedesetih do osamdesetih godina. To je inače ključan faktor koji se ne može zanemariti pri objašnjenju konteksta *Smogovaca*, čija se radnja odvija u Zagrebu upravo kad je on bio u punom, ali i kaotičnom rastu. Članovi slavne obitelji Vragec žitelji su jednog od tih novonastalih zagrebačkih kvartova koji su nekad bili sela ili dio periferije čija su sela kao sateliti gravitirala oko Zagreba i koja tijekom urbanizacije i industrijalizacije postaju sastavni dio glavnog grada Hrvatske. Riječ je o Naselku, istinitom naselju čija struktura nije bila puno različita od drugih zagrebačkih naselja poput Vrbika na današnjem Trnju, Jaruna, Rudeša i Srednjaka na današnjoj Trešnjevci: prigradska sela nedefinirane strukture čiji su žitelji bili mahom seljaci koji nisu bili naviknuti na gradski ritam unatoč blizini većeg grada kao što je Zagreb. Dolaskom komunista na vlast i početkom agrarnih te industrijskih reformi lice zemlje totalno se mijenja. Od pretežno agrarne zemlje tadašnja Socijalistička Republika Hrvatska postaje industrijskom zemljom. Proizvodnja u poljoprivredi znatno se smanjuje, a velik broj ljudi (posebice između pedesetih i šezdesetih godina) napušta seoske krajeve kako bi išao živjeti i raditi u većim gradovima, gdje je život sigurno bolji, a zarada veća. Sela postaju prozna, a na rubovima gradova nastaju prigradska naselja u koja se „novi“ građani sele i koja rastu bez reda i osnovnih komunalnih infrastruktura (Goldstein 2008: 521). Tako nastaje i već spomenuti Naselak. Piše u četvrtom poglavlju prvog romana *Smogovaca*:

Preko puta škole bio je Naselak, a u Naselku sve kuće male, porazbacane bez plana, kao da se neko rastreseno dijete igralo lego-kockicama. Većina nepočešljana i neumivena, samo tu i tamo poneka s našminkanim pročeljem, uglavnom plavom ili žutom bojom. Ulice u Naselku, koje bi se tako mogle nazvati samo uz veliku toleranciju, bile su uske i krivudave [...] (Hitrec 1996: 16-17)

Osim otvorene Hitrecove ironije o lošem planiranju naselja, ovim kratkim opisom o glavnom mjestu zbivanja radnje moguće je dobiti potvrdu do sada navedenih činjenica. Dok se jugoslavenski urbanisti „igraju lego-kockicama“ pri planiranju gradova, stanovnici istih nalaze se između dviju vatri: loša i brza urbanizacija te rast društvenih razlika. Stanovnici Naselka paradoks su novih komunističkih reformi. Siromašni i bivši seljaci, koji bi trebali biti ravnopravni sa svojim „buržoaskim“ sugrađanima, žive u starim, zapuštenim kućama, dok spomenuti pripadnici velegradske buržoazije stanuju u novim stambenim blokovima i neboderima u kojima postoje normalne i funkcionalne komunalne infrastrukture. U „socijalističkome raju“ društvene razlike ipak postoje i mali naselački svemir uključuje i njih. „Stari“ žitelji Naselka, kao što su glavni junaci, Vragecovi, u sukobu su s „novim“ žiteljima kvarta, odnosno sa žiteljima tzv. Nebodera.

Uostalom, malo je tko od stanovnika Naselka imao automobil, ali ih je zato bila sva sila pred jedinom zgradom u Naselku - koja tu uopće nije spadala - i ta je štrcala kao Nosonjin nos. Bio je to Neboder. Tako su ga barem zvali stanovnici Naselka i to ne bez razloga, jer imao je devet katova što je za njih bilo drsko visoko, a sagrađen je na sjevernom rubu, tamo gdje je dugo bilo prazno gradilište prekriveno visokim dračem, i gdje su godinama štakori igrali hokej na travi. Ne bi se baš moglo reći da su se stanovnici Naselka i stanovnici Nebodera previše voljeli. Ne bi se baš moglo reći ni da su se mrzili. Ali bi se moglo reći da jednostavno nisu marili jedni za druge, a kad bi slučajno jedni druge spominjali u razgovorima, govorili su „oni gore“ ili „oni dolje“. (Hitrec 1996: 16-17)

Ako odrasli stanovnici Naselka i Nebodera osjećaju svoje međusobne razlike, djeca se, unatoč jasnom društvenom jazu, ne sukobljavaju:

S djecom je bilo čist neka drugo. I ona iz Naselka i ona iz Nebodera išla su u isti tanker, grijala iste klupe, igrala se na istom igralištu, pa među njima i nije bilo neke veće razlike, osim što su ona iz Naselka imala stare zimske kapute, a ona iz Nebodera nove, što se na ovima Nebodera sve sjalo, a onima iz Naselka propuštale cipele, što su oni iz Nebodera imali poni-bicikle, a oni iz Naselka samo noge, osim u iznimnim slučajevima: naime, ona djeca iz Naselka kojoj su roditelji bili u gastarbajteraju, u Švapskoj, bila su bolje odjevena, a neka su čak imala i te famozne poni -bicikle. (Hitrec 1996: 17)

Iako dječji rivalitet ne postoji u kontekstu Naselka, upravo je kod djece moguće primjetiti najveće razlike. Djeca iz Nebodera imaju bicikle, nove cipele i kapute, dok ona iz Naselka nose stare i uništene stvari.

Unatoč svemu navedenom, vjerojatno kao znak Hitrecove ironije i ne prevelike simpatije prema socijalizmu, bila bogata ili siromašna, sva djeca idu u istu školu te igraju u istim mjestima. U socijalističkom sistemu i jedni i drugi u istom su brodu, ali oni koji nemaju

boljeg državnog posla i koji ne žive u novim blistavim zgradama moraju u Njemačku ne bi li zaradili ono malo više novca koje je potreban za pošten život. Dakle, ne spominje Hitrec bez razloga gastarbajtere i „Švapsku“ (odnosno Njemačku). Gastarbajteri, odnosno jugoslavenski privremeni radnici u Saveznoj Republici Njemačkoj, već od šezdesetih godina nezanemariv su izvor novaca za te građane koji su ostali u svojoj domovini. Svojim radom gastarbajteri omogućuju svojim obiteljima gradnju novih kuća, kupnju kućanskih aparata i automobila i općenito olakšavaju ekonomski razvoj (Goldstein 2008: 510). Gastarbajterstvo je iznimno jak fenomen u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj, iz koje je otišlo najviše gastarbajtera (Goldstein 2008: 504) pa se i kod Vragecovich taj fenomen spominje: „Vrageci su imali mamu u Njemačkoj i tatu na Mirogoju” (Hitrec 1996: 17).

Mati Vragecovich, zbog smrti supruga, velikog broja djece i zbog gradnje nove kuće, prisiljena je na privremeni rad upravo u Njemačkoj. Time se otvara prostor za razmišljanje o činjenici da obitelji poput Vragecovich u socijalističkom razdoblju dožive sljedeće: od seljačke sredine dio stanovništva pređe (ili dolaskom u veliki grad ili širenjem velegradskih granica do prigradskih sela) na gradsku sredinu ne uspijevajući se u potpunosti prilagoditi novom načinu života. U gradskoj sredini stari se seljaci nalaze nakon što ih je brzi opći razvoj potpuno pregazio kao prebrz val na raskrižju između dviju opcija: ostati u gradu i boriti se svaki dan za malu količinu novca ili otići na privremeni rad u inozemstvo. Proživjevši u različitim sredinama (u selu, u gradu te u inozemstvu) i sanjajući svaki put novi i bolji život, takvi ljudi gube osjećaj identiteta i pripadnosti svojem kraju.

Junaci *Smogovaca* nisu potpuna iznimka. Vragecovi i drugi junaci jesu čvrsto povezani sa Zagrebom, no, osim u romanu *Smogovci u ratu*, pogledi su im usmjereni drugamo. Patriotizam ne postoji, povezanost s Hrvatskom rijetko se ili samo jako implicitno izražava, ako je pak moguće naći bolji život ili rješenje za svoje probleme vani, u drugim krajevima, junaci romana rado će otići iz rodnog grada. To ne znači da je rodni kontekst, tj. Naselak, zaboravljen. On ima posebno mjesto u srcima svih Smogovaca, posebno kod Vragecovich. Njega oni brane jer je to njihova sredina i oni osjećaju da su iznimka u tom velikom Zagrebu koji ih želi progutati. Radi se više o preživljavanju nego o pravom lokal-patriotizmu. U tome jest i Hitrecova kritika prema rušenju takvih sredina, koje su kao

oaze starog, nevinog seoskog svijeta u kojem se još njeguju sad izgubljene vrijednosti, i suprotstavljanje sustavu. Sve navedeno moguće je vidjeti u trideset i prvom poglavlju:

Uopće, rekli su Dragecu kad je došao na općinu, čitav će se Naselak rušiti u skoroj budućnosti, i zbog toga nitko nema pravo graditi na tom prostoru. Tu će doći, naime, pet-šest odurnih nebodera, a u njima će dobiti stanove i žitelji Naselka. [...] Osam dana nakon ovog lajanja, pred novu kuću Vragecovih stigla je ekipa za rušenje. Nju je, međutim, čekalo grdno iznenađenje. Na svakom prozoru kuće sjedio je po jedan Vragec, a na vratima Dragec, glava kuće, ruku pod ruku s jednom mladom ženom koja je očito čekala dijete, a, dijete se očito nešto dulje zadržalo u njenom trbuhu. Pametno neko dijete... (Hitrec 1996: 120-121)

„Tuđe nećemo, svoje ne damo“ glasila je poznata parola jugoslavenskih komunista. Vragecovi ne žele ništa drugo osim adekvatnu kuću u kojoj mirno živjeti, udaljeni iz partijskih politika i odluka. Budući da svoju kuću „ne daju“, oni zaista predstavljaju prijatnu za državu i za napredak prema komunizmu. Vragecovi postaju sinonim za otpor i za sukob između konzervatizma i modernizacije. Žiteljima Naselka nuđeni su stanovi u budućim neboderima, no oni odbijaju ponudu i otvoreno psuju državu (Hitrec 1996: 120). Nije, dakle, riječ o tome da država ili socijalizam ne žele uključiti Vragecove i njihove susjede, već o tome da Hitrec ne želi prihvatiti (i dakle ne želi ni da „njegovi“ junaci prihvate) ne samo modernizaciju, već, kako je malo prije navedeno, čitav sustav. Modernizacija i urbanizacija nisu prihvaćene u smislu da napredak o kojem je socijalističko rukovodstvo govorilo nije bio pravi napredak nego paradoks. Dok se u kasnim osamdesetima grade nove gradske četvrti uoči Univerzijade ne bi li turisti i gosti vidjeli kako je Zagreb moderan grad, još postoje stare i siromašne seoske kuće okružene blatom i visokom travom pored novih, blistavih nebodera i stambenih blokova. Time je moguće pretpostaviti da Zagreb između šezdesetih i osamdesetih godina nije doživio samo urbanizaciju, nego i pravu *rurbanizaciju*.

2.2. Od romana pa do malog ekrana

Važnost *Smogovaca* zahtijeva analizu romana i serije koja uzima u obzir i njihovo mjesto u jugoslavenskoj popularnoj mitologiji. Za analizu romana korišten je *Na titonicu. Hrvatska dječja književnost u razdoblju socijalističke Jugoslavije* (2022.) Berislava Majhuta, koji je u tom djelu posvetio poglavlje *Dječji romani o Smogovcima i raspad*

Jugoslavije, u kojem analizira se Hitrecovo djelo analizira kao čvrsto povezano sa jugoslavenskim kontekstom. Zbog toga je Berislav Majhut smatran najboljim izborom za opis *Smogovaca* u ovom radu. Igor Duda, sa svojim radom *S Bucom i Bongom protiv krize. Hitrecovi Smogovci, djetinjstvo i svakodnevnica kasnog socijalizma* (2014.), opet je korišten ne samo pri opisu okolnosti u kojima je nastala serija o *Smogovcima*, nego i pri opisu elemenata socijalističke svakodnevnice u istoj. Studije Radine Vučetić (2010.) i Martina Pogačara (2010.) korištene su kao glavni izvori pri objašnjavanju dinamika jugoslavenske popularne i omladinske kulture, posebice kad je riječ o filmskom, televizijskom i glazbenom svijetu SFRJ. Pozornost je dana i *Leksikonu YU mitologije*, projekt pokrenut 1989. godine od strane književnice Dubravke Ugrešić i urednika magazina *Start*, koji je izmišljen kao zbirka natuknica o jugoslavenskoj popularnoj kulturi¹².

2.2.1. Tko su Smogovci?

Prvi roman *Smogovci: romančić za nešto stariju djecu i prilično mladu omladinu* objavljen je 1976. godine i sastoji se od 36 kratkih poglavlja, drugi roman (*Smogovci i strašni Bongo: romančić za djevojčice i dječake, njihovu stariju braću i sestre te uza nove i stare fosile*) objavljen je 1987. godine i sastoji se od 22 poglavlja, dok je treći roman (*Zbogom, Smogovci: romančina za sve uzraste, ali posebno ipak za djecu i omladinu*) objavljen 1989. godine i sastoji se od 23 poglavlja. Predmet pripovijedanja su razni zanimljivi i paradoksalni likovi koji žive na Staroj Peščenici u već spomenutom Naselku. Najvažniji su likovi: članovi obitelji Vravec (braća Dravec, Pero, Mazalo, Cobra, Štefek, Buce, majka Melita i Bongo), slikar Nosonja, njegov sin Dado i žena Mira, obitelj policajca Žandara (uključujući i Mazalovu djevojku Dunju) i negativci Crni Džek i njegov praznoglavi pomoćnik Kumpić. Postoje razne narativne linije u romanu (kao što su Nosonjin život s Dadom, ljubav Mazala i Dunje, Perina nogometna karijera te boj za spas kuće Vravecovih), no kompozicija je romana takva da izgledaju više kao zbirka priča koje

¹² U *Leksikonu* nalaze se opisi raznih jugoslavenskih fenomena, proizvoda, filmova, bendova, izraza i elemenata općeg sjećanja o bivšoj državi. Suradivali su u pisanju *Leksikona* novinari, povjesničari, ali i obični ljudi koji su dijelili svoja sjećanja na državu koje više nema. Premda *Leksikon YU mitologije* nije zbirka čiji su članci utvrđeni izvorima, jer radi se o osobnim mišljenjima, smatralo se da se ipak radi o vrijednom djelu koji bi mogao pomoći, zahvaljujući svjedočanstvima iz prve ruke, pri objašnjenju društvenih i kulturnih fenomena SFRJ.

žele opisati svakodnevnicu u socijalizmu (ali i svakodnevnicu općenito) humorom i sarkazmom. Ipak, radi se o dječjim romanima, složenija struktura ne bi bila primjerena djeci.

Smogovci su prizori svakodnevnog života ljudi koji, na kraju krajeva, žele samo bolji život. Dragec želi obraniti svoju kuću i svoju obitelj, Pero želi postati nogometašem, Mazalo umjetnikom, Nosonja stalno pokušava poboljšati svoje životne standarde, Crni Džek sanja mafijašku karijeru kojom bi mogao dostići uspjeh u životu. U toj potrazi za boljim životom razni se likovi koriste različitim tehnikama za postizanje svojih ciljeva koje često nisu moralno ispravne. To važi i za „pozitivne“ likove kao što su Vragecovi. Osim Crnog Džeka i Kumpića, koji su ponosni kriminalci i čija (zlo)djela nije ni potrebno spomenuti, glavni junaci romana daleko su od čiste duše. Bongo, čudesno dijete s parapsihološkim i telekinetičkim sposobnostima, koristi svoje supermoći kako bi pomogao svoju buduću djevojci Lori, slijepoj djevojčici, da povрати vid, ali i kako bi pomogao Nosonji da osvoji nagradu na kvizu *Kviskoteka*. Bucu, najmlađi brat Vragecovih, korumpira sanitarni inspektor obećavajući petnaest kilograma šunke.

- Šao mi je, moram fršiti svoju dužnost – izvadio je inspektor formulare iz crne, starinske torbetine.

- Pa ne buju dugo – brzo je rekao Bucu. – Skoro su kolinje.

- Bit će prije – zločesto reče inspektor.

Bucu ga pažljivo pogleda, onda mu namigne, pa ga pozove u stranu. Štefek i Cobra čuli su samo početak Bucina govora: „Pa ljudi smo, ne, ovaj... možemo se dogovoriti...“

Pet minuta kasnije inspektor je izašao iz dvorišta, a s ulice je još srdačno domahnuo Buci.

Štefek i Cobra su sam zijevali.

- Kaj si mu rekel? – Pitao je Cobra.

- Da bu dobil petnaest kila mesa.

- Korupcija, ha? – zgražao se Štefek.

- Ne, šunkica. (Hitrec 1987: 96-97)

Berislav Majhut (2022.) ističe da je pogrešno ponašanje likova u *Smogovcima* opis socijalističkog načina života (Majhut 2022: 132).

Priče su o *Smogovcima* neobične ne samo u formi, već i u sadržaju. Hitrec ruši tradicionalnu ulogu junaka pa u romanima nije sasvim moguće razlikovati poštene i nepoštene ljude. Čitatelji nauče voljeti Vragecove i njihove prijatelje jer se, budući da su protagonisti, o njima najviše govori i zna, no Vragecovi nisu potpuno drugačiji od Crnog Džeka. Pogotovo kad je riječ o novcu, u *Smogovcima* nema mjesta za poštenost. Ni djeca,

koja su u romanima ravnopravna s odraslima i koja idealno predstavljaju mudrost, nisu pošteđena u prljavim igrama za novac i uspjeh. Kad djeca nisu direktni počinitelji, kao u već navedenim slučajevima o Bongu i Buci, ona su oružje kojem se roditelji, braća, rođaci ili drugi odrasli koriste. Na primjer, roditelji Dadine ljubavi Marine konstantno žele zaraditi na Marini (inače talentirana djevojčica čije bi sposobnosti mogle pomoći njezinim roditeljima).

Novovalni sastav Prljavo Kazalište iz Zagreba pjevao je u pjesmi *Milioner* da „u teška vremena treba imati srce za prevare“, nije teško zaključiti kako je mentalitet prevare sasvim obična stvar kojom se Jugoslaveni često (i rado) koriste ne bi li u sustavu punom grešaka i problema. Hitrecovi su pak *Smogovci* karikiran, ali i vjerodostojan primjer običnih ljudi. Također, činjenica da su romani u cijelosti napisani koristeći se žargonom mladih i kajkavskim elementima ključan je faktor za uspjeh *Smogovaca*. Mladi čitatelji mogu u njima vidjeti sebe same i elemente svojih života, sve uz prilično dinamičnu naraciju zbivanja.

Već se govorilo o formalnim sposobnostima pri razvoju i prikazivanju junaka kao i pri organiziranju samog romana, no potrebno je reći i da Hitrec uključuje u svoje djelo dosta zanimljivih elemenata. Mnoge su intertekstualne reference na druge autore i djela, kao što je dosta prisutna i autoreferencijalnost. Na primjer, lik Nosonjina sina Dade opisuje zbivanja u Naselku, dakle Dado je primjer autoreferencijalnosti Hitreca. Zanimljivost romana jest i u prisutnosti znanstveno-fantastičnih elemenata. Što se intertekstualnih referencija na druge autore tiče, citirani su hrvatski kniževnici Marin Držić („Znaš što reče Držić 'Jer puk je star i mudar.'; Hitrec 1996: 46), Vladimir Vidrić („Đaci su, naravno, znali za Vidrića, znali su za *Roblje*, [...]”; Hitrec 1996: 117) te Ivan Gundulić („Kolo sreće uokolo vrteći se ne pristaje!”, kaže Gundulić.; Hitrec 1996: 101). Citiran je čak i Tarzan Edgara R. Burroughsa („Onda je Katica pobjedonosno ustala, podigla glavu prema Mjesecu kao Tarzan i zavikala [...]”; Hitrec 1996: 34).

Kad je riječ o znanstvenoj fantastici, Cobra Vravec izumi stroj za teleportaciju, napravi robota koji je inače kopija njega te izumije čudotvorne lijekove (uz tragično-komične posljedice i situacije), dok Bongo Vravec, simbol novih generacija koje su od malih nogu naviknute na život s računalom kod kuće, kako je već navedeno, ima telekinetičke supermoći te komunicira s vanzemalcima.

Na temelju navedenog moguće je zaključiti kako su *Smogovci* bili genijalan primjer dječje književnosti u Hrvatskoj (ali i u cijeloj bivšoj Jugoslaviji) upravo zbog mnogobrojnih razlika koje su prisutne u romanima. Znanstvena fantastika miješa se s realizmom svakodnevnice čineći romane dostupnima svima, ozbiljnima (što se tematika tiče) te istovremeno smiješnim i zabavnim, ispražnjenim od bilo koje socijalističke ideologije ili od previše referenca na socijalizam. Vragecovi i drugi žitelji Naselka do ekranizacije prvog romana postaju cijenjeni od strane čitatelja i kao dio te proze u trapericama (proze o urbanom životu u socijalizmu čije je Hitrec bio važan predstavnik), toliko da je do 1982. godine roman već preveden na slovenski, češki i mađarski i triput izdan na hrvatskom. (Duda 2014: 404) Pravi uspjeh, ipak, *Smogovci* doživljavaju tek nakon emitiranja istoimene televizijske serije 1982. godine, zbog koje Hitrec i njegovi romani postaju važnim simbolima književnosti i popularne kulture mladih i odraslih. Da bude jasno kako je serija kulturna i važna, potrebno je reći da Hitrec ne bi ni napisao nastavke prvog romana da nije bilo televizijske adaptacije istog. Zato potrebno je posvetiti adekvatan prostor jednoj od najpopularnijih televizijskih serija u hrvatskoj povijesti.

2.2.2. Nastanak i uspjeh serije

Jugoslavenska Radio Televizija (JRT) u ranim osamdesetima već dugo nudi gledateljima iz svih republika u okviru SFRJ dosta raznolik raspored emisija. Sve republike i dvije autonomne pokrajine (Vojvodina i Kosovo) imaju svoje televizijske kuće, namijenjene stanovnicima pojedinih republika, koje su naravno imale svoje specifičnosti i razlike. RTV Ljubljana i RTV Skopje emitiraju na nacionalnim jezicima Slovenije i Makedonije, na slovenskom i makedonskom, dok RTV Zagreb, RTV Beograd i RTV Titograd emitiraju na srpsko-hrvatskom. RTV Novi Sad emitira čak i na mađarskom (zajedno sa srpsko-hrvatskim jezikom), dok RTV Priština na albanskom (naravno uvijek uz srpsko-hrvatski).

Raznolikost prisutnih jezika u Jugoslaviji posljedica je specifičnog karaktera područja bivše države. Od makedonskoga Vardara do slovenskoga Triglava govori se mnoštvo jezika. Premda je srpsko-hrvatski jezik najkorišteniji (često kao *lingua franca*) i *de facto* službeni jezik SFRJ, govore se i makedonski (služben samo u Makedoniji), slovenski (služben samo u Sloveniji), ali i albanski (na Kosovu i u Crnoj Gori), mađarski (u

Sloveniji, Hrvatskoj i Vojvodini), češki (u Slavoniji), slovački, rusinski (obadva u Slavoniji i Vojvodini), talijanski (u Sloveniji i Hrvatskoj) pa čak i turski (u Makedoniji). Razlog iza te raznolikosti su dominacije drugih država i carstava nad zemljama bivše Jugoslavije, koje su više stoljeća bile dio velikih, višenacionalnih država u kojima je živjelo mnoštvo različitih nacionalnosti. U Sloveniji, Hrvatskoj i Vojvodini su prisutni narodi čije su rodne države bile u okviru Austrougarskog carstva ili Mletačke republike (Česi, Mađari, Slovaci, Rusini, Talijani). U Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Makedoniji žive, osim autohtonih naroda, Turci i Albanci, potomci osmanske vladavine nad Balkanom. Toj etničko-jezičnoj raznolikosti vlasti SFRJ pokušaju dati adekvatan prostor u političko-društvenoj sceni države.

Do kraja sedamdesetih godina svi republički televizijski centri nude gledateljima dva kanala u svakoj televizijskoj kući (osim RTV-a Novi Sad i RTV-a Priština). Jugoslavenskim gledateljima dostupne su emisije i važne svjetske manifestacije kao što su *Eurosong*, *San Remo*, *Zlatni Cekin*, olimpijske igre te *Igre bez granica*. Filmovi i serije sa Zapadom ili iz istočnog bloka istovremeno se emitiraju uz domaće produkcije. Vučetić (2010) ističe da je ta mješavina kapitalističkog Zapada i socijalističkog Istoka u jugoslavenskoj kulturnoj sceni rezultat namjernog poticanja jugoslavenskih vlasti i institucija (Vučetić 2010: 145). U Jugoslaviji, ističe Vučetić, vodi se u poslijeratnim godinama kulturni hladni rat između Istoka i Zapada u kojem kapitalističke zemlje uspijevaju širiti svoju kulturu i svoj način života u socijalističkoj državi (Vučetić 2010: 145). Filmovi, knjige, ali i posebice glazba sa Zapada imaju ogroman uspjeh u Titovoj državi, premda u fenomenima poput rokenrola nalaze se elementi društvene i političke pobune koji se dopadaju jugoslavenskim omladincima. Socijalističke vlasti ne obraćaju preveliku pažnju na to, ne boje se omladinskog bunta, traperica ili duge kose (Vučetić 2010: 151). Dopušta se da se mladi zabavljaju, a kad je moguće vlasti iskorištavaju te nove ingerencije sa Zapada za svoje ciljeve, da omladina bude bliska partijskim aparatima od kojih se naizgled udaljuje (Vučetić 2010: 150). Emitiranje stranih serija i filmova je posljedica ne samo politike otvorenosti prema Zapadu, nego i tog perioda između šezdesetih i sedamdesetih kad jugoslavensko društvo počinje postati otvorenije i, paradoksalno, kapitalističnije. O potrošačkom karakteru jugoslavenskog društva se već govorilo u ovom radu. Dakle, činjenica da je od šezdesetih jugoslavensko društvo ustvari potrošačko opravdava njegovo, uz tiho i marljivo odobrenje vlasti, zrcaljenje u kadrovima

zapadnih filmova. Pogačar (2010) ističe kako u Jugoslaviji, nakon političkih napetosti pedesetih godina i nakon toga što su Staljinovi dogmatizmi napušteni, nastaje želja da se nađe „samoupravni“ put filmografije i da se u filmove i serije dodaju elementi humora i ležernosti (Pogačar 2010: 204-205).

U tipičnome tjednu u svakoj republici lokalne televizije djeluju autonomno dok nedjeljom funkcionira zajednički program JRT-a, u kojem sve republičke i pokrajinske televizije surađuju izmjenjujući se iz programa u program. Upravo jedne nedjelje, 4. travnja 1982., tijekom zajedničkog emitiranja JRT-a počinje priča o slavnoj seriji *Smogovci*. 4. travnja 1982. emitiraju se poljoprivredni program RTV-a Beograd, emisija Jugoslavenske Narodne Armije *Dozvolite da se obratimo* (na drugom kanalu), dnevnicu skopljske i titogradske televizije, *Olimpijska kronika* RTV-a Sarajevo i emisija RTV Novi Sad o ratnome zrakoplovstvu i protuzračnoj obrani (Duda 2014: 401-402). Moguće je pretpostaviti kako, osim sportskih emisija i, možda, *Dozvolite da se obratimo* tijekom koje se emitiraju i poznati partizanski filmovi, ma koliko raznolik bio, raspored JRT nije moguće, 4. travnja 1982., smatrati zabavnom ili zanimljivom za mladu publiku. No, u sklopu dječje emisije RTV-a Zagreb *Što nam kaže nedjelja*, negdje između 9.55 i 11.30 na ekranima se javljaju Vragecovi uz uvodnu glazbu vestern-filma *Sedmorica veličanstvenih* Johna Sturgesa, nakon kojih slijede snimka Zagreba iz zraka (prikazan je prostor između Kaptola i Peščenice), ležerna glazba i komentatorov glas:

To je Zagreb, grad u kome žive dugi i kratki ljudi, golubovi, štakori, mačke automobili, psi i mravi. Da, i žohari! Zagreb, grad zelenila i cvijeća, grad smoga i smeća. Ej, vidite li one kućice razbacane bez plana kao da se neko dijete igralo lego-kockicama? To je Naselak!¹³

Prvi put od prvog izdanja romana publika može svojim očima vidjeti kako izgledaju junaci iz Hitrecova romana. Komentatorovom uvodu o Zagrebu i Naselku (inspiriran riječima iz drugog poglavlja prvog romana) slijedi prezentacija glavnih junaka serije, odnosno Vragecovih, Nosonje i Dade. Ovo je početak slavne serije *Smogovci* redatelja Milivoja Puhlovskog. U seriji igraju brojni i već poznati glumci kao i djeca koja po prvi put glume (Duda 2014: 405): Tomislav Štriga (Dragec), Ivica Zadro (Pero), Damir Šaban (Mazalo), Mario Mirković (Cobra), Željko Bilen (Štefek), Edin Osmić (Bucu), Hermina

¹³ <https://www.youtube.com/watch?v=tWDYRu1F29c&pp=ygULc21vZ292Y2kgMDE%3D> (Zadnji put gledano 20.7.23.)

Pipinić (mama Melita Vragec), Đorđe Rapajić (Nosonja), Mira Furlan (Dadina mama), Omer Alin (prvi Dado), Gorana Stepanić (Marina), Biserka Ipša (Marinina majka), Edo Peročević (Marinin otac), Ana Marija Petričević (prva Dunja), Ilija Ivezić (Žandar), Slavica Knežević (Dragecova supruga Sonja), Edvin Dautović (Bongo), Slavko Brankov (Crni Džek) te Božidar Koščak (Kumpić). Odluka o glumcima pokazuje se učinkovitom. Puhlovskovi likovi odlični su pri interpretiranju originalnih likova romana. Tomislav Štriga, naizgled ima tipičan temperament i lice prosječnog Zagrepčana; Ivica Zadro okretan je i pametna lica - tako kako treba Pero Vragec biti; Damir Šaban je naivan i sanjiva lica, što je odlično za umjetnika Mazala; Edin Osmić slatko je smiješno i bucasto dijete – točno kao Buce; Đorđe Rapajić odmah je naizgled pametan i simpatičan, a istovremeno ima prilično velik nos – pravi Nosonja; Ana Marija Petričević posjeduje čistu ljepotu, slatkoću i jednostavnost; Slavko Brankov izgleda prirodno nadaren za kriminalne uloge. Istovremeno, atmosfera je serije bezbrižna i zabavna unatoč svim tematikama (život u socijalizmu, poteškoće svakodnevnice, itd.), a Zagreb je u njoj prikazan kao grad koji gravitira tom istom „polusnu“ kasnog socijalizma o kojem se već govorilo na početku drugog paragrafa ovog poglavlja. Zagreb je isti taj glavni grad Hrvatske u punom rastu, pun paradoksa i u kojem je, unatoč svemu, moguće nekako živjeti bezbrižan život i u kojem ima još mjesta za fantaziju, za snove i za dječju radost.

Mladi pratitelji *Smogovaca* imaju konačno novu i svježiju seriju koja govori i o njima. Uspjeh je serije logičan i brz. I publika i kritika pozitivno su oduševljeni režijom, glumom i porukom iste. Kritičari RTV-a Zagreb ovako hvale *Smogovce*: „Serija *Smogovci* po karakteru je humoristična, iako ćemo biti svjedoci mnogih ozbiljnih i važnih događaja. Bit će to i jedno novo viđenje odraslih iz dječje perspektive.“ (Duda 2014: 406)

Kao dokaz uspjeha ekranizacije Hitrecova romana, potrebno je napomenuti kako je, u iščekivanju treće sezone, serija više puta reprizirana (Duda 2014: 406-407). Prate ju i djeca i odrasli, a iako po današnjim standardima izgleda slabo snimljena ili odigrana, po jugoslavenskim standardima osamdesetih serija je bila prilično visoke kvalitete. Ne smije se zaboraviti činjenica da je serija snimljena državnom televizijskom kućom koja nije imala samo monopol na (hrvatskom) televizijskom tržištu, nego i prilično visoko financiranje. Drugi dokaz uspjeha serije jest činjenica da je nekoliko glumaca iste dobilo druge uloge i veću medijsku pozornost. Ana Marija Petričević glumila je i u film Jovana Jovanovića iz 1984. *Pejzaži u magli* te dobila status nove kino-zvijezde – iako će brzo

napustiti glumačku karijeru, ne smatrajući se dobrom glumicom¹⁴; Damir Šaban je 1984. godine glumio u komediji Milivoja Puhlovskog *S.P.U.K. – Sreća pojedinca - uspjeh kolektiva*; Gorana Stepanić dobila je glavnu ulogu u filmu *Lažeš, Melita*, koji je također režirao Milivoj Puhlovski (Duda 2014: 407).

Serijska je, uz dodatak novih detalja, omogućila napredak popularizacije originalnog romana te, kako je već navedeno, uvjerala Hitreca (koji je scenarist serije) da nastavi pisati o *Smogovcima*. Naravno, dok su prve dvije sezone bazirane na prvom romanu, kasnije se događa suprotna stvar, tj. Hitrec piše nove romane bazirajući se na seriji i novim dodacima istoj. Na primjer, radnja se romana odvija tijekom kraja sedamdesetih dok prve sezone serije se jasno odvijaju u prvoj polovici osamdesetih godina, dakle jasno je da je Hitrec morao adaptirati vremensku liniju romana napisanih krajem osamdesetih. Isto tako jasno je da je svakodnevnica prikazana u seriji tipična za prve osamdesete, a ne za sredinu sedamdesetih godina. Moda, glazba, izgled Zagreba i druge kulturne reference u seriji pripadaju osamdesetima. Istovremeno, vidljivo je da je partijska kontrola nad popularnom kulturom smanjena zbog smrti Josipa Broza Tita 1980., s više se pak slobode prikazuju mane socijalističkog društva i sustava. Ekonomska i društvena kriza ranih osamdesetih godina važan je dodatak u naraciji serije, a to je još jedan element uspjeha iste. Likovi serije (i drugog i trećeg romana) bore se protiv ekonomskih poteškoća na razne načine. Nosonja, na primjer, „vraća se na zemlju“ i počinje iskorištavati svoje zemljište na Sljemenu ne bi li proizvodio voće i povrće.

Nosonja pak već dugo nije prodao ni jednu od svojih genijalnih slika, niti je napravio bolji crtić. Bauk krize nadvio se nad Neboderom. — Sve je danas privremeno — vikao je Nosonja aludirajući na Mirin izgubljeni posao. — Jedino stoje sigurno jest zemlja! Treba se vratiti na zemlju! Prelazimo na plan »B«. — Kakav plan »B«? — upita djed Jozo. — Krumpir, rotkvice, paradajz u vlastitoj režiji. Farmu imamo, još samo kućica i nekak burno isplivali. (Hitrec 1989: 146)

Sami Vragecovi bore se protiv krize uzgojem svinja u dvorištu vlastite kuće. Iako *Smogovci* u glavnom dijele istu sudbinu Zagrepčana i Jugoslavena tog kriznog razdoblja, zanimljivo je i nekako smiješno vidjeti kako, na primjer, neki likovi uspiju ići na ljetovanje upravo tada, kad većina ljudi koji nisu živjeli na moru nije mogla otići iz svojih gradova zbog financijske nemogućnosti. Ipak, *Smogovci* sanjaju i traže bolji život sličniji

¹⁴ <http://www.yugopapir.com/2014/03/gosca-fest-1984-anamarija-petricevic.html> (Zadnji put gledano 9.3.23)

američkome nego socijalističkom snu, a to je, pogotovo u osamdesetim godinama, aktualno i visoko cijenjeno od strane gledatelja koji su gledanjem Puhlovskove serije i čitanjem Hitrecovih romana tražili utjehu od svakodnevnih problema, pa možda i način da se suprotstavljaju sistemu, no uvijek humorom i sarkazmom. Predzadnja sezona serije, snimljena tijekom 1991. i 1992. godine, ne prikazuje mnogo elemenata koje je moguće povezati s hrvatskim putem k samostalnosti, iako se u zadnjim epizodama jugoslavenske petokrake vidljivo zamijenjene hrvatskom šahovnicom. Za burne i krvave ratne godine će gledatelji morati čekati tek 1994. godinu, ali o tome će se govoriti kasnije u ovom radu. Zanimljivo je usporediti seriju *Smogovci* i drugu, kultnu i veoma popularnu seriju u bivšoj Jugoslaviji – *Bolji život. Bolji život*, snimljena u studijima RTV-a Beograd između 1987. i 1991. i čiji je redatelj Mihajlo Vukobratović, predstavlja u kasnim osamdesetima glavnu konkurenciju *Smogovcima* (Duda 2014: 405). *Bolji život* priča je o beogradskoj obitelji Popadić i njihovoj potrazi za boljim životom. Potrebno je pak napomenuti da su Popadići, za razliku od Vragecovih, relativno bogati i politički angažirani (Dragiša, *pater familias* Popadićevih, menadžer je državne firme i član partije, dok njegova supruga Emilija vuče aristokratsko podrijetlo), no i oni doživljavaju na vlastitoj koži krizne kasne osamdesete – godine hiperinflacije, političkih promjena, nestašice posla. Aleksandar Popadić, na primjer, najstariji sin Dragiše i Emilije, školovan je odvjetnik koji je vječno nezaposlen. Drugi primjer, već u prvoj epizodi prve sezone Dragiša i Emilija imaju dosta ozbiljnu raspravu zbog toga što je Emilija kupila veoma skup tepih, što izazove Dragišin bijes, jer čak i za imućnu beogradsku obitelj, inače peteročlanu, novac predstavlja problem. U kasnim su osamdesetima nezaposlen sin, kćer studentica i najmlađi sin srednjoškolac problem za bogate roditelje koji bi, znajući kako je jugoslavenski sustav bio, mogle imati bilo koje veze zbog članstva u partiji i visokorangiranog posla. Popadići jedva uspijevaju spojiti kraj s krajem. Razlika između njih i Vragecovi jest u tome što Popadići neprestano raspravljaju, dok Vragecovi su, unatoč svim prevarama, svi kao jedan i zajedno se bore protiv krize. Članovi obitelji Popadić autonomna su (i skoro samostalna) bića koja djeluju često izdvojeno, dok kod Vragecovih i drugih Hitrecovih likova postoji čvrsta povezanost i pripadnost obitelji. Naravno, obje obitelji djeluju sukladno filozofiji sažetoj u izreci „snađi se, družo“ i koriste se korupcijom i prevarom, ali *Smogovci* imaju daleko pozitivniji stav prema rješenjima krize i uglavnom pozitivniju atmosferu. U tome pomaže i fotografija serije: *Smogovci*, inače dječja serija, jako su šareni, dinamični te praćeni

simpatičnom glazbom, dok *Bolji život* snimljena je kao obična sapunica, a dominiraju siva boja i tmurna glazba. Jasno je da je *Bolji život* serija namijenjena odraslima pa su tematike drugačije prikazane te je čak i jezik oštrije i često „direktniji.“ U *Boljem životu* nema znanstveno-fantastičnih elemenata, time je moguće zaključiti kako je ta serija bliža realizmu nego *Smogovci*. Te dvije serije jako su važne za razumijevanje jednog vremena i jedne države. *Smogovci*, zajedno s *Boljim životom*, dio su uspomena i snova mnogobrojnih generacija, ali ne samo zbog toga što pokazuju život u krizi koja je zaista postojala i nije nikoga pošteđjela, već su u njima jako prisutni elementi popularne kulture i zanimljivo je kako su iste postale dio te iste popularne kulture i dio te Jugoslavenske mitologije o kojoj danas postjugoslavenske generacije često i rado govore. O tim mnogobrojnim elementima popularne, masovne i omladinske kulture, naravno što se serije o *Smogovcima* tiče, potrebno je govoriti u posebnom poglavlju, a ne prije adekvatnog uvoda.

2.3. *Smogovci* i popularna kultura osamdesetih

Godine između druge polovice sedamdesetih i prve polovice osamdesetih važno su doba o kojima se i dan-danas mnogo govori i raspravlja¹⁵. Riječ je o vremenu kad je popularna, masovna i omladinska kultura bila u punom rastu i razvoju. Kako je već navedeno, sedamdesete su kao zlatne godine za različite narode i narodnosti SFRJ: partijska kontrola je znatno slabija, drug Tito više nije ni okretan ni lucidan, masovno-potrošačka kultura svaki dan sve više zauzima mjesto samoupravljačke kulture te „zaraze“ sa Zapada već su dugo izvan kontrole. Međutim, nije važno da zajedno s frižiderima tvrtke *Gorenje* u jugoslavenskim kućama su kasetofoni japanske proizvodnje ili njemački tranzistor. Ti proizvodi, iako već dugo dio kolektivno-potrošačke kulture, ne predstavljaju onu relativno malu (a istovremeno veliku, za širi kontekst u kojem se razvija), mahom omladinsku kulturno-društvenu revoluciju koja tih godina služi kao glavna konkurencija pionirskim pjesmama i partizanskim filmovima.

Već 1974., u tada provincijalnom bosanskom glavnom gradu Sarajevu, osnovan je možda najpopularniji rock-sastav u bivšoj Jugoslaviji (zajedno sa sastavom Ekatarina Velika iz Beograda) – Bijelo dugme. Novim, dinamičnijim i modernijim rockom Bijelog dugmeta

¹⁵ Za daljnja proučavanja o tematici vidjeti Janjetović 2011 te Luthar i Pušnik 2010.

počinje novo razdoblje nakon čijeg početka ništa neće više biti kao prije. Sastav, čiji je pjevač Sarajlija Željko Bebek i čiji je gitarist (no i tekstopisac i kompozitor pjesama) i sad svjetski poznati Goran Bregović, donosi jugoslavenskoj sceni nov žar, a mladi se ponovno osvrću na domaću glazbenu proizvodnju kojoj pjesme Bijelog dugmeta služe kao znak za akciju. Rađaju se omladinski bendovi širom cijele federacije dok stari postaju još popularniji. Usprkos navedenome, jugoslavenska omladina i dalje nekako spava ispod pokrivača male i slabo urbanizirane socijalističke domovine. Dok se mladi u Jugoslaviji polako bude iz samoupravljačkog sna, negdje u Velikoj Britaniji neki mladi u kožnatim jaknama i čudne kose vrište svoj bijes u mikrofon. Punk se rodio. U međuvremenu Jugoslaveni slušaju zapadni radio, a srednjoškolci ljeti idu u Englesku na ljetne škole engleskoga jezika. Ova mješavina slučajnosti i neslučajnosti konačno donosi u Jugoslaviju punk glazbu. Rijeka i Ljubljana su gradovi-roditelji jugoslavenskog punka. Iz Rijeke je sastav Paraf, a iz Ljubljane još poznatiji Pankrti. Nova pobuna osvaja ulice većih jugoslavenskih gradova. Narod je svjestan da su vremena drukčija i da se stvari brzo mijenjaju. *Polet*, časopis Saveza Socijalističke omladine Hrvatske, mijenja svoje lice i prelazi od promoviranja partijske ideologije do promoviranja koncerata, predstava i drugih kulturnih događaja. „Nešto se događa“, piše na naslovnici *Poletovog* broja od 30.9.78. uz sliku nekog novog, budućeg važnog sastava Prljavo kazalište. Tom naslovnicom shvatljivo je da u tijeku nije samo glazbena revolucija nego opće-kulturna revolucija koja obuhvata cijelu svakodnevicu.

Pogledaj, ulice su pune ljudi
dječaci koračaju s tranzistorom na uhu
muzika dolazi iz podruma i krova
i čitav grad pleše kao da je lud, lud, lud
i ja sam lud!
(Film – *Zamisli život u ritmu muzike za ples*)

Život je svježiji, bolji, pogotovo za mlade. Ulice velikih gradova, pogotovo (u specifičnom slučaju ovog rada) i Zagreba, u konstantnom su uzbuđenju jer se svaki dan nešto novo može dogoditi. Mladi počinju ponovo ići u klubove i na koncerte raznih bendova. U samome Zagrebu dominiraju već spomenuto Prljavo kazalište, potom kulturni Azra, Parni valjak, Haustor i Film koji sviraju originalnu mješavinu punka, rocka, ska glazbe i popa koja je svima poznata kao *novi val* – što je i ime tog razdoblja. No, ne samo

glazba već i filmovi, stripovi i umjetnost općenito imaju sad novu važnost, novo značenje. Umjetnošću i glazbom kritizira se i sustav. Parafi otvoreno ismijavaju propagandu:

Lopovi ne krađu
ubice ne kolju
mulci ne siluju
i krv ne liju
Nijedne nema bolje od naše policije
Nijedne nema bolje od naše policije
Nijedne nema bolje od naše policije
Nijedne nema bolje od naše policije
(Paraf – *Narodna pjesma*)

Azra manje eksplicitno ismijava mit da u se socijalizmu najbolje živi koristeći metaforu nogometa i stihove iz kajkavskih pjesama:

E moj frajeru, ti si naivan
ako misliš da to pali kod nas
imaš dobar dribling, a praviš se lud
tebe treba na sud!
Zar nisi sretan što si tu?
Nije bolje ni u snu!
I nikom nije lepše neg' je nam
samo da je tako svaki dan
nogomet je prava stvar
mi smo savršeni par
(Azra – *I nikom nije lepše neg' je nam*)

To su samo primjeri o tome kako izgledaju politički angažirani stihovi novovalnih bendova. Međutim, socijalistički sustav ne cenzurira punk ili *novi val* općenito, već aktivno sponzorira iste. Novovalni bendovi i umjetnici dobivaju prestižne državne nagrade i prisustvuju u službenim omladinskim festivalima.

Nakon smrti Josipa Broza Tita 1980. godine novovalna se glazba, ali i popularna kultura pojačavaju. Glazba otvara zapadni svijet i stil života Jugoslavenima, koji sad, pogotovo nakon smrti svog karizmatičnog lidera, sve manje vjeruju u socijalizam i traže utjehu baš u toj popularnoj kulturi. Što se tiče slušanja određenog tipa glazbe, gledanja domaće i strane televizije i konzumiranja masovnih proizvoda, Jugoslaveni nisu različiti od svojih zapadnih susjeda. U ovom društveno-kulturnom kontekstu nastaju *Smogovci* koji su istovremeno dio i izraz tog konteksta, pogotovo kad je riječ o seriji.

Ako ponekad, kako je već navedeno, *Smogovci* kao da lutaju u nekom bezvremenskom prostoru, ipak riječ je o seriji snimljenoj u određenom razdoblju i namijenjenoj određenom segmentu stanovništva. Do sada se govorilo o važnoj i sveprisutnoj u Zagrebu glazbenoj sceni, nije dakle čudno vidjeti kako u petoj epizodi prve sezone Mazala i njegova djevojka Dunja idu na koncert već spomenutog sastava *Azra* tijekom kojeg je moguće slušati poznatu pjesmu *Marina*. Drugi primjer prisutnosti glazbene scene u *Smogovcima* jest trideset i prva epizoda, inače zadnja epizoda pete sezone, *Vjenčanje Dunje i Mazala*. Tijekom vjenčanja Dunje i Mazala, kad ceremonija u crkvi završava i kamera snima crkveni zbor pojavljuje se poznata hrvatska pjevačica Josipa Lisac. Ipak, za Zagrepčane (i Jugoslavene) svakodnevnicom ne dominira samo glazba, već i šport. Pero Vravec mlada je zvijezda *Dinama Zagreb*, a zbog toga je nogometna groznica relativno prisutna u seriji, računajući i na činjenicu da se upravo u ranim osamdesetima govorilo o „zlatnoj generaciji *Dinama*.“ I baš u osamdesetima (ne uzimajući u obzir razdoblje između 1983. i 1986.) zagrebački nogometni klub trenira Miroslav „Ćiro“ Blažević kojeg je moguće vidjeti u *Smogovcima*. U trećoj epizodi druge sezone Vravecovi gledaju utakmicu košarkaškog kluba *Cibona* koji isto živi svoje zlatne godine i u kojem igra jedan od najslavnijih košarkaša u hrvatskoj povijesti, Šibenčanin Dražen Petrović, koji je u osamdesetima prava zvijezda hrvatske i jugoslavenske košarke. Športska groznica osamdesetih donosi u gradove i fenomen huliganizma i uličnih bandi.

Počele su opet ulične tuče
Gradske klince neko ludilo vuče
Zvijezde su izgleda u disonanci
Nekad prijatelji – sada stranci
(*Parni Valjak – Ulične tuče*)

Fenomen huliganizma posebno je jak u gradovima poput Zagreba, Beograda, Splita ili Sarajeva. Provokacije i incidenti učestala su stvar, no čvrsta kontrola milicije (i njezinih pendreka) uspijeva spriječiti ozbiljne neredе oko stadiona, iako se borbe između manjih skupina navijača odvijaju u manjim, skrivenijim ulicama ili po birtijama. Radi se o utjecaju Zapada. Već 1979., prikazivanjem kulturnog filma *Ratnici podzemlja* (*The Warriors*, rež. Walter Hill), u kojem se ulične bande New Yorka u kožnatim ili traper-jaknama bore do zadnje kapi krvi za kontrolu grada, mladi Jugoslaveni i Zagrepčani dobili su inspiraciju i počeli organizirati svoje ulične bande (u Zagrebu su bili jako poznati

*Martićevci*¹⁶), koje su donosile nasilje te čak i kriminal. Ulične bande mladih ljudi koje su rođene s namjerom da se, jednostavno, kontrolira određeni kvart ili određena ulica te da se isti brane od drugih neprijateljskih bandi vjerojatno samo zbog želje za nasiljem i imitiranjem likova jednog filma, s vremenom se često pretvaraju u prave kriminalne skupine koje se bave krijumčarenjem i prodajom droge. Tim mladim bandama pridružuju se i odrasli, dakle nije više riječ o omladinskome fenomenu, nego o općem fenomenu koji je imao svoj značaj i koji je postao dio kolektivnog sijećanja tih godina.

U seriji i u romanima, izraz je ovog fenomena lik Crnog Džeka. Kožnata jakna s nitnama, kožnate hlače ili traperice, bahato lice te voluminozna i malo demodirana frizura – to je Crni Džek. Glavni negativac i jedan od najpopularnijih likova serije upravo je on, simbol dijela naroda koji je socijalizmu odgovorio kriminalom. Crni Džek, iako nije previše nasilan, terorizira žitelje Naselka i na razne načine krši zakone, mahom za malu količinu novaca ili varanjem bogatih stranih turista, krađom vrijednih proizvoda sa Zapada na zagrebačkim buvljacima. Upravo se u prvoj epizodi serije, kad Mazalo i Dunja idu u kino, po prvi se put pojavljuje Crni Džek, zajedno sa svojim pomoćnicima, nakon što dijete (isto Džekov pomoćnik) traži novac od Mazala, koji u početku odbija dijete, ali predomisli se kad vidi Crnog Džeka kako bahato i zločesto se smije. Isto u kinu, tijekom gledanja filma, Crni Džek zove doktora, prekidajući projekciju filma, samo da ga pita sviđa li mu se film ili ne. Djelovanje Crnog Džeka tipičan je i prilično točan prikaz ponašanja zagrebačkih bandi tijekom tih godina.

Budući da je spomenuto kino, i svijet televizije i kinematografije prisutan je u *Smogovcima* kao ogledalo kino-televizijskih navika Zagrepčana i Jugoslavena tih godina. Kako je već rečeno, Mazalo i Dunja idu u kino, a tamo gledaju vestern film. Vestern filmovi, i zapadni i istočni (primjerice istočno-njemački i čehoslovački), bili su jako popularni u Jugoslaviji (Vučetić 2010: 130). Serija filmova o *Winnetouu* iz šezdesetih snimljena je uglavnom u Nacionalnome parku Paklenica (Hrvatska). Nije dakle čudo da su kaubojski filmovi pokazani i u seriji, kao što nije čudo ni da uvodna špica iste inspirirana kaubojskim filmom (*Sedmorica veličanstvenih*). Što se malog ekrana tiče, *Smogovci* gledaju *Dinastiju* (zanimljiv detalj, ako se uzima u obzir činjenica da je

¹⁶ Ime bande potječe od imena ulice u kojoj su rođeni i u kojoj su *Martićevci* bili aktivni, tj. Martićeva ulica u zagrebačkome Donjem gradu. Napomena: pojam *Martićevci* ne mora se brkati s nadimkom članova milicije S.A.O. Krajine između 1990. i 1995., čiji su članovi, po imenu osnivača te milicijske postrojbe Milana Martića, bili poznati kao *Martićevci*.

Dinastija ne samo jedna od najgledanijih serija jugoslavenske povijesti nego i serija kojom su Jugoslaveni sanjali o zapadnome stilu života¹⁷) i kviz *Kviskoteka*, koji s više od sto emisija najuspješniji je jugoslavenski kviz i proizvod RTV-a Zagreb¹⁸. Upravo u *Kviskoteci* prisustvuje Nosonja, a pojavljuje se istiniti voditelj kviza Oliver Mlakar. Naravno, *Smogovci* se koriste drugim medijima kao što su časopisi i novine. Dunja čita časopis za djevojke *Tina*, Pero, sportaš u obitelji Vravec, čita sportski magazin *Sprint*, dok drugi čitaju *Večernji list*.

Vravecovi i drugi žitelji slavnog Naselka su i potrošači unatoč tome što bi trebali biti samo pravi socijalistički samoupravljači¹⁹. Kao tipični potrošački samoupravljači (odnosno kao tipični Jugoslaveni) *Smogovci*, pored *coca-cole* i drugih zapadnjačkih stvari, konzumiraju specifične jugoslavenske proizvode koji su postali dio kolektivnog sjećanja o bivšoj državi i dio popularne kulture. U prvoj epizodi prve sezone, Nosonja nudi Dadi jogurt i paštetu ujutro – tipičan samoupravljački doručak tih godina. Dalje u seriji, unatoč tome da se najviše pije *coca-cola*, *Smogovci* konzumiraju i domaću *Cocktu* i vodu *Lipički studenac*. Dio popularne i masovne kulture (kao i kolektivnog sjećanja) ljetovanje je na Jadranu. U vrijeme SFRJ ljetovanje na Jadranu predstavlja se za Jugoslavene kao najlogičnija i najjeftinija opcija za ljetovanje za koju nije potrebno izlaziti iz zemlje. Cijelom se jadranskom obalom grade kampovi, hotelijerski kompleksi i vikend-naselja. Za te Jugoslavene kojima je obala prepuna turista ili previše urbanizirana postoje otoci, jako popularni među žiteljima velikih gradova i mirnijim, alternativnijim ljudima²⁰. Neki su otoci, poput Mljeta ili Lastova, toliko popularni da se u Beogradu govori o „mljetovanju”²¹. “No, u kriznim osamdesetima ljetovanje je za građane, pogotovo za Zagrepčane, više luksuz nego običaj. Ljudi moraju na Jarun, na Šalatu ili u neko zagorsko jezero ne bi li se kupali. *Smogovci* su međutim uspjeli ići na ljetovanje. Ironično je vidjeti kako u seriji snimljenoj i čijoj se radnja odvija u osamdesetima ljudi koji uglavnom žive u teškim uvjetima uspijevaju ići na Jadran, što je izazvalo čak i ironiju *Večernjeg lista* (Duda 2014: 411-412). Međutim, prije odlaska na more, Vravecovi i Nosonja idu na bazen na Šalati, kao jedina i jeftina opcija utjehe od velike ljetne vrućine. Samo djeca, Bongo i Lora, ujak Flek i, kasnije, Mazalo i Dunja uspijevaju na Jadran gdje

¹⁷ <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/dinastija/> (Zadnji put gledano 9.3.23.)

¹⁸ <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/kviskoteka/> (Zadnji put gledano 9.3.23)

¹⁹ Za više informacija o tematici vidjeti Duda 2015.

²⁰ <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/mljet-lastovo/> (Zadnji put gledano 9.3.23)

²¹ <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/mljetovanje/> (Zadnji put gledano 9.3.23)

Flek kratko flertuje s polugolim stranim turistkinjama. Puhlovskova serija pruža priliku da se, barem na kratko, vidi kako Jugoslaveni provode svoje ljetne dane. Tijekom tog ljetovanja na samoupravljački način stvari se ležernije i brže organiziraju, potrebno je malo stvari za organiziranje malog kampa u nekoj borovoj šumi pored mora i za uživanje. Možda je ljetovanje, iako masovni fenomen, specifični primjer, jer Jugoslaveni, socijalistički potrošači, nekoliko dana puste svoje snove o boljem, kapitalističkom životu doma i uživaju zajednički, skromno i baš samoupravljački u svojim ljetnim praznicima. Kad se govori o socijalizmu, kako je on prisutan u *Smogovcima*? Hitrec, ne voleći socijalistički sustav i eksplicitne reference na politiku u dječjoj književnosti (predomislit će se nakon prvih demokratskih izbora 1990. u Hrvatskoj), ne uključuje previše detalja koji su tipični za socijalizam, osim u slučajevima kad je to nužno i neizbježno. Želio to Hitrec ili ne, *Smogovci* se odvijaju u socijalističkoj zemlji s mnogim specifičnostima koje su ušle u krug popularne kulture i u tu mješavinu sjećanja i nostalgije za dalekim, izgubljenim svijetom koja se danas zove jugonostalgija. Mitovi socijalističke Jugoslavije postoje u *Smogovcima*. Već se govorilo o prisutnosti domaćih proizvoda poput *Cockte* i *Lipičkog studenca*, a ostale reference na socijalizam su općenito uključene u djelo zbog ironije prema sustavu ili zbog prilično eksplicitnog neprijateljstva prema istom. Primjer izgubljenog službenog, socijalističkog jezika ne samo osamdesetih nego cijelog razdoblja SFRJ pozdrav je učiteljicama. Mladi Vragecovi i njihovi školski prijatelji učiteljice ne pozdravljaju izrazom „dobar dan, (gospođo) učiteljice“ nego „zdravo, drugarice“ kako tadašnji socijalistički bon-ton zahtjeva. I Pero Vragec je, tijekom nogometnih pregovora, „drug“ za svoje kolege. Iako su policijske postrojbe uvijek postojale, činjenica da Jugoslavija kao socijalistička zemlja ima miliciju (a ne policiju) predstavlja neku specifičnost, jer pojam „milicija“ nije prisutan u kapitalističkim zemljama kad je riječ o policijskim postrojbama. Milicija kao policija povezan za komunističke zemlje i njihove policije, jer kao pojam potiče iz postojanja narodnih oružanih postrojbi u Francuskoj od XII. Stoljeća koje su se zvale *milices communales* i koje su činili građani²². Dakle, milicijom se u socijalističkim zemljama definirala policijska postrojba idealno narodnog karaktera. U seriji se pojavljuju „milicionari“, koji su, u jugoslavenskome kontekstu, vrlo prisutni i, po izgledu, vrlo lako prepoznatljivi entiteti. Stereotipni milicionari i u seriji nose sive uniforme s crvenom petokrakom (vidljivom u seriji) i velike crne brkove.

²² <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40867> (Zadnji put gledano 20.5.23)

Možda najvidljivija referenca na socijalizam jest Mazalovo služenje vojnog roka u JNA. JNA ima i dan-danas posebno mjesto, bilo u pozitivnom ili u lošem smislu, u sjećanjima svih bivših Jugoslavena (Dorotka 2017: 73). Vojni rok su Jugoslaveni (pogotovo oni koji su živjeli u ruralnim sredinama) koristili kao priliku da izlaze van republičkih granica, čak i da vide barem jedanput u životu more, i da upoznaju nove ljude. Kao oružana grana socijalističke države kojoj je moto bio „Bratstvo i jedinstvo“, u Jugoslavenskoj se narodnoj armiji, barem u teoriji, jako sponzorira etničko zajedništvo. Srbi, Hrvati, Slovenci, Muslimani, Albanci, Mađari i Makedonci zajedno služe vojsku u kontekstu međuetničkog mira (ako se ne uzima u obzir odnos između Srba i Albanaca sa Kosova). Dakle, vojska neizbježna je stvar čak i za *Smogovce*. Mazalo ide u vojsku odmah po završetku srednje škole, nakon što na ispraćaju Dunjin otac, Žandar, izgovara poznatu jugoslavensku poslovicu „neprijatelj nikada ne spava!“ (isto predmet sjećanja nekadašnjih Jugoslavena) i moguće ga je vidjeti kako u sivo-maslinastoj uniformi i s kapicom s crvenom petokrakom vježba u Skopljanskim kasarnama. Dunja leti do Skoplja da ga vidi *JAT*-ovim avionom, njega ne uspijeva vidjeti jer, misleći da je Mazalo na vježbama izvan kasarni, njegov suborac joj kaže da Mazala nema, dok je Mazalo upravo u kasarni i slika Karla Marxa i Friedricha Engelsa – zbog kojih dobiva pet nagradnih slobodnih dana.

Osim Mazalova služenja vojnog roka, reference na politički sustav su rijetke. Par puta vidljive su zastave s petokrakom te u dvadesetoj epizodi, dok Crni Džek i njegov pomoćnik Kumpić kopaju na dvorištu, čuje se *Internacionala* i, kad se Pero pojavljuje da ih ismijava, Kumpić viče „Dule buržoazija!“ (umjesto „dolje buržoazija!“). Spominju se prvomajski praznici te neka imena ulice i javnih prostora, primjerice Ulica socijalističke revolucije (današnja Zvonimirova) i Trg Republike (današnji Trg Bana Jelačića). Uostalom, *Smogovci* ne idu u pionire niti se spominje Savez Socijalističke Omladine. Pristup je pionirima važan dio djetinjstva Jugoslavena, skoro kao prva pričest za katolike, a u organizaciji Socijalističke omladine prisutan je velik dio mladih. No, nema traga tih elemenata ni u knjizi ni u seriji. Dan Mladosti, glavni događaj godine svake godine do kraja osamdesetih, ne postoji. Čudno zvuči, dakle, činjenica da su *Smogovci* dio popularne kulture jedne države o kojoj se u njima uglavnom samo implicitno ili negativno govori. U cijeloj se bivšoj generaciji cijene serija i romani koje je napisao autor koji je

aktivno, kasnije u osamdesetima, sudjelovao u rušenju države čije je za mnoge serija jedan od najdražih simbola.

Vidljiva bila Jugoslavija ili ne, *Smogovci* su odlični za razumijevanje funkcioniranja svakodnevnog života mladih i odraslih u specifičnome sistemu koji miješa samoupravni socijalizam i kapitalizam. U seriji je moguće vidjeti koliko je glazba važna u osamdesetim godinama i koliko počinje biti zaista prisutan i naporan konzumerizam. Vidljiv je rast sportske kulture i urbanih supkultura, kao što je vidljiva moda tipična za to razdoblje u Jugoslaviji, u kojoj se miješaju, još početkom osamdesetih, moda sedamdesetih i moda novog desetljeća. *Smogovci*, pogotovo serija, zahvaljujući sve navedenom jesu popularna kultura jer se svi elementi iste nalaze upravo u toj seriji koja je baš zbog toga doživjela svoj najveći uspjeh. Kako je već navedeno, realizam (što se konteksta i kulturnih elemenata tiče) i bezbrižnost pomogli su seriji da dobije svoju popularnost i da se u njoj obični ljudi mogu vidjeti i prepoznati. Ta se autentičnost zaustavlja početkom ratnih devedesetih. Nema više jugoslavenske popularne kulture jer se u Hrvatskoj mora izbrisati sve povezano s prošlošću, što je i Hitrec jedva čekao. Vrijeme je za novu, ratnu mitologiju i kulturu, kojom će serija zauvijek propasti i kojom će *Smogovci* otkriti svoje pravo lice.

3. SMOGOVCI U RATU

Hajde da ludujemo!: Imperativ kojega je pjevušila slađahna Tajči na Euroviziji u Zagrebu 1990. Miljuni obožavatelja shvatili su je potpuno krivo. (Boris Koroman)

3.1. Vruće zagrebačko ljeto: Smogovci, novi sustav i rat

3.1.1. Političke promjene u Jugoslaviji i Hrvatskoj 1989-1991. i početak ratnih zbivanja

Ulazeći u srž ovoga rada, odnosno u konačni opis dinamika ratne propagande i dehumaniziranja neprijatelja (u ovome slučaju Srba) u Hitrecovim *Smogovcima*, nužna je i adekvatna digresija ne samo o problemima koji su nastali tijekom prijelaza sa socijalističkoga sustava na demokraciju Hrvatske i u bivšoj Jugoslaviji i o samim ratovima osamostaljenja Hrvatske, ali i Slovenije i Bosne i Hercegovine, već i o specifičnostima položaja Srba u Hrvatskoj prije i tijekom rata u Hrvatskoj (u njoj poznat kao Domovinski rat). Postoji znatan broj istraživanja, knjiga i članaka, kako iz hrvatske tako i iz srpske perspektive, no mali broj njih ozbiljno pokušava dati objektivno gledište o toj tematici. Često je rezultat tih djela samo površna analiza u kojoj su Hrvati „dobri“, a Srbi „zločesti“ ili obrnuto.

Knjiga o ratu u Hrvatskoj *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat* grupe (Radelić et al. 2006) primjer je tog mentaliteta. Detaljno su opisana ratna zbivanja u Hrvatskoj te djelomično u Bosni i Hercegovini, ali o hrvatskim se zločinima ne govori, a kad je riječ o zločinima nad Srbima u Operaciji Oluja zaključak je da su hrvatski zločini u toj operaciji samo izolirani slučajevi te da je Tuđmanova vlast iskreno željela da hrvatski građani srpske nacionalnosti ostaju u svojim domovima u Hrvatskoj. Davor Marijan, jedan od autora knjige, u svojim se knjigama često koristi idejom da su Hrvati žrtvovan narod od strane komunista i Srba.

Dragutin Pavličević u svojoj knjizi *Povijest Hrvatske* (2000) ima očigledno pozitivan stav prema Hrvatima koji su se suprotstavili socijalizmu te zanemaruje društveni, ekonomski i umjetnički napredak Hrvatske u okviru SFRJ. Kad je riječ o Domovinskom ratu, nema govora o hrvatskim zločinima, a Srbe autor smatra zločincima. Stoga od Pavličevićeva je djela iskorišten samo dio redoslijeda ratnih događaja.

Hrvatski akademikar Ivo Goldstein, naprotiv, pruža neutralniji opis događaja i dinamika u knjizi *Hrvatska: 1918-2008* (2008). Puno prostora posvećeno je analiziranju odnosa Srba i Hrvata, mentaliteta hrvatskih Srba i političkim pogreškama obje strane. Zbog svega navedenog, Ivo Goldsteina moguće je smatrati akademikarom neutralnog i pouzdanog gledišta, a njegovo je djelo korišteno pri opisu povijesnih događaja u Hrvatskoj i općenito u Jugoslaviji između kasnih osamdesetih i ranih devedesetih godina. Zbog istih razloga uzeto je u obzir djelo francuskog akademikara hrvatsko-slovenskog porijekla Josipa Krulića (1999).

Budući da je položaj hrvatskih Srba važan element želi li se govoriti o ratu u Hrvatskoj i o ratnim *Smogovcima*, uzet je u obzir i hrvatski akademikar srpske nacionalnosti Drago Roksandić, koji je u u zbirki tekstova i eseja *Neposlušnost* (Roksandić 2011) napisao tekst *Srbi u Hrvatskoj (1989-1991.): između lojalnosti, neposlušnosti i pobune*. U navedenom tekstu Roksandić detaljnije analizira situaciju kod hrvatskih Srba uoči rata bez korištenja ikakve šovinističke mitologije, što je potrebno za pouzdan opis događaja tranzicije i rata. I studije Jože Pirjevca, autora i povjesničara iz Trsta slovenskog porijekla, iskorištene su ne samo za detaljniji opis ratnih zbivanja (u knjizi *Le guerre jugoslave: 1991-1999*; Pirjavec 2017), nego i za razumijevanje i opis dinamika srpsko-hrvatskih odnosa u povijesti (*Serbi, Croati, Sloveni: storia di tre nazioni*; Pirjavec 2020).

U prethodnom se poglavlju već govorilo o paradoksalnim godinama nakon Titove smrti 4. svibnja 1980. Hrvati (i ostali Jugoslaveni) žive između kroničkih valova krize, privremenog blagostanja i političke apatije, odnosno nepovjerenja prema dugotrajnosti samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji. Osim već postojeće pobune Albanaca na Kosovu (koja traje već od 1981.), tijekom osamdesetih i u drugim se republikama počinju pojavljivati događaji koji su prave prekretnice u jugoslavenskoj povijesti koji će voditi do raspada države nekoliko godina kasnije. Iako se u Hrvatskoj (uglavnom kasne) osamdesete pamte kao godine „hrvatske šutnje“ (Roksandić 2011: 87), odnosno kao godine suzdržanosti Hrvata od suprotstavljanja vlasti ili iskazivanja kritike te interesa prema hrvatskim nacionalnim pitanjima, već 1981., ukazanjem Gospe u Međugorju, mjestu u Hercegovini u kojem žive isključivo Hrvati katoličke vjere, nacionalna svijest Hrvata, kao i želja za modernizacijom (zamišljenom kao nešto nasuprot komunizmu) počinje se pomalo ponovno rađati. To se vidi i u promjenama pri nadijevanju imena djeci u Hrvatskoj. Piše Ivo Goldstein:

Modernizacijski se trendovi očituju i u nadijevanju imena djece; od sredine pedesetih sve su češća „laička“ imena – Gordan/Gordana, Dražen, Marijan/Mario, Zlatko, Marina, Sanja, Suzana, Robert. Dotad su *implicite* bila podobna tzv. neutralna imena (poput Goran, Zoran, Dejan) koja su neki doživljavali kao „jugoslavenska“. Stanje se počelo mijenjati tijekom sedamdesetih i osamdesetih, kada se u sve većem postotku vraćaju narodna imena koja se percipiraju kao „hrvatskija“ (poput Mislav, Zvonimir, Krešimir, Domagoj, Tomislav, Hrvoje) ili biblijska (svetačka) imena (Marko, Matija, Luka, Ivan). Raste i broj krštene djece, a veći je i broj crkvenih vjenčanja. (Goldstein 2008: 612)

Raste i odbojnost prema Savezu komunista. Broj mladih u Hrvatskoj koji ne žele biti članovi SK-a u drugoj polovici osamdesetih narastao je na 70%, dok je dvanaest godina prije taj postotak bio znatno niži (13%) (Goldstein 2008: 612).

No, i dalje tijekom osamdesetih hrvatsko političko rukovodstvo vodi borbu protiv nacionalizma, u kojoj je Hrvatska, ističe Goldstein, rigidnija od susjednih republika. Kad se 1988. pojavi film Krste Papića *Život sa stricem*, u kojem se tematizira politička represija u prvim godinama komunizma, hrvatsko komunističko rukovodstvo oštro napada film i scenariji kao antikomunistički. To je naizgled čudno jer je dvije godine ranije u Sloveniji snimljen i emitiran film *Moj ata, socialistični kulak*, koji također tematizira represiju u doba staljinizma u Jugoslaviji i otvoreno kritizira političku indoktrinaciju pučanstva u Jugoslaviji. Potrebno je ipak napomenuti kako je 1986. ekstradiran u Jugoslaviju ustaški ministar i zločinac Andrija Artuković. Proces Andriji Artukoviću emitira se na državnoj televiziji, a svi Jugoslaveni mogu pratiti ustaškog monstruma dok se uzalud brani pred sudom. Tim procesom otvoreno je ponovno i pitanje o Jasenovcu²³, o ustaškoj prošlosti Hrvatske te o genocidu nad Srbima tijekom Drugog

²³ U posavskome selu Jasenovac ustaške su vlasti Nezavisne Države Hrvatske otvorile istoimeni zloglasni koncentracijski logor. Kompleks koncentracijskih logora Jasenovac, koji je uključivao pet logora (Jasenovac I, Jasenovac II, Jasenovac III Cigłana, Jasenovac IV Kožara, Jasenovac V Stara Gradiška, svi u hrvatskoj ili bosanskoj Posavini), nastao je kao rezultat genocidne politike NDH nad Romima, Židovima i Srbima. Među zatočenicima su bili i antifašisti, komunisti, zarobljeni partizani i Hrvati koji nisu željeli surađivati s ustaškim vlastima. Logor je poznat po barbarizmu stražara i po ogromnom broju Srba koji su u Jasenovcu nastradali. U svim logorima kompleksa Jasenovac procjenjuje se da je više stotina tisuća Srba izgubilo svoj život, premda ne postoje precizni podaci. Dok se u srpskim izvorima najčešće govori o 700.000 ubijenih Srba, u hrvatskim izvorima broj je znatno manji. Ivo Goldstein, u knjizi *Hrvatska: 1918-2008.*, procjenjuje da je u samome logoru Jasenovac ubijeno njih oko 93.000, dok je u cijelom bivšem području NDH ubijeno oko 330.000 Srba, mahom civila (Goldstein 2008: 382). U knjizi *Jasenovac*, međutim, Goldstein navodi kako je velik broj Srba ubijen prije ulaska u sam logor (Goldstein 2018: 743) te kako su ustaše namjerno skrivale broj ubijenih. Budući da su Drugi svjetski rat u Jugoslaviji karakterizirali često promjenjivi fronti, velik broj raznih oružanih snaga s raznim ciljevima te da su sve strane iskorištavale nasilje i zločine nad civilima (ili zbog genocidnih svrha ili zbog odmazde), vjerojatno je broj civilnih, kao i vojnih žrtava, znatno veći. Jasenovac je za Srbe simbol stradanja i tuge, ali i jedan od najvažnijih faktora iza pogoršanja međuetničkih odnosa između Hrvata i Srba.

svjetskog rata. Zbog svega navedenog hrvatske vlasti oštro demoniziraju bilo koje suprotstavljane partijskim dogmatizmima.

U Srbiji, međutim, već od sedamdesetih godina postoji nezadovoljstvo zbog položaja republike u okviru federalne države. Autonomne pokrajine Kosovo i Vojvodina su jedine autonomne pokrajine u Jugoslaviji, obje se nalaze u Srbiji, a nakon ustavnih promjena 1974. o decentralizaciji države praktički su izdvojene iz ingerencija Socijalističke Republike Srbije. U Srbiji je vladala ideja da su Kosovo i Vojvodina države sa svim atributima (Goldstein 2008: 616). Drugi faktor napetosti i nezadovoljstva već je spomenuti genocid nad Srbima. Ivo Goldstein ističe da se tijekom osamdesetih pojavljuje mit o genocidnosti i kult žrtvovanja koji se temelje na ideje koje su već u šezdesetima izgrađene od strane književnika poput Dobrice Ćosića²⁴, koji je, rame uz rame sa Slobodanom Miloševićem (koji je tijekom spomenutog desetljeća politički vođa Srbije i Srba), „otac nacije“ (Goldstein 2008: 617-618).

Osim bolnih uspomena o ustaškim zločinima i napetosti na Kosovu, dio srpske javnosti vjeruje da širom Jugoslavije Srbi doživljavaju neravnopravnost te da je njihov položaj ugrožen. Sve navedeno biva napisano u poznatom Memorandumu Srpske akademije nauka i umetnosti 1986. u Beogradu. Memorandum je objavljen u rujnu iste godine u beogradskom dnevniku *Večernje novosti* u nedovršenoj formi. Prema Ivi Goldsteinu, radi se o tekstu koji uključuje tendencioznu analizu krize i koji je jasnog velikosrpskog karaktera:

Otvoreno se optužuje Tito da je namjerno slabio Srbiju, pri čemu se aludira da drugi jugoslavenski narodi [...] uz blagoslov „odozgo“ razvijaju svoje nacionalne identitete,

²⁴ Dobrosav „Dobrica“ Ćosić, rođen u Velikoj Drenovi kod Trstenika (Srbija) 29. prosinca 1931., bio je srpski i jugoslavenski književnik, akademik i pisac. Nekad partizan, oduševljeni komunist i politički komesar jako blizak s Titom, od šezdesetih je godina počeo razvijati ideje koje su se suprotstavile službenoj partijskoj liniji. Ćosiću nije odgovarala decentralizacija jugoslavenskih republika te je smatrao koncesiju autonomije Kosovu opasnom za Srbe, koji su, prema Ćosiću, živjeli u toj pokrajini u stalnoj tenziji zbog zlostavljanja od strane Albanaca. I zbog tih ideja Ćosić je 1968. izbačen iz Partije. U međuvremenu, kao književnik Ćosić je objavio 1951. roman *Daleko je sunce* te tijekom sedamdesetih tetralogiju romana *Vreme smrti*. Tijekom osamdesetih Ćosić je postao ekstremniji u svojim stavovima o položaju Srba u Jugoslaviji. Bio je član Srpske akademije nauka i umetnosti, inače jedan od njezinih najistaknutijih članova, a kao takav smatran jednim od potpisnika poznatog Memoranduma, dokumenta koji su kritizirali zbog nacionalističkih stavova. Ipak, ne može se sa sigurnošću da je Ćosić zaista napisao taj dokument. Krajem osamdesetih i početkom devedesetih Dobrica Ćosić pomagao je u osnivanju raznih ogranaka Srpske demokratske stranke u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini te 1992. postao je prvim predsjednikom novoosnovane Savezne Republike Jugoslavije. U istim je godina aktivno izrazio potporu idejama Velike Srbije (odnosno države u kojoj su svi Srbi konačno ujedinjeni). Zbog toga što je Miloševićev režim, koji je Ćosić otvoreno podržavao, zanemario velikosrpsku retoriku, Ćosić je tijekom devedesetih postao Miloševićevim protivnikom. 2000. godine pridružio se pokretu *Otpor!* protiv Miloševića. Umro je 18. svibnja 2014. u Beogradu.

što se srpskome narodu onemogućuje. Svima koji podupiru ili toleriraju proteste Albanaca na Kosovu imputira se „antisrpstvo“. Slovenija i Hrvatska direktno su optužene da su „utemeljile političku i ekonomsku dominaciju u kojoj ostvaruju svoje nacionalne programe i ekonomske aspiracije“, da zadovoljavaju svoje interese na račun Srbije“, [...] da je Srbija „dosledno diskriminovana“. Dvije sjeverozapadne republike optužene su i da podržavaju „fizički, politički, pravni i kulturni genocid nad srpskim stanovništvom Kosova i Metohije“. Što se Hrvatske tiče, tvrdi se da je u njoj na djelu program asimilacije, odnosno pohrvaćivanja Srba: „Izuzimajući period postojanja NDH, Srbi u Hrvatskoj nikada nisu bili toliko ugroženi koliko su danas“. Nakon takve krajnje dvojbene tvrdnje logično je zaključiti kako se „rešenje njihovog nacionalnog položaja nameće kao prvorazredno političko pitanje“, da bi se potom dometnula i zloguka prognoza – da ako se takvo rješenje ne nađe – „posledice mogu biti višestruko štetne, ne samo po odnose u Hrvatskoj, već po čitavu Jugoslaviju“. (Goldstein 2008: 620)

Memorandum SANU jedan je od najkontroverznijih elemenata kasnih osamdesetih godina, jer njime se budi nova svijest pri srpskome narodu. Srbi su žrtvovani i najzaslužniji za Jugoslaviju (Goldstein 2008.: 622). Isti autor tvrdi da je zapravo situacija Srba u Hrvatskoj i Sloveniji tijekom osamdesetih u normi. Roksandić ističe da su Srbi dobro integrirani u SR Hrvatskoj te da su daleko od neravnopravnosti. Prema popisu stanovništva 1981. Srbi čine 11,5% ukupnog stanovništva Hrvatske, no: „[...] 1984. godine 17,7% političkih rukovodilaca su bili Srbi, 12,5% privrednih rukovodilaca te 11,9% pripadnika „sistemske inteligencije“, ali i 18,4% NKV radnika, 13,7% KV i VKV radnika, 7,5% stručnjaka te 5,8% obrtnika i 11,2% seljaka“ (Roksandić 2011: 91). Tim postotcima potrebno je dodati Goldsteinov podatak o nadzastupljenosti Srba u miliciji (67%), iako sam Goldstein tvrdi da ne radi se o službenim statistikama (Goldstein 2008: 654).

Međutim, situacija je za Srbe (ali i za Albance) daleko od normalnosti na Kosovu. Međuetnički sukobi u najsiriomašnjoj pokrajini Jugoslavije postaju svakodnevica do kraja desetljeća. Ekstremisti s obiju strana vode napadi protiv pripadnika suprotne nacionalnosti, a jedan od najznačajnijih događaja kasnih je osamdesetih masakr u Paraćinu 1987. U gradskoj kasarni JNA, kosovski Albanac Aziz Keljmendi (navodno ubijen pri bijegu iz kasarne) ubio je četiri vojnika različitih nacionalnosti (Goldstein 2008.: 629-630). Paraćinski masakr uzrokuje val nasilja i prosvjeda u Srbiji, gdje građani srpske nacionalnosti traže osvetu i ukidanje autonomije za Kosovo. Borba za Kosovo je kod Srba doživljena kao borba sa opstanak i za obranu srca svoje kulture (Pirjevec 2020: 71).

U Sloveniji spomenutoj u Memorandumu SANU više-manje otvoreno počinje se izražavati nezadovoljstvo prema socijalističkom i totalitarnom sustavu. Već u travnju

1986., tijekom skupa Saveza socijalističke omladine Slovenije, Slovenci izjašnjavaju svoje sumnje prema kultu ličnosti Josipa Broza, vojsci i socijalističkome samoupravljanju, a sljedeće godine, kada u predsjedništvo centralnih organa federacije nije izabran Slovenac (tako je trebalo biti prema principu rotacije predsjedništva), isti Slovenci počinju otvoreno misliti o odcjepljenju iz federalne države (Pirjevec 2020: 200). Pjesma mariborske grupe Lačni Franz iz 1986. *Ko si rdeče zvezde šivala* (hrv. *Kad si šivala crvene zvijezde*) dobro opisuje razočaranost prema socijalizmu i jugoslavensko-unitarističkom iskustvu:

Ko si rdeče zvezde šivala,
sva se imela rada.
S puško si mi slikala
svetle nove dni.
Da sva skupaj mesta zidala,
iste pesmi pela,
vse sem ti verjel takrat.
Strumno dvignjene pesti po cestah,
smeli govori,
na radiu ti
obljubljaš mi:
greva naprej, jutri bo zdaj.
Pa si me pustila praznih rok,
ostale so obljube.
Sama sebi si dovolj,
drugi časi so.
Zdaj se spet zanašaš na spomin,
Spet se hecaš z mano.
Pazi tokrat, ljubica.
Jezne stisnjene pesti po žepih,
smeli govori,
na radiu ti
obljubljaš mi,
greva naprej, jutri bo zdaj.²⁵

²⁵ Kad si šila crvene zvijezde,
voljeli smo se.
Slikala si me puškom
vedre nove dane.
Da smo zajedno gradili gradove,
pjevali iste pjesme,
tada sam ti sve vjerovao.
Strasno dignute šake,
hrabri govori,
na radiju ti
obećaš mi:
idemo naprijed, sutra je sada.
I ostavila si me praznih ruku,

Kako je već navedeno, ovom se melankoličnom pjesmom izražava sva razočaranost Slovenaca prema „jugoslavenskom snu.“ Riječi „budi oprezna ovaj put, dušo“ poruka su jugoslavenskom rukovodstvu da će Slovenci odgovoriti prijetnjama.

U svibnju 1988. tri urednika ljubljanske revije *Mladina*, Janez Janša, Franči Zavrl i David Tasić, zajedno s podoficijerom JNA Ivanom Borštnerom uhićeni su pod optužbom da posjeduju tajne vojne dokumente. Četvorici se sudi na vojnom sudu u Ljubljani koristeći srpsko-hrvatski jezik, s jasnim ciljem da četvorica budu ponižena, što uzrokuje masovne prosvjede u Sloveniji (Pirjevec 2020.: 200-201). Ljubljanska punk-rock grupa Pankrti modificira refren slovenske partizanske pjesme *Janez, kranjski Janez* u novoj, istoimenoj pjesmi sa ciljem da izrazi potporu optuženicima:

Janez, kranjski Janez,
kam odhajaš danes?
Grem v partizane,
grem v partizane,
grem v partizane,
med junake zbrane!
Dvignil bom zastavo,
dvignil bom zastavo,
dvigni bom zastavo
rdečo, belo, plavo!
A na njej pa piše,
a na njej pa piše,
a na njej pa piše:
Nismo sužnji više!
Janez, kranjski Janez,
ti si z nami danes.
Janez, kranjski Janez,
ti si z nami danes.
Ivan, David, Janez,
vi ste z nami danes.

ostala su obećanja.
Sama sebi si dovoljna,
druga su vremena.
Sada se opet oslanjaš na pamćenje,
Opet me zezaš.
Budi oprezna ovaj put, dušo.
Ljutito stisnute šake u džepovima,
hrabri govori,
na radiju ti
obećaš mi:
idemo naprijed, sutra je sada. [M.J.]

Ivan, David, Janez,
vi ste z nami danes.²⁶

Moglo bi se misliti da će slovensko rukovodstvo tih godina, iako postoje i među njegovim članovima razočaranost i nepovjerenje, osuditi takve pjesme i takve ideje. Zapravo, nasuprot oštrom demoniziranju bilo kojeg suprotstavljanja partijskim dogmatizmima hrvatskih vlasti tih godina, u Sloveniji intelektualci, glazbenici i, uglavnom, sav taj dio javnosti disidentskog mišljenja su tolerirani, ako i ne odobreni, od strna republičkog rukovodstva (Pirjevec 2020: 200). Dakle, javnost, inteligencija i lokalna partija su udruženi. U zbirci eseja naklade Routledge iz 2020. *Made in Yugoslavia: Studies in Popular Music* slovenski sociolog i muzikolog Gregor Tomc navodi:

Slovenes were more fortunate than other citizens in the Federation. They had the support of the alternative institutions, and the relative cultural autonomy enabled them to express artistic visions outside the political, cultural, economic, and commercial mainstreams. (Beard et. al. 2020: 187)

1989. osniva se Socijaldemokratski savez Slovenije, prethodnik Slovenske demokratske stranke. Savez Komunističke partije nije više jedina politička opcija u Sloveniji.

²⁶ Janez, kranjski Janez,
kamo odeš danas?
Idem u partizane,
idem u partizane,
idem u partizane,
među okupljene junake!
Dići ću zastavu,
dići ću zastavu,
dići ću zastavu,
crvenu, bijelu, plavu!
A na njoj piše,
a na njoj piše,
a na njoj piše:
robovi nismo više!
Janez, kranjski Janez,
ti si s nama danas.
Janez, kranjski Janez,
ti si s nama danas.
Ivan, David, Janez,
vi ste s nama danas.
Ivan, David, Janez,
vi ste s nama danas. (M.J.)

Iste godine u Srbiji u punoj je snazi Antibirokratska revolucija Slobodana Miloševića, odnosno niz uličnih demonstracija koje Slobodan Milošević organizira ne bi li utvrdio svoj položaj u jugoslavenskoj vladi. Ta su okupljanja poznata po oštrom, agresivnom i populističkom jeziku koji je dobro iskoristio Milošević, ali i ljudi koji su prisutni na mitinzima:

Zbivanja kulminiraju na velikom protestnom mitingu u Beogradu 28. veljače na kojem, u prisutnosti više stotina tisuća ljudi, Milošević najavljuje nova hapšenja i suđenja. Naime, na zahtjev mase: „Uhapsite Vllasija (tadašnjeg predsjednika Saveza Komunisti na Kosovu, *op.a.*)!“, Milošević je izgovorio: „Ne čujem dobro, ali moram da Vam kažem da će se neka hapšenja ubrzo dogoditi“, odnosno, „oni koji su manipulirali ljudima biće kažnjeni i uhapšeni. Ja Vam to garantujem u ime rukovodstva SR Srbije“. Te su riječi postale još jedan simbol populističke politike. (Goldstein 2008: 627-628)

Vrhunac je Miloševićeve kampanje na proslavi 600. godišnjice Kosovske bitke na Gazimestanu 28. lipnja 1989. Tijekom proslave, Milošević ističe da se Srbi opet u svojoj povijesti moraju boriti, jer u pitanju je njihov opstanak:

Šest vekova kasnije, danas, opet smo u bitkama i pred bitkama. One nisu oružane, mada i takve još nisu isključene. Ali bez obzira kakve da su, bitke se ne mogu dobiti bez odlučnosti i hrabrosti. Bez tih dobrih osobina koje su onda davno bile prisutne na Kosovu. Naša glavna bitka danas se odnosi na ostvarenje ekonomskog, političkog, kulturnog prosperiteta.

Zadnja je rečenica samo „tampon-rečenica“ ne bi li govor postao previše agresivan, ali jasno je da nije on namijenjen svim nacionalnostima Jugoslavije, već svim Srbima iste. Situacija se u Jugoslaviji pogoršava dan za danom, posebice kad je riječ o Sloveniji i Srbiji. Prijelomna točka između slovenskog i srbijanskog rukovodstva dogodila se u siječnju 1990., tijekom XIV. Kongresa SKJ. Slovenci, nakon što su srbijanski delegati odbili slovensko-hrvatski prijedlog da se jugoslavenska federacija organizira kao konfederacija, napuštaju kongres te formiraju samostalni Savez komunista Slovenije (Krulić 1999: 145). Zbog takvih napetosti Jugoslaveni počinju mirisati rat, iako mnogi to otvoreno negiraju ili se pokušavaju suočiti s problemom na komičan način ili izražavajući svoju nadu da rata nikad neće biti. 1987. srpski pjevač Đorđe Balašević pjeva poznatu pjesmu *Samo da rata ne bude*:

[...] Samo da rata ne bude

Ludila među ljudima
Veliki nude zablude
Plaše nas raznim čudima
I svakoj bajci naude
Samo da rata ne bude.

1988. sarajevska grupa Bijelo Dugme pjeva poznatu pjesmu *Ćiribiribela*, čiji su stihovi vrlo jasni:

Ako se sutra zarati
Moja mala, šta ćemo ja i ti?
Vrata zaključati, prozore zatvoriti
Spustiti zavjese
Ostat' ćemo kući i ljubiti' se
A kada pođe pucati
Preko glave ćemo se pokriti
Ispod male dekice
Ja i ti i zvjezdice
Grickat ćemo grožđe
Čekat ćemo rat da prođe

Ipak, najtužniji su primjeri dvije pjesme dvaju različitih bendova: *Kanjon Drine* sarajevskog sastava Zabranjeno pušenje i *Par godina za nas* beogradske Ekaterine Velike. Obje pjesme nastaju 1989. te obje nose tmurnu slutnju da će se uskoro situacija pogoršati u zemlji. Tako pjeva Milan Mladenović, pjevač Ekatarine Velike:

Moj prijatelj i ja sedimo na klupi
Gledamo zvezde
Slušamo vesti što su upravo stigle
Kažu da imamo
Još samo par godina za nas

Iako u Mladenovićevoj pjesmi ne govori se otvoreno o ratu, jasno je kako pjevač želi izraziti svoju zabrinutost, a još je jasniji je video za pjesmu, u kojem se vide slike iz cijeloga svijeta i Jugoslavije: djeca u Africi, prosvjedi, oružani jugoslavenski milicajci pokraj jednog stadiona. Zanimljiva je i činjenica da će upravo par godina kasnije, 1991., početi rat u Jugoslaviji.

Pjesma Zabranjenog pušenja je jasnija te se otvoreno u njoj govori o ratu – i to opisujući detaljno događaje koje će se zaista dogoditi:

Planine gole, vrletne lomile nam put,
Gazda je vozio vidno neraspoložen,

Više tužan no ljut
Smanjuje brzinu, pripaljuje cigaru,
U mraku mu svijetle oči,
Gazda tihim glasom reče:
Neće ovo, djeco, na dobro poći
Jer sve ide unatrag,
Živimo u plemenima k'o Apači,
A gdje ćemo, djeco, ja i vi
Nama srce kuca za sve njih
Probudi me, ovo je neki ružan san,
Što manje, dijete, znaš to si manje nesretan
Planine gole, vrletne lomile nam put,
Gazda je vozio vidno neraspoložen,
Više tužan no ljut
Hadžije su sebi podijelili rejone,
Djecu evakuišu avionima,
A ja se osjećam nezgodno,
Kao zebra na Brionima
A vama će, djeco, biti najljepše,
Vi ste navikli rano u krevet,
Uskoro ćemo svi mi
Imati izlaz samo do devet
Probudi me, ovo je neki ružan san
Što manje, dijete, znaš, to si manje nesretan
Kanjon Drine je iza nas,
Ispred nas je ravna Romanija
Snijeg se topi, ništa neće
Zaustaviti dolazak novog proljeća

Pjesma Zabranjenog pušenja daje nam tmurno i opskurno upozorenje: lokalni političari i vojskovođe već su podijelili zemlju (i prije rata u Bosni, 1991., u Karađorđevu hrvatski će predsjednik Franjo Tuđman raspravljati s Miloševićem o planovima za podjelu Bosne), uvest će se policijski sat te će djeca biti evakuirana avionima (to će se dogoditi tijekom opsade Sarajeva). Unatoč tome, u pjesmi još postoji tužna, malo uvjerena nada da neće biti nikakvog rata te da „ništa neće zaustaviti dolazak novog proljeća“. Političke napetosti navode ljude na pomisao da će se stvari pogoršati, a te su pjesme odličan primjer početka promjena načina razmišljanja u ljudskim umovima. Očigledno je da Jugoslavija neće biti vječna, samo nije poznato kako i kada će konačno prestati postojati.

Što se hrvatskog konteksta s kraja osamdesetih tiče, situacija je, barem do 1990., manje napeta nego u Srbiji ili Sloveniji. Prvi znak rađanja opozicije i višestranačja u Hrvatskoj osnivanje je Udruženja za jugoslavensku demokratsku inicijativu (UJDI) na Filozofskom fakultetu u Zagrebu u veljači 1989. Cilj UJDI je demokratska preobrazba u čitavoj državi čime bi se riješili problemi o demokraciji u Jugoslaviji i nacionalna pitanja (Goldstein 2008.:

632). No, pravu promjenu predstavljaju Hrvatski Socijalno-liberalni savez (HSLŠ) i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ). Dok osnivači i članovi HSLŠ-a imaju kao cilj uspostavljanje liberalne demokracije i smatraju da je najbolja opcija za rješenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji federalizam, HDZ-ovci inzistiraju na nacionalnome pitanju i na interesima Hrvata (Goldstein 2008: 633-634).

HDZ-ov prvi predsjednik je Franjo Tuđman, budući prvi predsjednik samostalne Hrvatske. Bivši partizan i jedan od omiljenih Titovih generala JNA, Tuđman ima ambicioznu i marljivu osobnost, no iracionalno i otvoreno je zanemario, pri izražavanju svojih ideja o budućoj hrvatskoj državi, prisutnost i svojstva nacionalnih manjina u Hrvatskoj, pogotovo kad je riječ o Srbima. Dok su hrvatski Srbi već okupljeni u Kninu u veljači 1989. kako bi izrazili podršku Miloševiću (i dok viču „Živio Slobodan Milošević, živjela Srbija!“ i „Ovo je Srbija!“; Goldstein 2008: 657), Tuđman i cijelo hrvatsko rukovodstvo govore o hrvatskoj savjesti i o tome da je Hrvatska država samo Hrvata te ne vode račun o mentalitetu autohtonih Srba na Kordunu, Baniji, u Lici i u Dalmatinskoj zagori, gdje se ljudi odgajaju na mitu o srpskom junaštvu i o srpskoj patnji tijekom povijesti, posebice tijekom osmanske okupacije (Goldstein 2008: 661). Tuđman zanemaruje srpski osjećaj ugroženosti i nakon toga što je tijekom predizborne kampanje 1990. u dalmatinsko-zagorskom gradiću Benkovcu (uglavnom naseljen Srbima) izvršen atentat na njega. Da atmosfera bude napetija, vidjevši rast moći HDZ-a, u svibnju iste godine JNA razoružava hrvatsku Teritorijalnu obranu.

Nakon raspada Saveza Komunističke Jugoslavije i prvih slobodnih izbora u Hrvatskoj 1990. HDZ je pobjednik. Jedan od prvih poteza stranke je, kao znak politike, koju je moguće sažeti u rečenici „Hrvatska Hrvatima“, prisiljavanje mnogih državnih službenika srpska nacionalnosti da napuste službu. Osim toga, ulice i trgovi koji nose imena komunističkih, partizanskih, Srba ili gradova u Srbiji ubrzo su preimenovane u nova, „hrvatskija“ imena (Goldstein 2008: 651). Zastava Republike Hrvatske više ne nosi crvenu petokraku, već hrvatsku šahovnicu. Time nova, inače privremena, hrvatska zastava mnogo liči na ustašku zastavu.

To, naravno, nije od pomoći što se srpskog pitanja tiče. Uklanjanjem socijalističke (i, općenito, jugoslavenske) simbolike Srbi interpretiraju kao prijetnju, jer u SFRJ oni vide zalag svoje sigurnosti i svog blagostanja (Goldstein: 2008: 656). Zbog toga, na izborima Srbi, vidjevši socijalizam kao branik svojih interesa, glasuju za najlogičniju opciju za

njih, odnosno Savez Komunističke Hrvatske – Socijaldemokratska stranka (SKH-SDP), iako već postoji Srpska demokratska stranka (SDS) koju je 17. veljače 1990. osnovao šibenski psihijatar srpske nacionalnosti Jovan Rašković (Roksandić 2011: 93). Ipak, situacija se pogoršava nakon sastanka Sabora Republike Hrvatske (koja više nije „socijalistička“) 25. srpnja 1990., u kojem se prihvaćaju amandmani na Ustav. Odgovor Srba neće zakasnuti. Budući da SKH-SDP ne pruža dovoljno otpora sad otvoreno nacionalističkoj HDZ-ovskoj politici i ne daje dovoljno sigurnosti Srbima, taj se narod okreće k spomenutoj i radikalnijoj Srpskoj demokratskoj stranci. U prvim mjesecima svog postojanja SDS ima već više ogranaka, uglavnom u unutrašnjoj Dalmaciji i u Lici, kao i u Istočnoj Slavoniji. SDS, mjesec dana nakon ustavne amandmane na hrvatskome Saboru, organizira velik zbor u ličkome selu Srbu, gdje je 27. srpnja 1941. organizirana jedna od prvih ustaničkih akcija protiv ustaša, tijekom kojeg su proglašeni suverenitet i autonomija cijelog srpskog naroda u Hrvatskoj (Goldstein 2008: 665). Istih dana osnovano je Srpsko nacionalno vijeće u Banovinskom selu Dvoru na Uni. Tuđman i nove hrvatske vlasti, očigledno podcjenjujući Srbe, njihov mentalitet i spremnost na akciju, reagiraju, prema Roksandiću, suzdržano:

[...] sve što je s oficijelne hrvatske strane bilo učinjeno, bila su formalna osporavanja legaliteta njegovih postupaka i inicijativa. Umjesto represije, legalne su vlasti izgleda bile odlučile same vratiti „srpsko pitanje“ u legislativnu proceduru, dakle, učiniti ono što su propustile napraviti odlučujući se za izmjene hrvatskog Ustava. (Roksandić 2011: 105)

No, Goldstein navodi da hrvatska strana pokušava riješiti situaciju „silom“. Hrvatska policija, koja nije dovoljno naoružana zbog razoružavanja Teritorijalne obrane u svibnju, ne bi li spriječila izjašnjavanje i zaplijenila oružje intervenira u Benkovcu i Obrovcu, dok dvama helikopterima policajci kreću prema Kninu, no zaustavljeni su pod prijetnjom rušenja od strane JNA. Kod hrvatskih Srba, koji su sada uplašeniji nego prije, ta se akcija interpretira kao „teroristička agresija neofašističke i ustaške vlasti hrvatske države protiv srpskog naroda“ i nakon nje osniva se u Kninu Savjet narodnog otpora (Goldstein 2008: 665). Situacija se pretvara u katastrofu 17. kolovoza 1990. Usred turističke sezone, u vrlo dobro koordiniranoj akciji i nakon toga što su Srbi iz Dalmatinske zagore napustili plaže i vikendice nakon odmora na moru, počinje tzv. Balvan revolucija. Na vitalnim cestama preko unutrašnjosti Dalmacije i Like i preko nje, uglavnom u blizini srpskih naselja balvanima, barikadama i kamenjem blokirane su ceste i pruge. Na barikadama stražare

naoružani srpski mještani koji nose lovačke puške ili oružje dobiveno od JNA (Goldstein 2008: 666).

U sljedećim mjesecima bilo je nekoliko pokušaja da se situacija smiri. Tuđman pokušava, već 18. kolovoza, uvjeriti Srbe da im hrvatska vlada jamči sva moguća prava. To je prvi, ali i kasni, pokušaj da se srpsko pitanje u Hrvatskoj riješi racionalnošću (Roksandić 2011: 112-113). 10. rujna su se predstavnici hrvatske vlade i Srpskog nacionalnog vijeća sastale i dogovorile da će srpska strana vraćati oružje rezervnog sastava, ali samo dva dana kasnije kninski radio apelira na građane da ne vraćaju oružje (Goldstein 2008: 667). Istodobno provokacije i, ponekad, nasilje nikako da prestanu, iako nema smrtno stradalih do sada. 23. studenoga, na cesti Obrovac-Benkovac, kod zaselka Njivice, trojica maskiranih napadača pucaju na patrolu policijske stanice Obrovac i potom joj uzimaju oružje. Trojica su napadnutih policajca, Stevan Bukarica, Jovo Graovac i Goran Alavanja, svi srpske nacionalnosti, a svi su nakon incidenta dovedeni u medicinski centar Zadar, gdje ranjeni Alavanja podliježe ozljedama. Prema Iliji Vučuru, autoru članka *Pogibija Gorana Alavanje 23. studenoga 1990.: događaj, interpretacije, manipulacije*, takav napadači su napali da namjerno izazivaju napetost i rast međunacionalne tenzije (Vučur 2017: 590). Goldstein navodi kako srpska strana, budući da je ubijeni policajac Srbin, nakon napada pokušava uvjeriti hrvatske Srbe da je napad počinjen od strane ustaških fanatika, što je nevjerojatno, jer mjesto napada se nalazi u području naseljenom pretežno Srbima i koje je jedan od centara Balvan-revolucije (Goldstein 2008: 667). Na sahrani ubijenog Alavanje policijska uprava šalje svoju delegaciju, čijoj se prisutnosti bliža Alavanjina rodbina i ostali prisutnici u sahrani otvoreno i agresivno protive (Vučur 2017: 595).

Pogibija Gorana Alavanje otvara pitanje u hrvatskoj historiografiji te u hrvatskom općem pamćenju o Domovinskome ratu. Je li Goran Alavanja branitelj Hrvatske koji je mučki ubijen? Je li Goran Alavanja srpski pobunjenik? Je li Goran Alavanja prva žrtva rata? Odgovor zadnjem pitanju je možda „da“, jer zaista je Goran Alavanja prva žrtva međuetničkih sukoba u Hrvatskoj devedesetih. Što se drugog tiče, moguće je u Vučurovom članku vidjeti kako je ubijeni policajac službeno smatran braniteljem s 111 provedenih dana u borbenome sektoru (Vučur 2017: 588), ali i za vlast buduće Republike Srpske Krajine isti je smatran pripadnikom milicije Krajine (Vučur 2017: 602). Alavanja je sigurno žrtva političkih igara koje su počinili njegovi istomišljenici jer poznato je da je

Goran Alavanja među potpisnicima otvorenog pisma poslanog zadarskoj policijskoj upravi srpskim policajcima MUP-a Zadar u kojem se optužuju hrvatske vlasti za antisrpske aktivnosti i politike (Vučur 2017: 601).

22. prosinca službeno je proglašen novi Ustav Republike Hrvatske, kojim su dovršene liberalno-demokratske reforme, ukinuta je smrtna kazna te se utvrđuje da su Srbi manjina: „Ta je odluka sigurno bila netaktična, pa čak i glupa, a istovremeno i pravno nevažna (jer iz nje ne proizlaze nikakva neposredna prava). Kako bilo da bilo, ona je dala nove argumente srpskom nezadovoljstvu i buntu“ (Goldstein 2008.: 668).

Već dan ranije, 21. prosinca, usvojen je Statut Srpske autonomne oblasti Krajine (SAO Krajina) kojom se definira status autonomije srpskih općina u sastavu Republike Hrvatske. Nakon proglašenja novog Ustava RH, u SAO Krajinu je 3. siječnja 1991. primljeno još 11 općina sa srpskom većinom. Zbog novog ustava, srpski (srbijski i krajinski) mediji intenzivno počinju kampanju širenja psihoze protiv hrvatske države. Na televiziji je 25. siječnja prikazan film, koji su snimili djelatnici kontraobavještajnih službi, u kojem hrvatski ministar obrane Martin Špegelj objašnjava dvojici muškaraca (oba agenta tajnih službi) kako će doći do rata u Hrvatskoj i kako je potrebno planirati buduće akcije. Tim se sumnjivim filmom, čiji su titlovi često tendenciozno napisani, jer većinu riječi nije moguće dobro čuti zbog loše kvalitete snimaka, da se ne govori o Špegeljevim ustima koja nisu sinkronizirana sa zvukom i čudno se miču, pokušava se izgraditi retorika da se Hrvati spremaju za rat (Goldstein 2008: 669). Očigledno je da je situacija u Hrvatskoj blizu točke bez povratka.

Nakon što je SAO Krajina 22. veljače 1991. izglasala rezoluciju o razdruživanju Republike Hrvatske i SAO Krajine, provokacije brzo počinju eskalirati. Pucnjave protiv patrola MUP-a Republike Hrvatske događaju se svaki dan. Početkom ožujka u Pakracu srpski policajci razoružavaju svoje hrvatske kolege, što uzrokuje intervenciju hrvatske specijalne policije, koja po prvi put ulazi u sukob s JNA. Iako nema smrtno stradalih, beogradske novine ističu da je ubijeno 11 Srba te da Srbi masovno bježe iz grada (Goldstein 2008: 670). Sredinom istog mjeseca u Zagrebu pred Vojnim sudom počinju veliki i agresivni prosvjedi protiv JNA, a na Uskrs, nakon okupiranja područja Plitvičkih jezera (odnosno područja u kojem žive pretežno Srbi), hrvatski specijalci opet dolaze do sukoba protiv srpskih pobunjenika. Ubijeni su Josip Jović (hrvatski MUP-ovac) i Rajko Vukadinović (srpski borac). Unatoč rastućem nasilju, u Hrvatskoj se i dalje sumnja da će

rat izbiti. Ni krvoproliće na Plitvicama nije, izgleda, dovoljan razlog za Hrvate, ali i za dio Srba, da će stvarno doći do sukoba. Međutim, vojarne JNA su već *de-facto* okružene policijom te se organiziraju vojne i paravojne skupine (i sa hrvatske i sa srpske strane). Nakon krvavog uskrsa, podignute su barikade i u istočnoj Slavoniji oko Vukovara i Osijeka. Četnički vojvoda Vojislav Šešelj organizira svoju postrojbu (Beli Orlovi) te šalje ih u ta područja. Jugoistočno od Knina, Srbi vrše blokadu hrvatskog sela Kijeva. Toj blokadi slijede masovni prosvjedi u Splitu pred komandom JNA u kojima je ubijen jedan ročnik armije, inače Makedonac (Goldstein 2008: 674).

Situacije u Slavoniji i Dalmaciji jako su slične, no u slavonskom slučaju prisutan je faktor da je područje naseljeno samo djelomično Srbima te da postoji velik broj mješovitih obitelji, sela i gradova. Dok u Dalmaciji izgleda da već postoji utvrđen front, u Slavoniji nema prave linije razgraničenja, a postoje i ozbiljniji pokušaji da se situacija smiri, u kojima hrvatski načelnik osječke policije Josip Reihl-Kir igra važnu ulogu, no ubijen od strane hrvatskog borca, vjerojatno zbog toga što je tražio sporazum sa Srbima. Nakon toga, dogodilo se najgore.

Nakon velikog broja provokacija kod Borova Sela (naselja u neposrednoj blizini Vukovara u kojem žive pretežno Srbi), među kojima ispaljivanje triju granata od strane nepoznatih hrvatskih bojovnika na kuće sela (srećom, nakon tog incidenta nema mrtvih), u noći s 1. na 2. svibnja dva pripadnika MUP-a Hrvatske zarobljena su od strane srpskih pobunjenika tijekom ophodnje. To zarobljavanje vodi do intervenciju hrvatske policije, čiji konvoj upada u zasjedu usred sela. 20 je policajaca ranjeno, dvanaestorica su ubijena, a njihova tijela mučena (Goldstein 2008: 675). Slike mrtvih policajaca objavljene su u hrvatskim novostima, što izaziva ugroženost među Hrvatima, dok srpski mediji govore o pokušaju genocida. Istog dana, u Polači pokraj Zadra ubijen je još jedan hrvatski policajac. Kao odgovor, u Zadru bivaju vandalizirane radnje srpskih poduzetnika, dok raste broj atentata u etnički mješovitim teritorijima Hrvatske.

25. lipnja Slovenija i Hrvatska usvajaju deklaraciju o suverenosti i samostalnosti. Sljedećeg dana Hrvatska priznaje Sloveniju. 26. lipnja, na Trgu Republike u Ljubljani, u kojoj se održava ceremonija za proglašenje samostalnosti, slovenski predsjednik izgovara poznate riječi: „Nocoj so dovoljene sanje, jutri je nov dan”²⁷.“

²⁷ Večeras su snovi dopušteni, sutra je novi dan. (M.J.)

U međuvremenu, MIG-ovi Jugoslavenskog ratnog zrakoplovstva nadlijeću Ljubljano, dok vesela publika Slovenaca maše prema njima. Sljedećeg dana, kolone JNA iz Slovenije i Hrvatske izlaze iz svojih vojarni te napreduju prema graničnim prijelazima s Austrijom i Italijom. Mladim ročnicima JNA nije rečeno puno. Pred kamerama slovenske televizije, čiji reporteri govore slovenski s vojnicima koji često govore samo srpsko-hrvatski, mladi i zbunjeni pripadnici JNA odgovaraju na različite načine. Sljedeći, različiti odgovori izvučeni su iz slovenskog dokumentarca *Domovina in država* (2006), izabran zbog toga što sadrži velik broj originalnih snimaka borbi i političkih dešavanja te zbog svoje nepristranosti, jer komentatorov glas jedino opisuje događaje bez retorike ili propagande. U zagradama je prijevod iz slovenskog jezika:

Novinar: Zakaj so prepovedali (prehod)? (Zašto su zabranili prolaz?)

Ročnik JNA: Zabranili, zabranili su oficiri. Ja se izvinjavam...

Novinar: Ni prehoda? (Nema prolaza?)

Ročnik JNA: Ne, ne... Tako su rekli, ja se izvinjavam...

Ročnik JNA: Zbog granice smo došli, radi napada drugih zemalja na Jugoslaviju.

(Civilni oko ročnika se glasno smiju.)

Novinarka: A tako so vam rekli, ko ste šli na pot? (Jesu li vam tako rekli kad ste krenuli?)

Ročnik JNA: Da.

Novinarka: In vi to verjamete? (A vjerujete li vi to?)

(Ročnik JNA odmahuje glavom.)

Ročnik JNA: Koliko ja kužim, oni kao hoće da se odcjepljuju, a mi kao da ne damo.

Ustvari mi samo hoćemo da se vratimo u kasarnu, ništa više.

Novinar: Šta vi mislite? Šta dalje? Kako dalje? Borite se...?

Ročnik JNA: Šta da mislim, samo da ostanem živ, jebem ti...

Jugoslavija i svijet mogu vidjeti kako mala slovenska Teritorijalna obrana bez velikih poteškoća i koristeći partizanske taktike tjera ročnike nekad moćne Jugoslavenske narodne armije na predaju. Mladi vojnici JNA plaču pred kamerama, dok srbijanske majke autobusima idu masovno u Sloveniju ne bi li vratile svoje sinove doma. Beograd oštro reagira na slabe reakcije JNA pred malobrojnim Slovencima, optužujući generale za nesposobnost (Pirjevec 2017: 45). U međuvremenu, Hrvatska je vlada marljivo šutjela, svjesna da bi bilo koji napad sa hrvatske strane na JNA uzrokovalo otvaranje duplog fronta u Hrvatskoj. Ta je marljiva šutnja jasan prekršaj dogovora, koji je Tuđman imao s Milanom Kučanom, da će Hrvatska pomoći Sloveniju u slučaju jugoslavenske vojne intervencije. U samo deset dana, vojne su akcije u Sloveniji završene, a JNA je teško poražena.

Za Hrvatsku se ipak priprema pakao. Čudno ljeto 1991. obilježavaju mnogi napadi, pucnjave i pokolji u Banovini, na Kordunu, u Dalmaciji te u Slavoniji (Goldstein 2008.: 699). Tijekom rata u Sloveniji, 2. srpnja 1991., u Zagrebu građani kvartova Utrine i Travnog pokušaju spriječiti izlazak tenkova iz velike vojarne Maršal Tito u Novom Zagrebu. Nakon tih pokušaja ubijena su tri civila. Nekoliko dana kasnije, između 7. i 9. srpnja, spaljeno je i opljačkano slavonsko selo Čelije dok je hrvatsko stanovništvo rastjerano (Pavličević 2000.: 532). Krajem srpnja i početkom kolovoza izvršeni su napadi na policijske stanice u Slavoniji (primjerice Erdut i Dalj), kojima slijede i pokolji zarobljenih hrvatskih policajaca. Istodobno, u dolini Une i oko grada Gline izvršavaju se slični napadi. Situacija definitivno eskalira kad pobunjeni Srbi i JNA (koja je do tog trenutka formalno bila neutralna) 22. srpnja vrše napad na Vinkovce, a 1. kolovoza hrvatski civili iz Aljmaša (ali i iz Erduta i Dalja) pred kamerama masovno bježe brodom u Osijek dok se samo nekoliko stotina metara od njih, u centru naselja, vode ulične borbe²⁸. 26. kolovoza izvršen je prvi napad na Vukovar.

Napad na Vukovar početak je tromjesečne opsade u kojoj će grad biti u potpunosti razrušen i u kojoj će se izvršiti velik broj pokolja nad civilima. Do prvih dana rujna 1991., kad Hrvatska vojska već čvrsto opsjeda vojarne JNA i kad su pucnjave i granatiranja već dio svakodnevnice moguće je reći da je rat konačno počeo. Blokada vojarni je za JNA povod da prijede u opću ofanzivu na Hrvatsku. Čak i na dalmatinskoj obali, gdje nije bilo ratnih zbivanja, 16. rujna počinju ofanzive JNA prema Zadru i Šibeniku (u kojima će JNA biti poražena). U sedmici između 17. i 22. rujna napadnuti su već spomenuti Zadar i Šibenik, Novska, Varaždin, Čakovec, Ogulin, Osijek, Vinkovci, Karlovac, Petrinja, Sisak i drugi gradovi (Pavličević 2000.: 535). Čak je i Zagreb napadnut iz zraka. U Hrvatskome velegradu počinje odjekivati zvuk sirena za zračnu opasnost kao i u drugim gradovima države. Iako Zagreb ne trpi previše šteta, napetost je visoka, pogotovo i zbog toga što su u gradu velike vojarne JNA i u mnogim kvartovima žive obitelji srpskih oficira iste vojske. Grad je svakodnevno izložen zračnim uzbunama te živi u potpunome zamračenju. Zrakoplovi Jugoslavenskog ratnog zrakoplovstva nadlijeću glavni grad s ciljem da zaplaše i demoraliziraju stanovnike (Goldstein 2008.: 706). 1. listopada počinje napad na Dubrovnik (bitka za grad trajat će do kraja 1992.), a 7. listopada jugoslavenski zrakoplovi

²⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=15CFPwBy2bM> (iz emisije HRT *TV Kalendar*) (zadnji put gledano 20.5.23.)

pokušavaju bezuspješno ubiti Tuđmana u bombardiranju Gornjeg grada u Zagrebu. Prva faza rata u Hrvatskoj kulminira padom Vukovara 18. studenog 1991. Nakon sloma obrane grada, srpske paravojne formacije, često u sukobu s JNA, vrše zločine nad hrvatskim stanovništvom i nad zarobljenicima. Protjerivanje se Hrvata s teritorija koje kontroliraju snage SAO Krajine nastavlja, ali Goldstein navodi:

S osvojenih teritorija JNA i lokalni Srbi i dalje protjeruju praktički cjelokupno hrvatsko stanovništvo. [...] Na taj se način broj hrvatskih prognanika i izbjeglica do kraja godine penje na gotovo 500.000. Istodobno, u gradovima, osobito onima blizu bojišta – Sisku, Karlovcu, Zadru, Gospiću, Osijeku, Vinkovcima, pa i Zagrebu, na različite se načine diskriminiraju srpski građani (uvrede, šikaniranja, otpuštanje s posla, podmetanje bombi pod automobile i kuće), deseci muškaraca odvedeni su od kuća i potom ubijeni, pa Srbi u velikom broju bježe na drugu stranu; broj srpskih izbjeglica penje se na desetke tisuća.²⁹

Do kraja 1991., ipak, Hrvatska vojska kreće u ofanzivu te uspješno oslobađa teritorije u zapadnoj Slavoniji oko Daruvara i Pakraca. Tijekom 1992., nakon dogovorenog povlačenja JNA iz Hrvatske po međunarodnom priznanju hrvatske države i sljedećem Sarajevskom primirju, oslobođeni su teritoriji oko Dubrovnika te u blizini Šibenika (Miljevački plato). Početkom 1993. oslobođeno je Zadarsko zaleđe u Operaciji Guslar (ili Maslenica) te nekoliko ličkih sela blizu Gospića u kontroverznoj operaciji Medački džep, u kojoj, kako ističe Pirjevec, ubijeno 67 srpskih civila (up. Pirjevec 2014: 248-312).

Početkom rata u Bosni i Hercegovini 1992. situacija se u Hrvatskoj znatno smiruje, bilo zbog povlačenja JNA iz Hrvatske, bilo zbog Miloševićevog ignoriranja teritorija SAO Krajine, koja se sada zove Republika Srpska Krajina. Republika Srpska Krajina uključuje siromašna i slabo naseljena područja (osim istočne Slavonije i Baranje), a po povlačenju JNA iz Hrvatske lokalne srpske snage pokazuju neodlučnost, slabu organizaciju i, ponekad, naivnost. U međuvremenu se Hrvatska vojska bolje organizira i naoružava. Logičnije je, dakle, za Miloševića smatrati boljim saveznikom Radovana Karadžića, predsjednika puno bolje organiziranih bosanskih Srba, nego bivšeg saobraćajnog policajca loše karizme Milana Martića, koji će 1995., padom zapadne Slavonije u

²⁹ Primjer tog zlostavljanja Srba na području pod kontrolom Hrvatske vlasti ubojstvo je obitelji Zec na zagrebačkoj Trešnjevci. 7. prosinca 1991. petorica hrvatskih bojovnika okružuje obiteljsku kuću srpske obitelji Zec te ubije Mihajla Zeca, njegovu ženu Mariju te kćer Aleksandru. Ostala dva sina uspjela su preživjeti. Slučaj obitelji Zec namjerno je prešućen od strane vlasti. 1997. Splitsanin Jurica Pavičić napisat će roman *Ovce od gipsa*, čija se radnja, inspirirana slučajem obitelji Zec, odvija u Splitu 1992.

operaciji Bljesak i cijele Kninske krajine u operaciji Oluja, definitivno izgubiti povjerenje Beograda.

Ipak, rat u Bosni i kraj rata u Hrvatskoj duga su priča jer se u Hitrecovom romanu govori samo o prvim, burnim vremenima rata u Hrvatskoj. Uziman je u obzir gledište Zagrepčana u mjesecima neposredno prije izbijanja rata i neposredno nakon početka rata. Kako je već navedeno, Zagreb je napadnut samo iz zraka, ali bilo je u gradu puno vojarni sad neprijateljske vojske te se ratna psihoza širila i u njemu. Te dinamike zaslužuju svoj vlastiti prostor.

3.1.2. Smogovci idu u rat: ratna svakodnevnica Zagrepčana u romanu i seriji

Tranzicija sa socijalizma u demokratski sustav osjeti se, i to slabo, tek u zadnjim epizodama pete sezone (snimljene i emitirane između 1991. i 1992.). Budući da je peta sezona snimljena prema romanu iz 1989. *Zbogom, Smogovci: romančina za sve uzraste ali posebno ipak za djecu i omladinu*, vjerojatno su autori serije pokušali, makar privremeno, ignorirati političke promjene u Hrvatskoj tih godina. U tridesetj epizodi serije moguće je vidjeti kako i dalje postoji „milicija“ (a ne „policija“) koja se vozi Yugom 45. No, vidljivo je kako je petokraka nestala s uniforme i beretke milicionara. U sljedećoj epizodi (*Vjenčanje Dunje i Mazala*), moguće je primijetiti zanimljive elemente. Prvo, tijekom ceremonije kod arheološkog nalazišta u Naselku pojavljuju se prvi put hrvatska zastave bez petokrake i sa šahovnicom. Tijekom ceremonije, Kumpićev otac (Vlatko Dulić) ističe: „Ovaj je, poslije Salone i Luga, najznačajnije arheološko nalazište u Hrvatskoj.“

Dakle, za Jugoslaviju više nema mjesta, vrijeme je za Hrvatsku. Kraj epizode, međutim, pruža snažnu simboliku i služi kao posljednji rez, u svijetu *Smogovaca*, između jugoslavenske prošlosti i hrvatske sadašnjosti (i budućnosti). Nakon vjenčanja Dunje i Mazala, cijela obitelj tijekom večere pjeva kajkavsku pjesmu *I nikom nije lepše neg' je nam*, čije su stihovi sljedeći:

I nikom nije lepše neg' je nam
Samo da je tako svaki dan
I nikom nije lepše neg' je nam
Samo da je tako svaki dan

I zato, braćo, pijme ga

Dok ne pukne zorja
Kajti je to navada
Hrvatskog Zagorja

Nema rasprave oko teksta pjesme i njegova značenja. Hrvatsko Zagorje ime je regije oko Zagreba, dakle ne radi se o domoljubnoj promjeni, kako je bilo aktualno 90-ih godina prošloga stoljeća, u kojoj se dodao pridjev „hrvatsko“ da pjesma bude „hrvatskija“, ali zanimljivo je kako su autori serije odlučili da junaci iste pjevaju točno tu pjesmu, s tim točnim pridjevom i to na kraju epizode, odmah prije zadnjih riječi komentatora:

Vjenčanjem Dunje i Mazala završilo je jedno razdoblje. Bila su to još mirna vremena, premda je s rubova Hrvatske već stizala slutnja rata, koja neće mimoći ni Smogovce. No, rat je poguba prolazna, a jednom ćemo vam ispričati kako su i dečki iz Naselka branili i obranili Hrvatsku, vječnu kao što su i oni sami.

Navedene riječi čudno izgledaju, posebice nakon toga što se sve do samog kraja serije šutjelo o političkim promjenama, o početku srpske pobune i o početku ratnih zbivanja. Tek na kraju sezone sadašnji gledatelji (gledatelji koji su seriju pogledali čim je emitirana prvi put su naravno znali kakva je situacija bila u zemlji) dobiju groteskno upozorenje o kraju mirnih dana i o budućem početku rata.

Prvo poglavlje romana *Smogovci u ratu* odvija se u ljeto 1991., kad rat u pravome smislu riječi nije još započet. Kako je navedeno u prethodnome paragrafu, ljeto 1991. u Hrvatskoj je karakteriziran sukobima na rubovima države, izvan većih gradova. Zagreb vidi prve sukobe tijekom kratkotrajnog rata u Sloveniji kod kasarni JNA, kad civili pokušaju zaustaviti tenkove koji idu prema susjednoj državi, ali osim toga u hrvatskome velegradu ratno je nasilje još daleko.

Govorilo se o tome da kraj predzadnje sezone *Smogovaca* karakterizira tmurno upozorenje gledateljima o kraju mira i o početku rata. Početak prvog poglavlja romana *Smogovci u ratu* slijedi liniju posljednjih, tmurnih riječi komentatora prethodne sezone:

Nije to bilo obično ljeto, ma kakvi. Nije to bilo ono staro zagrebačko ljeto s cuckima koji plaze ulicama isplaženih jezika, s mačkama koje se krepano vuku od podruma do oraha, s gospođama koje kuhaju rano ujutro jer bi ih polsije šlag trefil od sparine, s vozačima koji urlaju kad uhvate golim rukama upravljač automobila, i s lopovima koji rade isključivo noću, jer bi danju dobili sunčanicu i umjesto u blagajne provaljivali u frižidere. Ne, nije to bilo takvo ljeto, to ljeto Gospodnje godine devedeset i prve. Slutnja rata nadvila se nad Zagreb, a napad se očekivalo izvana, iznutra, odozgo i odozdo. Kako to

iznutra? Pa unutra su bile kasarne jugovojske i u njima se zagrijavali tenkovi, da iziđu na zagrebačke ulice i opale topovske salve u Zagrepčane. A odozgo? Eh, odozgo su mogli naletjeti avioni i pljunuti rakete. Odozdo je pak vrebala peta kolona, a to su oni ljudi koji vam podmetnu nogu kad iz slastičarnice nosite visoku tortu i niš ne vidite. Takvo je bilo to ljeto, nikakvo. Sve se zgrijalo, ali se zagrijala i hrvatska krv zagrebačka, i opet se čula ona stara puntarska pjesma „Kaj nam pak moreju“. Ništa. (Hitrec 1996: 7-8)

Došlo je novo vrijeme, Zagreb se sprema za rat, a Hitrec definitivno napušta filozofiju prema kojoj nije nužno uključiti političke elemente i reference na Jugoslaviju u dječje romane. Po prvi put otvoreno su spomenute Jugoslavija i JNA u romanu. Što se serije tiče, početak prve je epizode pravo iznenađenje za gledatelja: špica inspirirana filmom *Sedmorica veličanstvenih* zamijene kadrovi u kojima Vragecovi i žitelji Naselka šecu ulicama naselja u vojnim odorama i naoružani kalašnjikovima, dok bijeli naslov piše: *Smogovci u Domovinskom ratu*. Moguće je primijetiti i još jedan detalj, to jest jedan od likova, Djed Jozo, u domobranskoj³⁰ uniformi.

Odmah nakon špice (u seriji) i prvih Hitrecovih riječi (u romanu) čitatelj/gledatelj ubacivan je u zagrebačku predratnu svakodnevicu. Vremena se mijenjaju, elementi prošlosti i nacionalna svijest ponovno izbijaju na površinu, a ljudi još nisu sigurni hoće li rata biti ili ne.

Sve navedeno je moguće primijetiti u sljedećim dijalozima (prvi iz romana, drugi iz serije):

1. *Jura i Katica nose vreće s krumpirima i paprikama te prolazeći kraj arheološkog nalazišta u Naselku počinju o tome raspravljati:*

- Ma ko bi si to mislil, Jura, da su se ti Rimljani doveli čak do Zagreba.
- Katica! – poučio ju je Jura – onda još Zagreba nije ni bilo.
- Ma kaj nije, mi smo tu navek – reče Katica osorno.
- Nismo, Katica, kad su oni bili tu dol, mi smo još bili gor.
- Di gor? Na drvetu? – ironično se smijala Katica.
- Ma ne, gor na sjeveru...zaprav više na sjeveroistoku – pokaže postolar Jura u naznačenom smjeru, a nije puno ni fulao ako je mislio na one krajeve gdje je danas južna Poljska a nekad davno i Bijela Hrvatska. (Hitrec 1996.: 9)

2. *Jura i Katica razgovaraju s majkom Vragecovih i Sonjom:*

³⁰ Hrvatsko domobranstvo: teritorijalne vojne snage na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije u sastavu austro-ugarske vojske. Tijekom Drugog svjetskog rata Hrvatsko domobranstvo bio je naziv za redovne oružane snage NDH.

- Kaj bute danas i treći put išli na plac?
- Morti bumo! Ove godine to ne bu obična zimmnica!
- To ja i Dragecu velim! (*tiho*) Treba navući ratne zalihe!
- Ne bu rata, Katica, ne bu!
- Jura, bu!
- Ne bu!
- Bu!

(*Smogovci u Domovinskom ratu*, prva epizoda)

Očigledno je, dakle, da Hitrec želi obratiti pažnju na dvije stvari: na hrvatsku povijest te na raspravu o ratu. Autoru je važno istaknuti ne samo kako u Hrvatskoj su nekad živjeli Rimljani (civiliziran narod bogate povijesti), ali i da su Hrvati stari narod koji ima duboke korijene. To je važan autorov element, ali i očekivan, uzimajući u obzir vrijeme u kojem je napisana priča i u kojem se radnja djela odvija. Ranih devedesetih godina raspravlja se o civiliziranosti Hrvata (i o barbarizmu Balkanaca i, posebice, Srba) i o bogatim i slavnim korijenima istog naroda³¹. U ratnom dnevniku hrvatskog književnika Zvonimira Milčeca *Zagrebačka linija fronte (Grad bez petokrake – ratni dnevnik)*, koji će se koristiti kao pomoć pri opisu ratne svakodnevnice građana Zagreba, autor navodi sljedeće:

- Kaj me stari susjed pita! – objašnjava Dragica. – Jeste li vi Srbi ili Hrvati? A još nedavno za njega smo svi mi bili Jugoslaveni. Badava smo objašnjavali da se Srbi i Hrvati razlikuju po kulturi, povijesti, običajima, vjeri, jeziku i pismu, za njega je sve to bilo previše komplicirano. Sad kad vidi pravu bizantinsku ćud Srba u onim stravičnim slikama na televiziji, shvatio čovjek razlike. (Milčec 1992: 47)

Riječ je o razdoblju u kojem je, prema Hitrecu, potrebno istaknuti razlike i činjenicu da je jugoslavensko iskustvo bilo tužna i nepotrebna greška. Međutim, iako se ljeto 1991. ne smatra još „ratnim“, miris je rata osjetljiv i prisutan u životima građana hrvatskog glavnog grada. Dok se u zgradama dijele tiskane obavijesti o znakovima za opasnost u slučaju raznih napada, još ljudi ne mogu vjerovati da će rat izbiti:

³¹ Naime, tijekom svih devedesetih godina u Hrvatskoj, ali i u Srbiji, Bosni, Crnoj Gori i, djelomično, Sloveniji, počinje proces povijesnog revizionizma kojim redefiniraju se aspekti o povijesti i kulturi pojedinih naroda. Srpsko-hrvatski kao jezik je sad smatran neprihvatljivim, pogotovo u Hrvatskoj gdje su jako naglašene razlike između hrvatskog i srpskog jezika, neprihvaćajući ideju o istom jeziku s različitim varijantima. U Hrvatskoj, kao u Njemačkoj poslije Drugog svjetskog rata, pokušavaju se relativizirati i banalizirati zločini NDH kao opravdani zločini prema općih političkih neprijatelja države, ne mareći za etnički karakter tih zločina (Kasapović 2019: 950). I važnost vjere „renovira“ se dolaskom HDZ-a na vlast. Katoličanstvo je postalo ključnom karakteristikom idealnog, novog Hrvata. U filmu *Maršal* Vinka Brešana (1999), moguće je vidjeti u jednoj sceni kako jedan od likova nosi oko vrata ogroman križ. Vidjevši to, glavni lik, policajac Stipan pita: „Šta si Duje obisija tu križ?“, „A ja sam uvik nosija križ!“, „Kako si nosija križ kad si bija u partiji?!“, „A nosija san, nosija! Ali je bija ispod košulje!“ Ovaj kratak dijalog je samo primjer kako se u kinematografiji obradovalo o temi revizionizma i odbacivanja prošlosti.

Bongova sestra Lana držala je cucke oko vrata, Cucka II desnom, a ovčarku lijevom rukom, dok je Bongova ljubav, Lora, pokazivala psima tiskanu obavijest o znakovima za opasnost.

- Hajde, Cucak, ti brže kopčaj, pročitaj ovo – pokaže Bongo vučjaku. I stvarno, pametni Cucak II stade zavijati kao sirena za zračnu opasnost. [...] Majci Vragecovih klecnuše koljena i skona joj ispadne iz ruke.

- Isuse Bože, nikad nisam mislila da bi tu opet moglo biti rata – reče žalosno.

- Ma ja još ne vjerujem – tješila se Sonja – sve će se smiriti. (Hitrec 1996: 10-11)

Činjenica da dio ljudi ne vjeruje u mogućnost budućeg rata teško je dokazati. Ipak, uzimaju li se u obzir, na primjer, zbirke osobnih sjećanja i priča o ratu poput *Sjećanja na ratu u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima* (Dubljević 2010), moguće je imati još koju potvrdu. U spomenutoj zbirci sudjelovali su Hrvati i Srbi iz pakračkog kraja koji su se nalazili na istoj ili na suprotnoj strani tijekom rata, a zbog toga pri pisanju ovog rada to se djelo smatralo zanimljivim, ali i neutralnim. U prvom primjeru iz *Sjećanja na rat* kaže se:

Lidija: [...] Kad bismo na moru gledali televiziju, kad je bio Dnevnik, mama i tata su bratu i meni govorili da izidemo. Bili su prikazivani nekakvi masakri. Roditelji su nam rekli da je počeo rat. Ja sam o ratu slušala, Drugom svjetskom ratu, pa Prvom, al šta ja znam... mislila sam da to neće trajati. Da je to negdje drugdje, da to neće biti kod nas! (Dubljević 2010: 56)

U drugom primjeru intervjuirana žena, Mirica, ističe:

Onda se sjećam sukoba kad je došla vojska. Tada mi je kćerku zaboljelo uho pa sam je vodila u Dom zdravlja koji je bio u centru. Onda i tamo vidim tenkove. Nisam uopće bila svjesna šta se događa. Vidjela sam i natpise. I SDS, i HDZ. Međutim nisam shvatila tog momenta da je to tolika velika opasnost. Da su te stranke toliko suprotstavljene. A vjerovala sam u dijalog, u razum ljudi. (Dubljević 2010: 27-28)

Žene u obitelji Vragec ne vjeruju novostima o ratu, dok su muškarci već u redovima prvih, neorganiziranih kvazi-vojničkih snaga:

- Samo vi kopajte – reče majka Vragecovih.

- A kak duboko? – upita Buco.

- Dok ne zvekne.

- Dobro – uzdahne Pero i podigne kramp – ali kad se Dragec vrati, onda bu on šljakal. Ipak sam ja stariji gospon i nogometni trener.

- Dragec je u civilnoj zaštiti, i stariji je od tebe – branila je Sonja svoga muža. (Hitrec 1996: 10-11)

Naivnost tipična za mlade sukobljava se s teškom istinom:

- Za koga to kopate? – pitala je Lora.
- Si čula za Jugoslaviju? – upita je Buco.
- Aha – kimne mala.
- E pa vidiš, ta je krepala i sad bumo je zakopali.
Lora se ozbiljno zagleda u Bonga, tražeći potvrdu, a on je zaštitnički zagrlji i reče: - Ma, zafirkava se... No je, krepava, ali je ne buju tu zakopali.
- Bongo, mene je strah – privije se Lora uz dječaka. Gledala je ona televiziju i slušala radio, čula je doma i osluškivala na ulici. Nekaj se gadno bližilo. (Hitrec 1996: 12)

Djeca i mladi, dojučerašnji pioniri i omladinci, bez previše objašnjenja vide kako mladost i mir zauvijek, kao po čistom rezu, nestaju. Mladi stanovnici velegrada, daleko od nasilja Slavonije, Banije, Korduna, Dalmacije, teško shvaćaju ozbiljnost situacije. No, kad se to konačno dogodi, posljedice su tragične. Profesorica Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu Marina Ajduković u svom izvornom znanstvenom radu iz 1995., napisanom za Studijski centar socijalnog rada, *Djeca u ratu u Hrvatskoj* piše da su među najozbiljnijih patnjama za djecu i uzrocima pogoršanja njihova mentalnog zdravlja gubitak tradicionalnog načina života te promjene u zajednici (Ajduković 1995.: 296-297). Ipak, osim tipičnog početnog straha, Vragecovi i njihovi mladi prijatelji ne doživljavaju takve dramatične posljedice, osim promjena u društvu i u državnom sustavu. Jedan od znakova promjena u sustavu nazivi su ulica, tvrtki, škola i, na primjer, klubova. Milčec u svojem ratnom dnevniku ističe sljedeće:

[...] s velikim zadovoljstvom obavještavam da je Komisija za imenovanje ulica Skupštine grada, a kojoj i sam pripadam, odlučila da omraženu JNA zauvijek šutira iz Zagreba, tj. da zagrebačkom Prilazu JNA vrati njegovo staro povijesno ime – Prilaz Gjura Deželića! (Milčec 1992: 17)

I kod *Smogovaca* su osjetljive takve promjene:

- Ja sam trener Dinama – reče Pero i odbaci lopatu.
- HAŠK-Građanski – podsjeti ga Buco na promjenu imena. (Hitrec 1996: 14)

Jasno je da u Zagrebu nema žestokih borbi ili vukovarskih scenarija, ali prijetnje postoje i taktike psihološkog ratovanja JNA se upravo u njemu, glavnome gradu Hrvatske, osjete:

[...] – Dobro, dobro – reče slikar. – Peglam poslije šest, kad popusti sparina.
 - Sparina! – iskrivi Pandur usne – Ha? Ti popuštaš, Mazalo... I propuštaš. Ovdje su propustio avion.
 Pandur uze kist i nevještom rukom namalja avion.
 - Dalje od moje umjetnosti, barabo! – podvikne Mazalo.
 - I kakav avion, ja niš ne vi...
 U tom času proleti neprijateljski „mig“ u niskom letu. Činilo se da će krilom zahvaliti balkon.
 - Mazalo! Tata! – čuo se Dunjin vrisak iz sobe. Zgrabila je dijete, podigla ga iz krevetića i čvrsto zagrlila.
 - Budale blesave – ljutila se... - Jadna moja mala Anica, u kakav si svijet upala – govorila je začuđenoj djevojčici. Uto uđe Mazalo u sobu i upita je kaj je bilo i zakaj ga je zvala, što je lijepu mladu majku još više rasrdilo.
 - Kaj je bilo, kaj je bilo!... Mislila sam da nam je proletil kroz sobu.
 - To ti se zove demonstracija snage... Samo im ne bu niš pomoglo, tak i tak bu ih vrag odnel – hladnokrvno reče Mazalo. (Hitrec 1996: 15)

Osim demonstracije snage JNA, građani Zagreba i Naselka izloženi su snajperskoj vatri već spomenute pete kolone. Oficiri JNA, ugledni i neugledni Srbi često su optuženi za širenje panike u narodu, i to snajperskom vatrom³²:

Zvijezde su tiho sjale. Nisu znali da ih još netko promatra, a taj netko bijaše djed Jozo koji je dalekozorom pretraživao nebeski svod, ne u svezi s astronomijom nego glede neprijateljskih zrakoplova i snajperista pete kolone koji su vrebali iz stanova sa spuštenim roletama. (Hitrec 1996.: 29)

Jedan muškarac je imao tranzistor i Pandur mu reče da pojača ton, pa su svi čuli da su se u nekim dijelovima Zagreba oglasili snajperisti koji posebice djeluju u vrijeme uzbuna. (Hitrec 1996.: 37)

Vraćam se u Naselak – odluči Mazalo. – idem mami, tam mi je bilo dobro.
 Konačno jedna dobra vijest – radovao se Pandur, ali mu se smiješak ubrzo sledio, jer je izvana doletio metak, probio staklo prozora i zabio se u ormar.
 - Na pod! Dolje glave!... Ja vas štitim – urlikne Pandur i izvadi pištolj.
 - Kaj je to bilo? – upita Dunja s glavom ispod kreveta.
 - Snajper – reče mazalo, s nosom na kahlici. (Hitrec 1996: 39)

Uzbune za zračnu opasnost, koje su često „prazne“ ili označene samo zbog nadlijetanja aviona Jugoslavenskog ratnog zrakoplovstva, izazivaju nervozu i frustraciju u stanovništvu velikog grada koje ima svoj ritam života:

Uto sirena oglasi prestanak zračne opasnosti. Navečer su Vrageci gledali televiziju a i međusobno se ispod oka pogledavali, posebice dečki. Kao da su se sramili.
 - Ja više ne idem u sklonište, makar se nebo srušilo.

³² O tome će se detaljnije govoriti kasnije u ovom radu.

- Fuj – reče i Sonja – sva smrdim po pajcekima. Ti Buco, da više nisi dovlačio svinje u sklonište! (Hitrec 1996: 40)

U prvoj epizodi ratne sezone *Smogovaca* moguće je vidjeti kako je o prozor škole postavljen selotejp da se spriječi mogućnost da se staklo razbije zbog detonacije. Kad pravi rat konačno počinje, vrijeme je da se ide na frontu, dakle u gradu ostaju djeca, žene, starci i svi oni koji zbog raznih faktora ne sudjeluju u ratu. Život u gradu koji nije na liniji fronte ne jamči sigurnost žiteljima: „I tako su dobrovoljci otišli na frontu, a ostali Zagrepčani bijahu loše volje jer su neprijateljske kasarne, makar opkoljene, još bile opasne i trebalo je saznati što to smjeraju jugođenerali“ (Hitrec 1996: 54).

Zajedno sa Zagrepčanima u Zagrebu sad žive i prognanici iz drugih krajeva Hrvatske. Zagrepčani pružaju svoju pomoć radeći u Caritasu, koji je često jedino mjesto u kojem je moguće kupovati robu, namještaj ili sve što treba za izgradnju novog života:

[...], krenule su u Zagrebu Sonja i majka Vragedovih na svakodnevnu šljaku. Naime, otkako su dečki bili na bojišnici, one su dobrovoljno radile u Caritasu, a s njima i Dunja Mazalova. [...] Prognanici su stalno nailazili, svakoga dana ih je bilo sve više. Otjerani iz svojih sela, iz svojih kuća koje su ili popalili ili zauzeli njihovi susjedi Srbi, jadni ljudi bijahu tihi i žalosni. Mnogi od njih došli su u Zagreb doslovce bez ičega.

- Uzmite zimske kapute i deke, zahladilo je... - savjetovala im je Dunja. (Hitrec 1996: 70)

Rat donosi u svakodnevnicu nove načine života, a građani se moraju naviknuti na njih. Sirene, imena gađanih gradova na televizijskom ekranu u vrijeme uzbuna, selotejp na prozorima, istiniti ili neistiniti snajperisti, vojarne, zvuk ratnih aviona i detonacija, naoružani vojnici po ulicama i prognanici sad su dio života mnogih. Bilo to teško, traumatično ili ne, moguće je reći kako se već krajem 1991. ne govori više o ratnoj svakodnevnicu, već o ratu koji postaje svakodnevnicu. Iako Hitrec nastoji prikazati junaštvo Vragedovih i Zagrepčana u ratu, istina je da, nakon prvih, malobrojnih granata i metaka, u gradu vlada tišina i relativan mir. Unatoč relativnoj blizini bojišnice³³, rat je daleka stvar, čije su trenutno prisutne samo posljedice:

Isprva se na Jelačićevu trgu i ne osjeća rat. Rat je negdje drugdje, rat je u novinama, na radiju i na TV. Ali, vraga, rat je i tu, na svakome koraku. U knjižarama nema novih knjiga,

³³ Manje od trideset kilometara, što znači da je grad na dometu višecijevnih raketnih bacača – to će biti vidljivo kad će u prvim danima svibnja 1995. Vojska Republike Srpske Krajine gađati grad kazetnim granatama.

u dućanima prazne police, a nema ni kupaca, osim na odjelima gdje se prodaje hrana. U usputnim dijalozima spominju se bojišta, četnici, razaranja, prognanici, uniforme, diplomacija, nove vrste oružja, mjere opreza za sutrašnje Sisvete... (Milčec 1992: 104)

Milčec spominje nestašicu osnovnih potrepština i hrane, a nestašice su među razlozima zbog kojih se u ratu pojavljuju oni koji su možda jedini, prljavi pobjednici: profiteri. Ratno profiterstvo nije novost te je, izgleda, prirodna stvar u ratnom stanju. Kako je već navedeno, ljudi se moraju naviknuti novim okolnostima, borbe se ne vode samo na bojišnici, već i na ulicama, u stanovima, u praznim policama dućana. Ratno profiterstvo je za mnoge opstanak, revanš nakon siromašnog života ili nastavak vlastitih kriminalnih aktivnosti. Najvažniji negativac u *Smogovcima* Crni Džek, nakon boravka u zatvoru Lepoglava, zajedno sa svojim pomoćnikom Kumpićem vraća se u Zagreb. Zagreb koji nije isti, ali svejedno može pružiti nove mogućnosti omiljenim kriminalcima iz Naselka:

Zapazili su međutim da se sada Zagreb nekako izmijenio. Nije bilo onog pravog štimunga. Čak ni djeca nisu vriskala kao nekad, a na svakom uglu mogli su vidjeti dečke iz Zbora narodne garde, s automatskim puškama na ramenu.

- Guzda, ste vudli... - upozorio je Kumpić Crnog Džeka.
- Kaj me štekaš, idiote – obrecnuo se Jack, žureći prema kući gospođe Krištof, željan svoje žene Nine.
- Guzda, murti smo murali ostati u buksi – reče Kumpić.
- Tu vuni bu bilo ruta.
- Pa kaj onda? I rat je jedan veliki đob, razmeš... Posel! (Hitrec 1996: 22-23)

Kasnije u romanu jasno je kako su Džekova supruga Nina i njezina majka gospođa Krištof nastavile profilerske aktivnosti i prije povratka Crnog Džeka iz Lepoglave:

Tako je bilo u zagrebačkim skloništim rane jeseni 1991. Bilo je javnih, ali i vrlo udobnih privatnih skloništa, kao na primjer u blistavo uređenom podrumu gospođe Krištof, gdje su sa stropa visjele kobasice, a u kutu bućkala bačva vina, gdje su se stanari njihali u visećim mrežama ili bavili raznim aktivnostima. Eto, Nina je vježbala Maloga Džeka: na vješalici je visio kaput, u džepovima kaputa bile su male ručne bombe, vrlo osjetljive na dodire, a Mali Džek je imao delikatnu domaću zadaću – morao je izvući novčanik iz unutarnjih džepa kaputa, po mogućnosti bez drmanja i eksplozija. (Hitrec 1996: 43-44)

Dakle, dok su police dućana prazne, u podrumu gospođe Krištof ratne nestašice ne postoje. Crni Džek i Kumpić, međutim, brzo shvaćaju situaciju i, ostavivši svoju prošlost kvartovskih kriminalaca iza sebe, postanu ratnim profiterima.

Istina je da Hrvatska u početku rata nema dovoljno oružja i prave organizirane oružane snage. Razoružavanje Teritorijalne obrane od strane JNA 1990. i embargo oružja uzrokuju

nemogućnost za Hrvatsku da se opskrbi oružjem i municijama, tjerajući vlasti, vojsku i pojedince da sami traže druge, nelegalne načine za uvoz oružja u državu. Već 31. kolovoza 1991. je JNA bila uhitila hrvatsko-kanadskog poduzetnika Antona Kikaša, koji je ugandskim zrakoplovom pokušao uvesti veliku količinu oružja u Hrvatsku³⁴. Velik broj oružja uveden je u Hrvatsku također iz sad neovisne Slovenija, ali i pomoću profitera (Pirjevec 2017: 98). Crni Džek je jedan od njih:

I dok su Vrageci gacali slavonskim blatom, u Zagrebu se Crni Džeku ufurao u veliki posao. Šverc oružjem pokazao se jako unosnim, toliko unosnim da se Džek pitao je li taj rat sam dragi Bog poslao ne bi li slugi svojemu Džeku napunio džepove zelenim novčanicama. Nisu to bile više one bijedne isporuke iz izvora Mace i Bimbača. Ne. Pred kućom gospođe Krištof zaustavljali su se šleperi s nejasnim registracijama, kamioni s natpisima INTERNATIONAL TRANS, a iz vozila su izlazili francuski mafijaši i američki gangsteri. (Hitrec 1996: 60)

Hitrec, međutim, ne veliča ulogu Crnog Džeka, kojeg će dalje uhititi skupina četnika kod bojišnice (Hitrec 1996: 69). Samom Džeku će pripadnici HOS-a³⁵ prijetiti smrću zbog neuspješnog uvoza oružja.

Dio svakodnevnice Zagrepčana i Hrvata u devedesetima jest i ponovno otkriveno domoljublje. U školama se detaljnije uči hrvatska srednjovjekovna povijest, što prije, tako izgleda iz Hitrecovih riječi, nije bilo uobičajeno. Kad u Bongovom razredu učiteljica učenicima postavlja pitanja o raznim elementima hrvatske povijesti, oni ne znaju kako pravilno odgovoriti – Hitrecov komični znak da se u Jugoslaviji nije učilo dovoljno hrvatske povijesti:

Okrenula se prema ploči i pisala kredom: „Godina 925. – krunidba kralja Tomislava“, kadli jedan dječak ispusti tešku knjigu a njoj zadržće ruka.
- Isuse, što sam se preplašila – reče. – Daj, pazi malo, Krešo. No, da ponovimo – nastavi, držeći se i dalje rukom za srce ispod lagane smeđe haljine – koliko je bila jaka hrvatska vojska u doba kralja Tomislava... Lora?
- Ovaj... - pogleda Lora prema Bongu, a on brzo izvadi novčanicu od sto dinara – ovaj, imala je sto tisuća pješaka.
- I šezdeset tisuća konjanika – kimne učiteljica. – A kako je bilo s brodovima?

³⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=0hwBW717Em0&t=170s> (zadnji put gledano 24.5.23.)

³⁵ Hrvatske obrambene snage (HOS) bile su paravojna postrojba, među prvim organiziranim u Hrvatskoj, koja je bila formirana kao vojni ogranak Hrvatske stranke prava (HSP) sredinom 1991. Pripadnici HOS-a često su nosili crne košulje i ustaške simbole, a nisu skrivali svoju želju da hrvatske granice budu iste kao granice NDH. Raspuštene su između 1992. i 1993., nakon unutarnjih sukoba između Tuđmanova HDZ-a i čelnika HSP-a. Većinom su pripadnici HOS-a integrirani u Hrvatsku vojsku u Hrvatskoj i u Hrvatsko vijeće obrane (HVO) u Bosni. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26430>) (Zadnji put gledano 19.7.23.)

- Dobro – reče Krešo.
 - Što dobro? Koliko smo ih imali?
 - Više nego sada – točno odgovori Krešo.
 - Nemaš pojma, ha? Kako su se zvale one male, brze lađe?
 - Gliseri.
 - Sjedni, Krešo... Mela, kako se zvala mala, brza lađa?
 - Kon...kon... - mucala je Mela.
 - Ma što kon... kon... - rugala se učiteljica. – Da nije konduktar? Zvala se kondur!
- (Hitrec 1996: 34)

Domoljublje i ratni duh izražavaju se i u medijima, posebice pjesmama. Piše Hitrec: „Koliko se moglo zaključiti iz pregleda u „Večernjaku“, na programu Hrvatske televizije bile su pravo rodoljubne pjesme“ (Hitrec 1996: 63).

Pjesme s ratnom tematikom važan su dio propagande i mitologije jugoslavenskih ratova, kao i svakodnevnice zbog velike im prisutnosti u medijima. Kako Svanibor Pettan u svojem eseju *War, music, and ethnomusicology at the break-up of Yugoslavia: notes on Croatia (Militärmusik im Diskurs, eine Schriftenreihe des Militärmusikdienstes der Bundeswehr herausgegeben im Auftrag des Streitkräfteamtes, 2009)* navodi, raznolika je ratno-glazbena scena u Hrvatskoj u devedesetima. Narodna glazba, rap, vojne koračnice, pop i rock izmjenjuju se na radiju ili na televizijskim ekranima (Pettan 2009: 108). Prema Pettanu nisu samo žanrovi različiti, već i njihovi pristupi ratnoj tematici. Mnoge su pjesme otvoreno politizirane i ratno-huškačke, druge obraćaju svoju pažnju na emocije i na naivno domoljublje.

Ako Zagrepčanin Đuka Čaić pjeva o svetome ratu protiv prokletinja u pjesmi *Hrvatine*³⁶, ako Osječanin Jadranko Lešina zvani Panta ističe, u pjesmi *Himna Juga 2*, da je potrebno očistiti Hrvatsku od zla³⁷ i ako poznati dalmatinsko-zagorski pjevač Marko Perković poznat kao Thompson u svojoj veoma poznatoj pjesmi *Bojna Čavoglave*, nakon ustaškog usklika („Za dom – spremni!“), energično poziva svoju hrvatsku braću u boj protiv četnika, druga je priča s jednom vrlo poznatom i popularnom domoljubnom pjesmom: *Moja domovina*. Riječ je o domoljubnoj pjesmi iz 1991. koju su napisali Zrinko Tutić i

³⁶ Jugovojaska mora znat',
Hrvatska će dobit rat.
Uza nas su svetinje,
a s kime su prokletinje? (Đuka Čaić, *Hrvatine*)

³⁷ Hrvatska se treba očistiti od zla,
a Srbija nek' bude preko Dunava! (Jadranko Lešina Panta, *Himna Juga 2*)

Rajko Dujmić te otpjevali glazbenici Hrvatskog Band Aida³⁸. Vjerojatno jedna od najpopularnijih domoljubnih pjesama u Hrvatskoj, prisutna je i u ratnim *Smogovcima*. Kad u drugoj epizodi ratne sezone serije glavni junaci organiziraju zasjedu za neprijatelja stavivši televizor usred ničije zemlje³⁹, na televiziji je hrvatski program koji emitira upravo pjesmu *Moja domovina*. Junaci iz *Naselka* očito su dirnuti u srcu dok slušaju pjesmu u čekanju i marljivoj šutnji.

[...]
Cijeli svijet je sada sa nama!
Moja domovina!
Moja domovina!
Moja domovina!
(Hrvatski Band Aid, *Moja domovina*)

Nakon refrena, Četnici pokušaju promijeniti program, a čim to naprave televizor eksplodira u snažnoj detonaciji.

Kad se dobro pogleda, Hitrec pruža dobru, iako često romantiziranu sliku zagrebačke i hrvatske ratne svakodnevnice. Osjetljiva je napetost prije rata, kao i ratnički duh u narodu tijekom prvih faza rata, kad je želja da se zemlja obrani jaka i kad entuzijazam je visok unatoč poteškoćama i porazima. Vidljiva je i reakcija samih Zagrepčana, kojima rat uzrokuje promjene u komotnoj, velegradskoj svakodnevnici. Djeca i mladi su, kao što je normalno u Hitrecovim romanima, često mudriji od odraslih te na rat reagiraju odlučno. Unatoč početnome strahu i početnim traumama, djeca i mladi nastavljaju svoje živote i, kad je moguće, sudjeluju u ratnim akcijama. U tome Hitrec ne pruža istinitu sliku, ali to mu nije cilj. Radi se, ipak, o dječjoj književnosti i dječjim pustolovinama. U članku *Hrvatska dječja književnost u ratu*, akademičarka Dubravka Zima ističe:

Za razliku od pripovjedne strategije koja rat promatra kao razdoblje prisilnog i ubrzanog sazrijevanja dječjih likova, u ovom tipu pripovijedanja rat neposredno ne ugrožava male dječje likove, budući da im se on događa poput pustolovine, što znači da autor najčešće preuzima pripovjedne konvencije dječje pustolovne (akcijske) proze i konstruira nevjerovatnu, gotovo nemoguću situaciju u stiliziranoj realnosti, što dječjim junacima

³⁸ Hrvatski Band Aid je bio glazbeni sastav, aktivan samo u 1991. godini, osnovan s ciljem da se izvodi pjesma *Moja domovina*. Među glazbenicima-članovima bili su Aki Rahimovski, Arsen Dedić, Dino Dvornik, Jura Stublić, Oliver Dragojević, Gabi Novak, Sanja Doležal, Tatjana Matejaš Tajči, Tereza Kesovija i Josipa Lisac.

³⁹ Razlog iza toga je ideja da su Srbi i četnici lopovi i profiteri, o tome će se raspravljati kasnije u ovom radu.

omogućuje da iz te svoje ratne pustolovine izađu živi i sigurni u slučajevima u kojima to, izvan dječje proze, nikako ne bi bilo moguće. (Zima 2001: 105)

To što ističe Dubravka Zima najadekvatnija je definicija za Hitrecov pristup ratnoj tematici u dječjem romanu. No, tematici o djeci i mladima, koja zaslužuje svoj specifičan prostor, posvećen je posljednji paragraf ovog poglavlja.

3.2. Kad sam bio civil 'ranio sam svinje: kako neprijatelj postaje zvijer

3.2.1. Iskorištavanje ratne psihoze protiv neprijatelja

Jordan Kiper, antropolog iz Sveučilišta u Alabami, u svojem studiju *Remembering the Causes of Collective Violence and the Role of Propaganda in the Yugoslav Wars* navodi da propaganda i ratna psihoza igraju važnu, odlučnu ulogu tijekom jugoslavenskih ratova. Dok srpski nacionalisti iskorištavaju već spomenutu jasenovačku traumu ne bi li natjerali svoj narod u borbu protiv neprijatelja (bila riječ o „Ustašama“, „Balijama“, „Turcima ili „Šiptarima“⁴⁰; Kiper 2022: 14-15), Hrvati nisu manje marljivi u tome. Hrvatska država, kao i u Srbiji ili u srpskim entitetima, aktivno promovira nasilje iskorištavajući prijetnju da će, ne bore li se Hrvati protiv Srba, Hrvatska biti zamijenjena Velikom Srbijom: „Participants remembered Croatian nationalists using the threat of a Greater Serbia as a justification for “stirring [their own] nationalistic muck to agitate Croats” (Kiper 2022: 14-15).

Ratne pjesme, već djelomično spomenute u prethodnome paragrafu, naporno su iskorištavane pri dizanju morala, jačanju ratnog duha, psihoze i etničke mržnje. Iako postoje primjeri miroljubivih pjesama⁴¹, kako Svanibor Pettan navodi:

Peace calling songs had no relevance for the soldiers on the front lines; they needed songs that would encourage them to fight. Although the "official" production (available in regular stores and broadcast in the media) included a certain number of such songs, the

⁴⁰ Riječ je o različitim nazivima kojima su Srbi, ali djelomično i Hrvati i Muslimani, zvali svoje neprijatelje: „ustaše“ su Hrvati, „Balije“ i „Turci“ su Muslimani, dok su „Šiptari“ Albanci. Svi nazivi imaju negativnu konotaciju.

⁴¹ Najpoznatiji primjer je *Ej, moj druže beogradski* Jure Stublića, u kojoj pjevač direktno govori sa svojim starim beogradskim prijateljem na drugoj strani nišana o starim, dobrim vremenima mira i o žalosti zbog gubitka neprijateljstva.

"alternative" production (available from street vendors and not included in broadcasts) went much further in this direction. Within the latter category, messages such as *Past će bomba na Beograd* – “The bomb will drop down on Belgrade” and *Sve ćemo vam prste slomit a ne samo tri*- “We shall break all your fingers and not only those three” were not exceptional. (Pettan 2009: 111)

Isto prema Kiperu za širenje panike i psihoze najodgovorniji su državni mediji. U svojem istraživanju Kiper navodi sljedeće: „[...] false-news reports such as Bosniaks feeding Serbs to animals at the Sarajevan zoo or Croats killing Serbs to harvest their organs incited Serb combatants” (Kiper 2022: 18).

U međuvremenu, u Hrvatskim se medijima koristi specifična terminologija koja je namijenjena širenju straha u umovima gledatelja. U knjizi *Leksikon tranzicije* Hajrudina Hromadžića nalazi se zbirka tih izraza koji su obilježavali vrijeme tranzicije i rata i u svakodnevnici građana i u medijima. Budući da se radi o izrazu koji se često iskorištava u dnevnicima, dobar je primjer te terminologije pojam „srbočetnička soldateska“.

Hromadžić piše:

SRBOČETNIČKA SOLDATESKA; semiotički i semantički znakovit termin šovinističkog profila – spada u registar pojmova poput, recimo, jugokomunistički ili orjunaški – korišten kako bi se bivša Jugoslavenska narodna armija (JNA) i paravojne formacije koje su surađivale s njom p(r)okazale agresorskim za vrijeme ratova na prostoru Hrvatske i BiH u prvoj polovici 1990-ih. [...] tako je istovremeno razvidno da taj pojam ima prepoznatljivo šovinističku, nacionalno isključivu konotaciju: Srbi; naziv za pripadnost etničkoj grupi + četnici = srbočetnici. Dakle, nije riječ „samo“ o četničkoj formaciji. [...] Soldateska (od tal. *Soldatesca*) izvorno označava raspuštenu, razuzdanu, nediscipliniranu vojsku, sastavljenu od sirovih i surovih, razularenih vojnika. [...] No, time se želi naglasiti i brutalnost, divljački karakter neprijateljske vojske na drugoj strani (nikada i nigdje nećete naići na termine hrvatska ili bosanska soldateska). (Hromadžić 2022: 100-101)

Slušajući i gledajući emisije hrvatske televizije iz početka devedesetih, moguće je primijetiti kako one imaju specifičnu ikonografiju i glazbu i kako se pažnja posvećuje izboru riječi. U kolovozu 1991. emitirana je prvi put emisija *Za slobodu*, koja je odličan primjer svega navedenog. U jednoj, nedatiranoj epizodi, čiji je dio moguće naći na web-stranici *Youtube*, vidi se, u početku epizode, narančasta silueta koja trči prema gledatelju; u pozadini su razne slike, uz koje se pojavljuju specifične riječi, dok opskurna glazba svira. Uz slici vojnika pojavljuje se natpis „mržnja“, slijede slika Slobodana Miloševića i

natpis „agresor“, zatim slika ministra obrane SFRJ Veljka Kadrijevića i natpis „uništavanje“ i konačno se pojavljuje tenk i riječ „teror“⁴². Cilj je emisije jasan: pokazati tko je neprijatelj, što je potrebno očekivati od njega i tko su žrtve.

Drugi način kojim se promovirala psihoza je, pogotovo u ratnim zonama, već spomenuta priča o snajperistima u gradovima. Hitrec u *Smogovcima u ratu* spominje napade snajperista kao istinit događaj, a u hrvatskim se ratnim zonama stalno govori o tome. Izvještaji televizijskih kuća i novina svakodnevno, u prvim fazama rata, objavljuju vijesti o snajperistima u gusto-naseljenim dijelovima gradova poput samog Zagreba, Zadra, Šibenika, Karlovca, Siska, Osijeka pa čak i Splita, koji nije bio blizu linije fronta, ali imao je veću vojnu populaciju. U društvenim mrežama i u forumima postoje razne rasprave o Domovinskom ratu. Na primjer, na forumu *Forum.hr*, vrlo popularan u Hrvatskoj, često ljudi (veterani i obični građani) raspravljaju o slučaju snajperista. Mnogi tvrde da su postojali te da su oni sami napadnuti od snajpera, dok drugi tvrde da se, na kraju krajeva, radi o panici, o psihozi. Kiper ističe:

Specifically, violent border skirmishes between ethnic factions alongside the breakdown of Yugoslavia brought about paranoia that eventually spread through Croatia and Serbia, leading to collective violence. For instance, a Croat survivor explained, “people started seeing things, you know, like a reflection from the hills or from a rooftop, and they reported a sniper, and people fell into collective panic.” (Kiper 2022: 19)

Jasno je da društvene mreže i forumi nisu pouzdan izvor, no zanimljivo je čitati što pišu različiti ljudi o toj tematici, a još zanimljivije je činjenica da jedan korisnik na stranici *Forum.hr* spominje i *Smogovce*: „Stari mi je u to vrijeme radio u centru. I veli da je njima na zgradi navodno bio snajperist. Uglavnom taj je sletio dole bio kriv il ne. Zapravo najčudnije u tome svemu je što se o tome ne priča. Jedino u jednoj epizodi Smogovaca naganjaju nekog snajperista.“⁴³

Zvonimir Milčec u svojem dnevniku navodi o snajperskoj aktivnosti:

Europskim promatračima, tim našim simpatičnim i uvijek dobrodošlim „sladoledarima“ dovoljno je, dakle, da se na kavanskoj terasi okrenu samo prema svom najbližem, susjednom stolu, pa da shvate o čemu je riječ. Isto kao što bih ih s Jelačićeva trga, pošto ispiju dupli cappuccino i poklopaju slasnu zagrebačku zahericu, rado odveo u Novi Zagreb, u Aleju Viktora Bubnja, poznato kao živu metu nišandžija iz zloglasne „Maršalke“, i

⁴² <https://www.youtube.com/watch?v=ZgonrQsPxeQ> (Zadnji put gledano 24.5.23.)

⁴³ <https://www.forum.hr/showthread.php?t=322747> (Zadnji put gledano 20.7.23.)

pokazao im atelje akademskog grafičara Marka Kerna. Umjetnikov atelje i dom su u neposrednu susjedstvu, dakle, na puškomet neprijateljskoj vojarni. (Milčec 1992: 85)

Ne postoji pouzdana dokumentacija koja bi mogla potvrditi postojanje snajperista kao masovne tendencije. Oficiri sigurno u svojim stanovima imaju oružje, ali teško je zamisliti kako u svim većim gradovima Hrvatske početkom devedesetih, u stanovima okruženima neprijateljima (odnosno Hrvatima koji će ih za koji sat uhititi ili pobiti), postoji takav velik broj snajperista. Riječ je, uglavnom, o širenju panike ili o pretjerivanju priče o petokolonašima koje Hitrec rado spominje u svojem romanu.

Psihozu u narodu moguće je širiti i iskorištavanjem ideje da je taj narod zaboravljen od cijelog svijeta tijekom svojih najtežih trenutaka. U ratnoj se Hrvatskoj aktivno i neprekidno pokušava privući pozornost drugih zemalja. Kad u *Smogovcima u ratu* Bongo razgovara sa svojim prijateljima vanzemalcima o budućem ratu, izražava se nepovjerenje prema tim institucijama:

Bongo je šutio, a zatim ustao i izjavio da će pozvati svemirce, Mora i Bora.

- Zovi, samo zovi – reče mu Dragec.

Bongo ih je stvarno zvao te noći, ne znajući da je na njihovom planetu također noć, to jest s one strane gdje su živjeli Mor i Bor. Javio se Mor i jako se začudio da ga Bongo zove usred noći.

- Tu se kod nas sprema rat – reče mu Bongo ozbiljno.

- Rat? To nije dobro – zabrinuo se Mor.

- Znam. A mi nemamo oružja... Mor, daj napravi nekaj, vi svemirci bi to mogli spriječiti, intervenirati...

- Ne smijemo – reče Mor – to je problem Zemljana. Mi se ne smijemo miješati u zemaljsku povijest.

- Ali, Mor, molim te, obavijesti barem Veliko vijeće.

- To mogu, možda vam pošaljemo promatrače... A sad me pusti na miru, moram spavati. Ekran se ugasi, a Bongu klone glava na stol. Da nije bio Vragec, vjerojatno bi se rasplakao. Uto uđe u sobu njegov otac Dragec Vragec i upita:

- Onda, kaj vele? Buju nam pomogli?

- Ma vraga – podigne Bongo zabrinutu glavu – jedino možda pošalju promatrače.

- Isti su kao Europska zajednica – promrmlja Dragec.

- Jedanput mi je Mor rekao da smiju intervenirati samo ako je ugrožen opstanak ljudske vrste.

- Kaj hoće reći da mi Hrvati nismo ljudi?... Znaš kaj, Bongo, ak mi sami sebi ne pomognemo, nitko nam ne bu. Bongec... (Hitrec 1996: 28)

U drugome razgovoru s vanzemalcima, spomenute su „rezolucije“ (jasna referenca na rezolucije UN-a):

- Obavijestit ću Veliko svemirsko vijeće. Možda donese kakvu rezoluciju s tim u vezi – obeća Mor.
- Ma kakvu rezoluciju! – srdio se Bongo. – Nama trebaju laserski topovi.
- Zemljani, Zemljani, samo bi se makljali. (Hitrec 1996: 41)

Idejom da su Europska zajednica ili Ujedinjene nacije uzaludne i ne u potpunosti suosjećajne prema Hrvatima širi se osjećaj napuštenosti i, zatim, straha. Time se opravdavaju želja za ratom i militarizam. U zemlji koja nema oružja i koja je, navodno, zaboravljena od cijeloga svijeta svatko mora imati svoju ulogu, ratna se i vojna mitologija promovira, a, naravno neprijatelj se dehumanizira. Ako se pred narodom i svijetom neprijatelj predstavlja kao krvožedna zvijer, nasilje i etničko čišćenje su opravdana. U sljedećim se paragrafima specifičnije govori o predstavljanju neprijatelja u Hitrecovom djelu.

3.2.2. Srbi: neprijatelji, zločinci, četnici

1989. godine u Zagrebu osnovana je televizijska kuća OTV (Omladinska televizija), televizijski ogranak jako popularnog Omladinskog radija 101 i prva komercijalna televizija u Hrvatskoj. Ta televizija, kao i spomenuti radio, ima isključivo komičan i satirički karakter jer njezine emisije parodiraju postojeće emisije Jugoslavenske radiotelevizije, političare i društvene fenomene. Istovremeno, krajem osamdesetih javlja se u Jugoslaviji glazbeni žanr turbofolk, o kojem Hromadžić kaže:

TURBOFOLK; fenomen čiji počeci sežu u kasne 80-e godine prošlog stoljeća, do epohe „tranzicije prije tranzicije“, a simbol je isprepletenih socijalnih pojavnosti – slojevit koloplet kulturalnih, političkih, ali i ekonomskih vrijednosti, bazično vezanih uz širu jugoslavensku i užu srbijansku novokomponiranu narodnu muziku miksanu s elementima disko-popa – koje i dalje obilježavaju društva naše regije. [...] Turbofolk se često koristio i još se uvijek koristi u sklopu binarno pojednostavljene logike: urbano, građansko vs. ruralno, seljačko. (Hromadžić 2022: 211-212)

Turbofolk uzrokuje u Jugoslaviji različite reakcije: dok se u ruralnim sredinama veliča, u urbanim sredinama se kritizira i gleda kao simbol dekadencije. Budući da je turbofolk fenomen rođen u užoj Srbiji, taj fenomen asocira na Srbe, zahvaljujući i činjenicu da ritmi i zvuci turbofolka često direktno potiču iz srpske narodne glazbe. OTV i turbofolk susreću

se prvi put upravo 1988., u promocijskom videospotu *OTV rap* budućeg OTV-a⁴⁴. Dok hrvatski komičari i članovi Omladinskog radija Željko Pervan i Zlatan Zuhrić pjevaju na zagrebačkom (kajkavskom) narječju u kojoj se promovira rađajuća, revolucionarna televizija, tijekom glazbenog refrena čuje se tipično srpska limena glazba. U drugome komičnome videospotu, *Serbus Zagreb*, u kojem se pjeva istoimena zagrebačka pjesma, Željko Pervan, koji se na početku videospota nalazi elegantno odjeven u noćnom Zagrebu, normalno otpjeva prve riječi pjesme („Serbus dragi Zagreb moj, kaj se skrivaš vu megli toj? Kak da bi se nekaj sramil, ti se nemaš sramit kaj“), zatim iznenada mijenja svoj stil (obučen je sad vulgarno i pretenciozno) i nastavlja pjevati u turbofolk stilu. Videospot je parodija kič ikonografije turbofolka, što je izražena i drugim, manjim detaljima. Dok u videospotu plesačice plešu mješavinu burleske i balkanskog plesa, Pervan ih bahato gleda s viskijem u ruci i kaže: „Sad ću da te karam“, što je referenca na ulogu srbijanskog glumca Bate Živojinovića u filmu *U raljama života* (Rajko Grlić, 1984.). U jednoj, vrlo poznatoj sceni, Živojinovićev lik kaže Štefici Cvek (Vitomira Lončar), odnosno junakinji filma: „Sad ću da te karam, sve dok ti ne dođe tetka iz Bosanske Krupe!“. Cilj je Pervana u spotu *Serbus Zagreb* ismijavanje balkanskog mentaliteta i kao nehrvatskog mentaliteta. Fini, čisti i elegantni Zagreb ne smije biti uspoređen s balkanskim, divljim turbofolkom.

Prije, tijekom i poslije izbijanja rata u Jugoslaviji, isti Pervan će, u sklopu emisije *Zločesta djeca* (dio OTV-a), organizirati razne rubrike u kojima se ismijavaju generali JNA, četnici i srpska propaganda.

1989. u rubrici *U žiži zanimanja (cijelog svijeta)* Pervan intervjuira srpskog akademičara (inače Zlatana Zuhrića) koji navodi kako je u Brazilu srpski narod ugrožen⁴⁵, u jasnom ismijavanju koncepata izraženih u Memorandumu SANU.

Rubrika *Oficirska pošta* (1991.) organizirana je kao dječja emisija u kojoj se Pervan obraća ekranu kao da razgovara (sa srpskim akcentom) s djecom. Tijekom emisije Pervan čita i (naravno lažna) pisma generala JNA, koji pišu nepismeno i djetinjasto:

Piše nam Ratko Mladić, Takovska 10, Knin. Šta veli naš Ratko? *Draga Oficirska pošto, moje ime je Ratko Mladić i imam pedeset i dve godine, inače sam major-general po činu. Ja sa svojim drugovima imam Kninski korpus. Lepo ratujemo, ništa nam ne fali. Kad sve osvojim, ja ću onda lepo da dajem imena gradovima koje sam osvojio, na primer Ratko*

⁴⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=yBsaQPqtP0c> (zadnji put gledano 25.5.23.)

⁴⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=J4ksTMYh1rM> (zadnji put gledano 25.5.23.)

*umesto Drniš, zatim Donji Mladići pa, recimo, Ratkova jezera, umesto Plitvičkih. Ali imam jedan problem, neki moji drugari bi isto želeli da daju imena gradovima, al sam se ja prvi setio, a inače puno lažem. Ps: i nemogu da se rešim tog problema zašto uvek sve ja lažem? Ratko iz Knina.*⁴⁶ [...] Evo ovde nam je Ratko lepo nacrtao sebe sa nejakim tenkićima, topićima, haubicima, evo to je on i njegovi drugari tuku, jeli, na decu koji se igraju sa psom ili mačkom i tako ometaju mir.⁴⁷

Emisija *Zločesta djeca* i njezini videospotovi povezani su s romanom *Smogovci u ratu* Hrvoja Hitreca. Iako su emisije OTV-a otvoreno parodistične te iako nemaju – osim ismijavanja JNA, četnika i srpske politike – pravi nacionalistički karakter, već agresivnu ogorčenost prema navodnim krivcima rata, zagrebačka televizijska kuća dijeli s Hitrecom iste tematike i, ponekad, iste argumente kad je riječ o gradnji lošeg imidža neprijatelja. Zbog toga, s ciljem da se predstavljaju, korak po korak, različiti elementi dehumaniziranja neprijatelja u Hitrecovom romanu i u seriji, napraviti će se paralelizam s tekstom drugog, važnog za opis takve tematike, videospota: *Bre rap*.

Iako ne postoji precizan datum nastanka ovog videospota, vjerojatno se radi o 1991. godini ili najkasnije o 1992., iako u samom početku spota piše „1990.“ – što je nevjerojatno, jer su u njemu pokazane slike iz ratnih događaja 1991. Sam naslov spota ismijavanje je srpskog izraza „bre“⁴⁸, a čim spot počinje jasno je što Pervan i njegov kolega Zuhrić žele izraziti. Prvi je obučen kao prljavi, do zuba naoružani četnik i drugi kao psihotični i, ponekad, pijani oficir JNA. Tekst je pjesme videospota parodija srpske retorike, a Pervan i Zuhra ponosno pjevaju o tome da je prosječni četnik-Srbin seljak koji jedva zna gdje se more nalazi, a istovremeno sanja Veliku Srbiju. Pervan bahato objašnjava srpske kukavičke ratne taktike kao da je zbog njih ponosan, dok se Zuhra žali zbog toga što se ostatak svijeta otvoreno suprotstavlja zločinima nad civilima; Pervan-četnik, izrazivši svoju hrabrost, hvali se svojim lažima te zatim plače zbog toga što ga hrvatska vojska i policija žele uhititi. Sve će, međutim, biti jasnije tijekom objašnjenja Hitrecove „poetike“ o Srbima. Stihovi videospota i pjesme *Bre rap* koristit će se kao uvod za razne dijelove Hitrecova romana u kojima se otvoreno ponižavaju, ismijavaju Srbi/četnici i u kojima se, dakle, pokušava uništiti imidž neprijatelja, koji mora, pred

⁴⁶ Tekst u kurzivu označava riječi koje Pervan čita iz Mladićeva pisma.

⁴⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=lsMuQxsU6cY> (zadnji put gledano 25.5.23.)

⁴⁸ Iz Hrvatskog jezičnog portala: srp. razg. (u vezi s mōre ili uz imperativ obraćanja) u zn. pojačavanja rečenoga, skretanja pozornosti ili grubog upozoravanja ili dozivanja [mōre bre; slušaj bre; nemoj bre]. *Rečnik srpskog jezika* definira izraz „bre“ ovako: uzv. Tur. *Za skretanje pažnje na ono šta se kaže*. A. u ljutnji, uz pretnju i sl.: *more, ama*. – Ne laži, bre! Slušaj, bre! Šta kažeš, bre? Bre, kad te uhvatim, prebiću te. B. *u čuđenju*. – Bre, pobedi on sve.

očima čitatelja ili gledatelja (što se serije tiče), postati zvijer, neljudsko biće čijim se akcijama i potezima mora opravdati „sveti rat“ za opstanak.

U prvom se dijelu pjesme pjeva:

Kad sam bio civil, 'ranio sam svinje
Nikad nisam vid'o naše more sinje
Al' je došlo vreme, Srbija se širi
Sa hrvatskom Savom, niki se ne miri!

Srbin je u *Smogovcima* na svaki način prikazan kao nekulturno biće divljeg, prljavog izgleda. Kad drugom poglavlju Vragecovi pažljivo slušaju vijesti na televiziji to se odlično primjećuje:

Istodobno su dva kilometra u smjeru jugoistoka, dakle u Naselku, isti taj televizijski dnevnik gledali Vrageci i komentirali pojavu nekog jugoslavenskog generala koji je prijetio Hrvatskoj.

- Isuse, kakav pitekanthropus – rekao je Dragec Vragec.
- Razbojnik – zaključio majka Vragecovih. – Znam ja te fizionomije... I to opasan razbojnik... Dečki – pogledala je Drageca, Bucu i Peru – to ne bu išlo bez krvi. (Hitrec 1996: 27)

U seriji, odnosno u prvoj epizodi, pokazana je situacija čak i jasnija. Dragec Vragec ulazi u dnevnu sobu dok ostatak obitelji gleda dnevnik Televizije Beograd, u kojem general JNA Blagoje Adžić čita govor o početku međuetničkih napetosti:

DRAGEC: Bok!

OSTALI: Bok!

DRAGEC: Kaj je ovo, obrazovni program? Kak izgleda kromanjonac!

PERO: Hehe, negdje između svinje i medveda!

BIMBO: Nemoj vrijeđat svinje!

DRAGEC: To bi moglo plašit malu decu... Samo kaj mi nismo deca!

LANA: Ja ga se ne bojim, ja ga se ne bojim!

MAMA VRAGEC: Razbojnici... Opasni razbojnici... bojim se da to ne bu išlo sam tak!
(*Smogovci u Domovinskom ratu*, prva epizoda)

Dok se u romanu general JNA uspoređuje s „pitekanthropusom“, u seriji se otvoreno pokazuje tko je to strašno biće te ga se ismijava otvorenije i agresivnije. Blagoje Adžić je za Vragecove kromanjonac, dakle nerazvijen, neciviliziran i opasan čovjek, koji izgleda kao prljava (svinja) i opasna (medvjed) životinja. On ima toliko strašan izgled da su čak i svinje, prema Bimbu, bolje. U romanu Majka Vragecovih izražava skoro eugeničke ideje: kroz fizionomiju moguće je razumjeti prirodu određenog ljudskog bića. U ovom

slučaju, potrebno je ići natrag u naraciji, na početku knjige kad Vragecovi kopaju u svojem dvorištu i pronađu drveni kovčeg:

No u kovčegu nije bio novac, ni zlatnici, ni dragulji, nego jedna stara puška, pištolj i domobranska uniforma. [...]

- Znači, našli ste, dečki – brzala je majka Vragecovih prema rupi. – Znala sam da mora biti tu. To je zakopao vaš djed.

- Stari Vragec? – upita Buco.

- Ne, nego moj i Flekov tata, vaš drugi djed. Jadnik, mislio je da će se vratiti jednog dana... (Hitrec 1996: 14)

Dakle, riječ je, vjerojatno, o ustaškoj ili pro-ustaškoj prošlosti obitelji Vragec. Nije čudno, dakle, to što Majka Vragecovih ističe pred televizorom. Riječima „znam ja te fizionomije“ izražava svoj prezir prema Srbima. Iako najvjerojatnije ona, kao osoba koja je preživjela Drugi svjetski rat, misli na četnike, koji su počinili velik broj zločina tijekom toga rata, jasno je da su svi Srbi smatrani četnicima.

Slika divljeg Srbina/četnika jako je prisutna u *Smogovcima*:

S druge strane bijaše izbočeni četnički položaj s dosta lošom kadrovskom situacijom u obliku dva prljava i polupijana četnika. (Hitrec 1996: 59)

Žika je skupio petnaest četnika. Ružni, prljavi i zli, od zla oca i gore matere, [...] (Hitrec 1996: 66)

Isti spomenuti četnici nisu samo alkoholičari, već i bića izopačena uma. Vragecovi, ne bi li zarobili dvojicu četnika, koriste kao mamac Marinu obučenu kao vilu:

Zurili su prema drveću i odjednom vidjeli kako se iz šumarka pojavljuje vila. Vila je plesala, odjevena u bijelu haljinu, smješkala se i dozivala ih pokretima ruke. Jedan četnik obriše rukavom slinava usta i potrči prema dobroj vili. Vila zamakne u šumarak. Četnik potrči za njom, a umjesto bijele vile dočeka ga iza drveta crni mrak. To ga je Dragec maznuo kundakom po glavi. Marina se raskalašeno smijala i podvriskivala, sve dok i drugi četnik nije napustio položaj, vičući:

- Ostavi bre i meni. (Hitrec 1996: 59)

Neznanje i nekulturnost Srba pojavljuje se i u spomenutoj „TV-zasjedi“, kad Vragecovi koriste televizor kao mamac (time se želi prikazati Srbe kao lopovi i pljačkaši) i odvija se sljedeći razgovor:

- Šta je ovo, bre? – čudio se prvi.

- Veš-mašina – reče drugi.

- Ma televizor, budalo, ... a ja ih već imam tri. (Hitrec 1996: 64)

Kasnije, nakon što televizor eksplodira ubijajući sve četnike osim jednog, koji odmah trči u štab ka komandantu kako bi objasnio situaciju, Hitrec piše: „- Majku im... - režao je kad mu preživjeli reče da se radi o televizoru – da mi je znati kako to funkcioniše...“ (Hitrec 1996: 65).

U dvama drugima slučajevima su Srbi još jednom prikazani kao glupi i nenavikli na kulturu.

Prvi je slučaj zarobljavanje Crnog Džeka i drugih profitera na liniji fronta:

Kad je Žika podviknuo „Van“, Crni Džek je radosno iskočio iz kabine i raširio ruke govoreći: - Braćo! Pa gde ste, majku mu, tražimo vas već dva časa.
- Ćut! – naredi Žika i još jednom pogleda u zagrebačku registraciju. – Ruke gore, glavu na leđa.
- Glavu dole, ruke na leđa – ispravi ga jedan četnik. (Hitrec 1996: 67)

Drugi je slučaj zarobljavanje četnika od strane Vragecovih:

- A kaj je ovo? – upita Pero, kad su se opet začuli krici.
- Dado i Marina ispituju četnike.
- Fjuuu – počеше se Pero – ko bi to rekel. A Dadek je fol literarna dušica.
- Takvi su najgori – ozbiljno reče Buco.
Uto se otvore vrata i iziđe vrlo ozbiljni Dado, te priopći da su četnici sve priznali.
- Isuse, kaj ste im to napravili? – pokušavao je Dragec zaviriti u sobu, da vidi što je ostalo od zarobljenika.
- Nismo ih ni taknuli – reče Marina iz sobe.
- Struja?
- Ma nismo ih mučili! Ni meni nije jasno – zamišljeno reče Dado.
- Pa kaj ste im onda napravili? – čudio se Pero.
- Dado im je čitao svoje pjesme – objasni napokon Marina. (Hitrec 1996: 89)

U drugom se stihu *Bre rapa* pjeva:

Zaš' da ode krava koju sam ja muz'
Zaš' da ode Hrvat, pa pred nama je puzo!
Meni teritorij, njemu komunizam,
Kad se braniš od nas, to je šovinizam!

Već se govorilo o tome da u *Smogovcima* postoje dvije retorike: retorika o Hrvatskoj zaboravljenoj od cijeloga svijeta i retorika o Davidu protiv Golijata. Činjenica je da Hrvatskoj u početku rata nedostaju oružja i municije dok srpska strana ima na

raspolaganju oružje i tehniku JNA. Zbog toga se Hrvatskoj govori o neravnopravnoj borbi protiv neprijatelja koji ističe da je ugrožen i goloruk pred novim ustašama. Hitrec više puta govori o toj neravnopravnosti:

- Kaj je... kaj je... svima vam se vuče nos po podu ko da ste mravojedi – prvi je progovorio Dragec. – Sad su oni nas, drugi put bumo mi njih.
- Je, s ovom tandarom iz prvog svjetskog rata – pokaže Pero na pušketinu iskopanu u dvorištu Naselka.
- Nemojte se niš vaditi – reče Cobra.
- Ma molim te, ko se vadi – srdila se Marina. – Ali oni imaju avione, tenkove, topove... još jedino kaj nisu nas hitili atomsku bombu. (Hitrec 1996: 56-67)
- Ta livada s kravom nalazila se bliže četničkom štabu u kojemu je komandant upravo poželio čašu mlijeka, kadli mu do ušiju stiže potmuli zvuk eksplozije.
- Šta je to bilo, Atanasije? – upita četnika koji je sjedio pod orahom.
- Nemam pojma – reče ovaj.
- Hm, to sigurno Đorđe troši municiju – reče komandant – ali neka ga, imamo je za dva svetska rata... (Hitrec 1996: 64)
- Na raskrižju makadamske ceste i šumskoga puteljka, kartala su četiri četnika ispod cerade koja ih je štitila od sitne kiše. Grozno su kleli i proklinjali, a poneki bi od njih ponekad umjesto aduta izvukao nož. Pokraj njih bijaše mitraljesko gnijezdo, prepuno odbačenih konzervi iz skladišta jugovojske, prazne boce i puni redenici. (Hitrec 1996: 79)

Osim toga, u osmome poglavlju vidi se kako Nosonja aktivno sudjeluje u opskrbi oružja Hrvatskoj vojsci. Kao već spomenuti Anton Kikaš, i Nosonja kupuje oružje i pokušava ga afričkim avionom uvesti u Hrvatsku, no MIG-ovi JRZ pokušaju spriječiti taj uvoz oružja, ali hrvatski vojnici obaraju iste te zrakoplove:

- U tom trenutku se Nosonjin zrakoplov, okružen dvama „migovima“ nalazio negdje iznad Krešimirova grada (Šibenik, *op.a.*). Dolje su dosađivala dva protuzrakoplovna hrvatska vojnika kojima su „migovi“ došli kao kec na desetku. Pa kad je Nosonji isteklo vrijeme i kad su ga migovci namjeravali definitivno srušiti, nešto je doletjelo sa zemlje. Nosonjin avion je nastavio let, a „migovi“ su se naprotiv zadimili, zakoprcali i pali u more.
- Oba! Oba su pala! – vikali su oduševljeni šibenski protuzrakoplovci, ulazeći u legendu. (Hitrec 1996: 113)

Zanimljivo je kako se ta scena bazira na istinit događaj iz 1991., kad su dva zrakoplova tipa Soko J-21 Jastreb oborena iznad dalmatinskog sela Zečeva, kraj Rogoznice, u bivšoj velikoj općini Šibenik tijekom Rujanskog rata, odnosno tijekom bitke za Šibenik 21. rujna 1991⁴⁹. Sve je snimljeno kamerom snimatelja Ivice Bilana. U snimci je moguće vidjeti kako se prvi zrakoplov, nakon što biva pogođen, povlači prema otvorenom moru i nestaje,

⁴⁹ <https://www.vecernji.hr/vijesti/oba-dva-oba-su-pala-kako-je-na-danasnji-dan-nastao-uzvik-koji-je-obiljezio-domovinski-rat-1618914> (Zadnji put gledano 26.5.23.)

dok drugi, nakon nekoliko sekundi leta, biva pogođen od protuzrakoplovne rakete. Nakon male eksplozije, jedan od vojnika ispred kamere viče „Oba dva, oba dva, oba su pala!“⁵⁰. Cijela snimka i taj usklik emitirani su na televiziji iste večeri 21. rujna 1991., a odmah postaju simbol otpora i hrabrosti kod Hrvata, koji postaju da ni moćno jugoslavensko ratno zrakoplovstvo nije nepobjedivo.

Idući naprijed s pjesmom *Bre rap*, moguće je slušati sljedeće riječi:

Gradovi i sela hrvatska se pale
Iz šume ih tučem, to je radost, brale!
Ceo se svet dere, za civile noću
Mo'š mislit brate, pa ja to i 'oću!

Njihove su crkve meni draga meta,
A ni moja crkva men' nije sveta,
Primirje mi treba, kad me Garda ćera,
Za Slovence spremam ludog guvernera!

Srbi govore o hrabrosti, no skrivaju se u šumama iz kojih pucaju na hrvatska sela i gradove; posebno vole civilne ciljeve i crkve, iako nose pravoslavne krstove oko vrata. To su ideje koje Hitrec pruža čitatelju u svojoj naraciji. Činjenica je da je razaranje civilnih objekata i čitavih naselja vrlo iskorištavana taktika tijekom jugoslavenskih ratova. Naseljena mjesta, gradovi, spomenici i centri okupljanja gađaju se i razaraju kao simboli normalnog života i, općenito, kao simboli tradicija određenog naroda, to znači da je razaranje gradova psihološko ratovanje i etničko čišćenje. Taj način ratovanja specifičan je za jugoslavenski kontekst. Damir Mirković (1996: 197) piše: „In its broader meaning, „ethnic cleansing“ implies cultural genocide or ethnocide“.

Zahvaljujući toj definiciji moguće je shvatiti zašto su određeni načini ratovanja korišteni na prostorima bivše Jugoslavije. Bilo na srpskoj, hrvatskoj ili muslimanskoj strani, postojala je želja da se neprijateljski narod uništi do korijena s ciljem da se izgradi nova, etnički očišćena država. Nije čudno – premda je sigurno monstruozno – dakle, da je vojska Srpske Krajine gađala povijesne simbole hrvatskih gradova kao što su šibenska katedrala, dubrovačka stara jezgra, barokni stari grad Vukovara ili samostan na Visovcu, kao što nije čudno uništavanje srpskih crkava i zgrada u gradovima pod hrvatskom vlašću.

⁵⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=dtewt-uTHdU> (Zadnji put gledano 26.5.23.)

Stari most u Mostaru srušen je hrvatskim granatama s ciljem da se simbol otpora jednog grada definitivno slomi, da se muslimanska povijest Mostara izbriše iz knjiga.

Tako i Hitrec izražava svoj prezir prema Srbima i njihovim „divljim“ ciljevima:

Rat se razbuktao, a cesta je vodila u Zagreb i obratno, bijaše dvosmjerna: iz Zagreba su odlazili Zagrepčani na sve bojišnice sa sviju strana napadnute Hrvatske, a u Zagreb se slijevale rijeke prognanika, žene u crnini i zaplakana djeca. Divljala je civilja srpska jugovojaska, divljali su divlji srpski četnici, ubijali, pljačkali i razarali, ali se već naziralo vrijeme kada će im sve jača hrvatska vojska stati na rep. (Hitrec 1996: 91)

Rušenje crkvi spomenuto je i prije u romanu, već u četvrtome poglavlju: „Čak bi se moglo reći da su se morali malo povući preko neke nevelike rijeke, do nekog sela na obali iz kojega su pobjegli civili. Gruvali su neprijateljski topovi, u selu dogorijevale razrušene kuće i nekad lijepa, barokna crkva [...]“ (Hitrec 1996: 56).

Peti stih *Bre rapa* tako recitira:

Mupovci i Garda stežu oko vrata
Kad me hapsu plačem: „Nater'o me tata!“,
Hrvatska se brani, već me briga fata
Nisam tol'ko bež'o još od Drugog rata!

Tijekom ratovanja, s obiju strana nišana koriste se razni argumenti ne bi li se omalovažili neprijatelj i navodna mu hrabrost. Kad je u jeseni 1991. Zadar napadnut od srpskih pobunjenika i pripadnika Kninskog korpusa JNA, za grad se govorilo da je „bežigrad“. Nije poznato tko je izmislio taj pojam. U članku *Slobodne Dalmacije* iz 4. listopada 2020., odnosno u intervjuu ratnog veterana, piše da su taj izraz koristili prvi put Splićani i Imočani koji su branili grad, jer, navodno, Zadrana na bojišnici nije bilo⁵¹. Taj je pojam korišten, kasnije, i sa srpske strane bojišnice. Tijekom i nakon svake akcije Hrvatske vojske rado se govori o četnicima koji bježe i koji su, usprkos vezanosti za Srbiju, zaboravljeni ili izdani od matične države. U broju iz 3. svibnja 1995. *Slobodne Dalmacije*, kad se govori o operaciji Bljesak⁵², piše:

⁵¹ <https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/zadar/4-kantuna/valentino-grdovic-ratni-junak-koji-cisti-kalelargo-danom-obrane-grada-kite-se-ljudi-koji-nisu-bili-na-dracevcu-zato-su-zadar-i-prozvali-bezigradom-1048595> (Zadnji put gledano 26.5.23.)

⁵² Operacija Bljesak bila je vojna operacija hrvatskih snaga kojom se oslobodila Zapadna Slavonija. Operacija je trajala od 1. do 3. svibnja i bila je, zbog brzine i efikasnosti napada hrvatskih redarstvenih snaga, pravo iznenađenje za neprijateljsku stranu. (Pirjevec 2017: 452)

Bježeći pred snažnim naletom Hrvatske vojske, četnici su u panici doslovce ostavljali sve iza sebe. Stoka luta ulicama i okolnim njivama, traktori su ostavljeni nasred ceste, poneki s još upaljenim motorom, u dvorištima su automobili u koje se počelo unositi stvari, ali očito za to nije bilo vremena. Kako svjedoče neki od preostalih civila, većina stanovnika Okučana se nasilno morala povlačiti po naređenju naoružanih četnika⁵³.

O događajima iz pakračkog ratišta ili s operacije Bljesak nije teško naći pismene i audiovizualne materijale. U zbirci snimaka *Pakrac – Domovinski rat 1991. – 1995.* koji je pripremio pakrački inženjer Marijan Pinhak⁵⁴, otvoreno se govori o kukavičluku Srba tijekom zarobljavanja. Kad su u šestom dijelu zbirke pokazane slike o srpskoj predaji nakon Bljeska, Pinhak kaže: „Kao kukavice skinuli su uniforme i predali se kao nevini civili“. Kasnije u snimci, vide se srpske žene kako plaču, a nepoznati snimatelj viče: „Smijali ste se dok su naši plakali!“. Pinhak, zatim, ističe: „Neki su se skrivali i iza djece“. Omalovažavanje neprijatelja nije samo napad na njegov moral, nego i pomoć za moral onoga koji omalovažava. Ako Hrvatski civili čitaju novine o četnicima koji bježe u šumu pred jakom Hrvatskom vojskom, onda će otvorenije podržati vladu (čije su odluke vodile do pobjede), vojsku i s većim uvjerenjem vjerovati u konačnu pobjedu. Uz to, neprijatelj neće više izazvati strah. U pjesmi 1. gardijske brigade Hrvatske vojske *Pjesma Tigrova* pjeva se:

Mi smo hrabri Gardisti,
Bježe od nas četnici.
Najbolji su Gardisti,
Iz prve brigade *Tigrovi*.
Kad u boj kreću *Tigrovi*,
Tada drhte četnici.

Što se tiče kukavičluka, u Hitrecovim *Smogovcima* on nije spomenut, ni otvoreno, ni implicitno. Jedino u drugoj epizodi serije, kad Bimbo uspije ući u kasarnu JNA kako bi ukrao tajne dokumente i oružje te izbije pucnjava, moguće je vidjeti mladog podoficira kako plače i kaže:

⁵³https://arhiv.slobodnadalmacija.hr/pvpages/pvpages/viewPage/?page=3&displaySizeSelect=75&pv_page_id=701986&autocomplete_text= (druga stranica broja) (Zadnji put gledano 26.5.23.)

⁵⁴ Prema malobrojnim izvorima koje je moguće naći, Marijan Pinhak je pakrački diplomirani inženjer koji živi u Zagrebu i koji je posvetio svoje vrijeme pakračkoj povijesti između Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata (<https://www.034portal.hr/pripovijesti-iz-pakracke-i-lipicke-povijesti-597>; Zadnji put gledano 20.7.23.). Zbog svojih aktivnosti povezanih sa Pakracem, od tog je grada dobio Pečat grada Pakraca 2010. godine (<https://pakrac.hr/priznanja-grada-pakraca/>; Zadnji put gledano 20.7.23.)

PODOFICIR: Druže pukovniče! Jovo! Pucaju po nama, pucaju! Druže, šta da radimo?!
Pucaju po nama! Joj!
PUKOVNIK JOVO: Da pevamo, burazeru!

Tim događajem autori serije ismijavaju pripadnike moćne vojske koje uhvati panika zbog pištoljske vatre male skupine naoružanih građana (u tom slučaju puca Žandar, koji čeka Bimba izvan kasarne).

Neposredno prije tog samog događaja, kad se Bimbo susreće s pukovnikom Jovom, neprijatelj je omalovažen na dva načina. U prvome slučaju, uspevši ukrasti pištolj pukovnika, Bimbo tjera istog da pije rakiju (dakle, opet retorika o Srbinu-pijancu), što je zabranjeno za oficira vojske u dužnosti, te da pjeva hrvatsku domoljubnu pjesmu *Ustani bane!*:

BIMBO: Sad ćemo popit! Uzmi! 'Ajde, 'ajde!
(*pukovnik otpije par gutljaja rakije*)
BIMBO: Pij, pij, još! Još, još! Samo pij! Sad ćemo pjevat' malo! Ustani bane... pjevaj!
PUKOVNIK JOVO: Ma hajd'...
BIMBO: Pjevaj kad ti kažem! (*napuni pištolj*) Pjevaj!
PUKOVNIK JOVO: Pa...Ustani b-bane, Hrvatska te zove, zove...Ustani ba-ne...
(*pukovnik otpije još gutljaj rakije*)
BIMBO: Dobro pevaš!
PUKOVNIK JOVO (*skoro plaćući*): Ustani bane, Hrvatska te zove, zove, ustani bane Jelačiću!

Dalje u seriji, kad se Smogovci pretvaraju da su srpska kazališna družina ne bi li zarobili četnike i oslobodili Mazala, Crnog Džeka, Kumpića i Fleka, kad konačno upere oružje u četničku publiku, pokazuje se četnički kukavičluk. Vidjevši naoružane Smogovce, srpski komandant pokušava pružiti otpor tražeći pomoć od svojih suboraca, no ostali četnici, iako naoružani, sa strahom gledaju u Smogovce, spremni da se predaju.

Tijekom istog događaja, opisanog i u knjizi (premda u njoj nije vidljiva reakcija drugih četnika na komandantov poziv na otpor), Hitrec ironizira činjenicu da Beograd otvoreno zanemaruje Srbe iz Krajine. Kad „srpsko ratno pozorište“ Vragecovih stigne u srpsko uporište, Hitrec piše sljedeće o reakciji četnika na dolazak „glumaca“:

I bogme su za pola sata stigli u štab, objasnili po kojemu su poslu došli, što je među nazočnima izazvalo veliku radost. Eto, ko kaže da nas je Beograd zaboravio, govorili su četnici, eto, čak nam šalje i pozorište, a ni umetnica nije loša. Opustili su se i pili još više no obično, te promatrali kako smogovci postavljaju improviziranu pozornicu. (Hitrec 1996: 81)

Imidž o zaboravljenom krajinskom Srbinu posebno je važna pri pokušaju sloma neprijatelja duboko u umu i u svojoj ljudskosti. Kad Hitrec i Puhlovski pružaju čitatelju ili gledatelju sliku prljavog, bradatog četnika koji se bori protiv Hrvata s ciljem da se stvara država u kojoj svi Srbi žive zajedno, ali zaboravljen je od svoje braće u Beogradu, izražavaju puno više od samog etničkog prezira. Srbi/četnici zaboravljeni su u dubokoj šumi kao životinje, jer, prema Hitrecu i Puhlovskom, to je njihovo mjesto. Iako je Beograd glavni neprijateljski grad, čak i on je smatran civiliziranim i pametnim. Čak i JNA je, iako u rasulu, dostojanstvenija od četnika. Kad Bimbo tjera pukovnika JNA da pije rakiju, isti pukovnik pruža manji otpor, jer zna da takvo ponašanje nije dozvoljeno oficiru. Pukovnik Jovo u seriji je prikazivan kao uredna osoba u čistoj uniformi i bez brade. Srpski pobunjenici, naprotiv, ponašaju se kao životinje.

Pjesma *Bre rap* u međuvremenu približava se kraju:

U šumi sad živim, jedem gljive lude,
MUP-ovci me lovu, 'oće da mi sude,
Komovača ljuta snagu da nam daje,
Posmatrači beli pitaju se: „Šta je!?”

Već se govorilo o prisutnosti alkohola pri opisu Srba i četnika te o nepovjerenju prema Ujedinjenim nacijama ili Europskoj zajednici u *Smogovcima*. Gotovo svaki put kad su spomenuti pokazivani u romanu ili u seriji, četnici su pijani ili polupijani. Alkohol se često spominje te izgleda da je sastavni dio njihova bića.

Diž se, Atanasije, diž se oca ti pijanoga i nađi neku kravu. Pije mi se mleko. (Hitrec 1996: 65)

Pokraj njih bijaše mitraljesko gnijezdo, prepuno odbačenih konzervi iz skladišta jugovojске, prazne boce i puni redenici. (Hitrec 1996: 79)

Pijanstvo dovodi do manjka kontrole, ponekad i do divljeg i nasilnog ponašanja. Činjenica da se Vragecovi, dobroćudni, civilizirani Zagrepčani, željni da brane svoju domovinu, bore protiv pijanih, prljavih četnika koji žive u šumi u blatu daje čitatelju/gledatelju ideju da je u tijeku borba između civiliziranih ljudi i, jednostavno, neljudskih bića.

Manjak kontrole zbog alkohola je i faktor koji čini Srbe/četnike inferiornima na bojištu. Vojnik koji na bojište krene pijan može samo paliti sela i crkve, ubijati i silovati, dok je

vojnici kao Dragec Vravec, vjoran domovini, hrabar i čiste duše, bez sumnje jači, moralno moćniji. Vravecovi nisu dobro naoružani, no uvijek uspijevaju izmisliti nove, uspješne taktike. Četnici, dapače, bez inteligencije i na neuredan način organiziraju svoje neuspješne akcije koje rezultiraju uglavnom zarobljavanjem neprijatelja.

Zarobljavanje je ključni događaj u naraciji *Smogovaca u ratu*: Mazalo, Crni Džek, Kumpić i Flek su zarobljeni, a kad dolazi do njihova oslobođenja, što je središnji dio pripovijedanja romana, četnici postaju zarobljenicima. Međutim, dinamike zarobljavanja su različite i ovisne od sukobljene strane koja izvršava zarobljavanje. Dok Hrvati zarobljavaju radi humanosti i želje da oslobode svoje prijatelje i supruge, Srbi to čine jedino zbog žeđi za nasiljem i krvlju. U seriji, nakon „TV-zasjede“, kad četnički komandant naređuje Žiki da odvede jednog zarobljenika i da ostale ubije, Žika radosno odgovara: „Fala vam komandante! Tako se radujem! Radujem se, komandante, k'o malo dete!“.

Srbin/četnik je krvožedan, ne kreće u akciju kako bi osvetio svoje poginule suborce, već kako bi nemilosrdno ubio i mučio neprijatelja. Prisutnost takvih neprijatelja, koji se na kraju krajeva ne bore zbog ideala, već zbog nasilnog životinjskog instinkta, opravdava i mučenje istih. Kad je veća skupina četnika zarobljena, Vravecovi ih zatvore u štalu (dakle, kao životinje) i tjeraju ih da slušaju pjesmu Marka Perkovića Thompsona *Bojna Čavoglave*. Iskorištavanje glazbe pri mučenju zarobljenika učestala je dinamika u zatvorima i u ratnim zonama. Papaeti (2020: 3-4) ističe kako je glazba idealno sredstvo za mučenje jer glazba ne ostavlja tragove na tijelu, ne dopušta zarobljeniku da se odmori te ponižava istog. Zarobljenici moraju slušati pjesme koje su odabrane specifično za njih. Papaeti piše da su, tijekom vojne diktature u Grčkoj, ispitivači tjeroali zatvorenike da slušaju ponižavajuće pjesme (Papaeti 2020: 8), koje su vjerojatno imale specifičnu političku konotaciju – suprotnu onoj mučenih zatvorenika. I tako se ista stvar događa u *Smogovcima*. Četnici moraju neprekidno slušati *Bojnu Čavoglave*, što nije slučajno. Vjerojatno najpopularnija hrvatska ratna pjesma iz Domovinskog rata, *Bojna Čavoglave* namijenjena je i Hrvatima (jer Thompson ih poziva u zajedničku borbu protiv agresora) i Srbima. S prezirom se Thompson u sredini pjesme obraća Srbima, pogađajući direktno u njihovu kulturu citiravši srpsku himnu *Bože pravde*:

Čujte srpski dobrovoljci, bando, četnici
Stići će vas naša ruka i u Srbiji

Stići će vas naša ruka i u Srbiji

Stići će vas Božja pravda, to već svatko zna
Sudit će vam bojovnici iz Čavoglava
Sudit će vam bojovnici iz Čavoglava

Smatrajući Srbe „bandom“, i Thompson vidljivo pruža skoro neljudsku sliku o neprijatelju. U kontekstu u kojem je vjera jako važna (Hrvatima i Srbima), Thompson uzima himnu koja ima izrazito religiozni karakter te je iskorištava u bumerang-efektu protiv Srba. Tako da odluka Puhlovskog da su u seriji četnici tjerani da slušaju *Bojnu Čavoglave* nije slučajnost. Kad se čuje pjesma, zarobljeni četnici u štali vrište od bola, plaču te čupaju kosu. Želi li se pretjerivati pri analiziranju tog slučaja, Srbi nisu dehumanizirani samo u smislu da je pokazana njihova „prava“ priroda (dakle, nehumana priroda), ali i u smislu da su dehumanizirani od samih glavnih junaka romana i serije. Smogovci nisu samo žrtve te neljudske prirode, već i akteri.

Što se promatrača citiranih u pjesmi *Bre rap* tiče, nepovjerenje prema promatračima, Europskoj zajednici i Ujedinjenim nacijama nije izraženo samo u već spomenutim razgovorima između Bonga, Mora i Bora:

U srijedu oko podne uletio je u razrušeno hrvatsko selo tigrasto obojeni džip s Dunjom i Bongom na stražnjem sjedalu. Europski promatrač koji je tu prodavao zjake, pozorno ih je promotrio i nastavio motriti.

- Samo čas – reče mladi vozač džipa, zakoči, iziđe iz vozila i okrene promatrača za stotinu i osamdeset stupnjeva.
- Tu je fronta, budalo – pokaže mu vozač.
- Oh, thank you very much – zahvali se promatrač i nastavi motriti. (Hitrec 1996: 75)

Zbog toga moguće je i zaključiti kako su snage UNPROFOR-a smatrane glupima, beskorisnima. Ono što ih razlikuje od Srba/četnika jest činjenica da nisu direktno uključene u borbe te da ne ubijaju civile. Protiv njih se vodi hladni rat te se širi ideja da su UNPROFOR-ci nepouzdanici, ako ne i gore, tj. da aktivno sudjeluju u rušenju hrvatskog naroda.

U kraju *Bre rapa* pjeva se:

Kad mi dadu MIG-a, meni i mom dečku,
Rasturit ću Zagreb k'o beba zvečku!
Ceo svet k'o baba samo nešto guče
Pa nije ni čudo, niki ih ne tuče!

Ja više ne mogu, Armiji je kraj!
Ali posle ćete: komunizam never dies,
Komunizam never dies, komunizam never dies!

Ratne pustolovine Vragecovih odvijaju se tijekom cijele 1991. godine te završavaju 1992., u danima međunarodnog priznanja Hrvatske. Kako je već navedeno, prvi su mjeseci rata najgori za Hrvatsku kao zemlju te za hrvatsku stranu općenito. Većina je većih hrvatskih gradova na liniji fronte, u njezinoj neposrednoj blizini ili na dometu artiljerije; u bitkama u Slavoniji, Dalmaciji, na Banovini te na Kordunu izgubilo je život velik broj vojnika i civila, hoteli su u sigurnijim gradovima puni prognanika i, zbog rušenja mosta kod Maslenice, Hrvatska je *de facto* podijeljena na dva dijela. No, Hrvatska vojska uspjela je zaustaviti prodor JNA i pobunjenih Srba prema obali (izuzeci su Dubrovačko primorje i Novigrad kod Zadra) i osloboditi nemali dio teritorija između Pakraca i Daruvara u Zapadnoj Slavoniji, kao i nekoliko naselja kod šibenske bojišnice.

Teška, najteža ratna godina, bližila se svršetku. Hrvatska je ostala na nogama, a svijet se čudio, divio i srdio, jer je Hrvatska isprva na kladionicama stajala vrlo, vrlo blizu trenutku kada će joj povijest podići ruku i odati joj priznanje. (Hitrec 1996: 123)

Međunarodnim priznanjem Hrvatske 1992., već demoralizirana JNA definitivno napušta Hrvatsku, ostavljajući Vojsku Republike Srpske Krajine bez svojeg najjačeg saveznika (osim u Istočnoj Slavoniji, na granici sa Srbijom). Time se Hrvatska vojska uspijeva reorganizirati i krenuti u protunapad i u akcije oslobođenja, makar lokalnog karaktera. Odgovor krajinskih Srba, koji nisu više u mogućnosti da osvajaju teritorije, jest takozvana „strategija realne prijetnje.“ Prema rubrici *Večernjeg lista* o vojnoj povijesti *Vojna povijest*, spomenuta strategija je izmišljena 1993. s ciljem da se spriječi svaka mogućnost da Hrvatska krene u napad protiv Krajine⁵⁵. Jednostavno, prema toj strategiji svakom hrvatskom (većem) napadu slijedio bi topovski napad na civilne i gospodarske ciljeve širom Hrvatske. Dakle, postojanje te strategije trebao bi biti odvratanje za svaku hrvatsku vojnu operaciju protiv Republike Srpske Krajine. Primjer je te strategije raketiranje Zagreba 2. i 3. svibnja 1995. tijekom operacije Bljesak. U intervjuu iz 1. svibnja 2017. za tjednik *Express* hrvatski veteran Davorin Matković ističe sljedeće o srpskim odmazdama nakon hrvatskih pobjeda:

⁵⁵ <https://vojnapovijest.vecernji.hr/vojna-povijest/strategija-realne-prijetnje-1135306> (29.5.23.)

Neki naši dečki su presjekli putnu komunikaciju njihovim specijalnim postrojbama koje su se pokušavale probijanjem izvući iz obruča. Ponašali su se poput ranjenih zvijeri. U povlačenju su činile masakre nad našim dečkima - pričao je Matković.⁵⁶

Zanimljivo je da veteran Matković koristi specifičan izraz, „ranjene zvijeri“. Ponašanje ranjene zvijeri kod Srba nije moguće naći samo u Matkovićevom izrazu ili u stihovima *Bre rap*-a („Kad mi dadu MIG-a, meni i mom dečku, rasturit ću Zagreb k'o beba zvečku!“), već i u Hitrecovim riječima: „Pero kimne glavom, dohvati od bijesa kamen i baci ga preko rijeke. Začuje se urlik, a trenutak potom po Smogovcima se osu mitraljeska paljba“ (Hitrec 1996: 57). Iako je četnik pogođen kamenom (i to ne namjerno), odgovori snažnijom i opasnijom mitraljeskom paljbom.

Drugi je primjer već spomenuto naređenje četničkog komandanta da se zarobi jednog Hrvata i da se ostale likvidiraju nakon „TV-zasjede“ i zarobljavanja dvaju četnika:

Komandant urlikne i udari šakom po stolu: - Na noge! Za pet minuta ima da se sakupi sve šta može da hoda... Žika, zovi diverzante! Ako mogu oni, možemo i mi! Žika! Pa gde je ta baraba! – tražio je zamjenika.

- Zovi, samo zovi – reče Žika kad se pojavio.

- Nemoj ti meni, nije vreme za gluposti – podvikne komandant. – Vidi ovamo... - pokaže mu točku na zemljovidu – tu ćeš da pređeš reku i ne vraćaj se bez zarobljenika. A ostale koje sretneš pošalji u pakao. (Hitrec 1996: 65)

Ponašanje Srba u ovom slučaju nije razumno ili taktički korisno. Odluka o zarobljavanju Hrvata kao odmazda pokazivana je kao djetinjasta, impulzivna. Ta odluka izgleda kao hir, kao izražavanje primitivne filozofije „zub za zub, oko za oko“. Srbin ne djeluje pameću, već slijedeći životinjski instinkt.

Uglavnom, u Hitrecovu pripovijedanju te u seriji Puhlovskog Srbi su uspješno pretvoreni u beskorisna, nesposobna i glupa bića. Svako je spominjanje Srba negativno, a izvršena je agresivna generalizacija o njima. Iako su Srbi narod bogate povijesti i narodne kulture, iste su ponižavane i iskorištene u ismijavanju Srba. Primjer je slučaj u kojem se Vragecovi predstavljaju kao srpski članovi srpskog pozorišta te priređuju predstavu o Kosovskoj bitci 1389. Bitka na Kosovu polju 1389. godine ključan je i traumatičan element u srpskoj povijesti. Tijekom spomenute bitke Kneževina Moravska Srbija kneza Lazara

⁵⁶ <https://express.24sata.hr/top-news/sjecanje-na-bljesak-stao-sam-na-minu-dobio-7-8-metaka-10245> (29.5.23.)

Hrebeljanovića i drugi balkanski joj saveznici borili su se protiv Osmana ne bi li spriječili njihov prodor. Ogromne su bile gubitke, a sam knez Lazar ubijen je u bitci. Bitka koja predstavlja primjer hrabrosti i posvećenost svojoj zemlji za Srbe ismijavana je u Hitrecovu romanu, unatoč činjenici da u toj bitci zajedno sa Srbima su se borili i Hrvati. Ni jezično pitanje nije pošteđeno. Kad Vragecovi zarobe dva četnika u četvrtom poglavlju, ponašaju se prema zarobljenicima kao da su superiorni ili civiliziraniji. Pojam da su Srbi nekulturni izražen je i u sljedećim riječima:

DRAGEC: Ti ideš naprijed, kužiš, pa ak je minirano, ti prvi letiš u zrak. Dobro, razmeš?

COBRA: Razmeš ti hrvatski, a?

DRAGEC: On razme samo ovaj jezik (*udara četnika antenom*), hajde! (*Smogovci u Domovinskom ratu*, druga epizoda)

Prenesena je ideja o hrvatskom kao kulturnijem jeziku, različiti od srpski. Hrvatski govore i razumiju pametni, obrazovani ljudi dok je srpski jezik četnika, terorista, prljavih bića. To stalno ponižavanje i omalovažavanje ima za cilj uništavanje svakog elementa koji čovjeka čini čovjekom i koji bi moglo predstavljati prijetnju za drugi narod – u ovom slučaju za hrvatski narod. Hitrecova je naracija, koristi li se imagološki pristup njegovoj retorici, u skladu je sa europskom tradicijom o razlikama između sjevera i juga. Joep Leerssen (2009) piše:

Predodžba je sljedeća: sjever Europe je više slobodarski, više individualističan, više egalitaristički i demokratskiji, za razliku od kolektivističnije, hijerarhijski strukturirane i o autoritetu ovisne kulturne tradicije na jugu. Povrh toga, sjevernjaci se doživljavaju kao introvertiraniji i skloniji misaonosti, dok su južnjaci ekstrovertiraniji, skloniji amoralnoj kombinaciji racionalizma i senzualizma. (Leerssen 2009: 90)

Hitrec, makar agresivan, pretjeran i sklon propagandnoj retorici, nije različit od drugih autora i javnih osoba u Hrvatskoj tijekom devedesetih. U njemu moguće je naći taj sraz između sjevera i juga, Srednje Europe i Balkana, Rima i Bizanta, demokracija i autoritarizam, kulture i nekulture. Hitrecovo konstantno isticanje negativnih osobina Srba, osim dehumaniziranja istih zbog propagandnih svrha, rezultira i na kulturno, etničko i jezično udaljavanje od bivšeg „bratskog naroda“ pred očima Sjevera, Europe i demokratskog svijeta. Kako se već govorilo, uzimajući u obzir i riječi iz dnevnika Zvonimira Milčeca, Hrvatska je svim sredstvima pokušavala uvjeriti Zapad da je ona ustvari dio njega te da nema nikakve veze sa opskurnim, „balkanskim divljacima.“

Osim toga, nema sumnje da Hitrec bazira dio svoje naracije, ne samo o prijatelju, već i o samim junacima svojih romana, na već utvrđenim stereotipima. Leerssen (2009) piše:

Likovi su u književnim tekstovima često karakterizirani, i svojim izgledom i svojom narativnom ulogom, prema konvencijama i stvarnim stereotipima glede svoje nacionalne pozadine. Lokalno i međunarodno širenje i recepcija književnih tekstova zbivaju se kao proces često obilježen nadigravanjem nacionalnih simpatija ili antipatija [...] (Leerssen 2009: 100)

Slika Srba, ali i vojnika JNA i četnika, koju pruža Hitrec nije, dakle, njegov izum. Na primjer, pijanstvo, turbofolk i nasilje su ideje o spomenutim kategorijama koje su već postojale i koje služe kao temelj za Hitrecovu ili hrvatsku antipatiju prema Srbima, bivše-jugoslavenskom sustavu i četnicima. Dakle, Hitrecovo djelo nije opravdano, ali razumljivo je jednostavno zbog toga što su *Smogovci u ratu* samo dio dječje, ratne mašinerije koja je karakterizirala ne samo Hrvatsku, nego i sve zaraćene strane u jugoslavenskim ratovima devedesetih. Kao takvi „ratni“ *Smogovci* slijede ratnu retoriku i dominantnu ideologiju tog razdoblja u Hrvatskoj.

3.3. Uloga djece

Već su spomenuti Marina Ajduković i njezin rad o ratnome djetinjstvu (Ajduković 1995) u kojem se navodi da su i djeca, kao dio društva, žrtve rata te da nose, kao ne-odrasle osobe, cijelu težinu situacije, tj. psihozu vlastitih roditelja, gubitke u društvu i u porodici, promjene navika, depresiju i sam rat. Djeca su, dakle, najveće žrtve ratnih sukoba te se njihovim očima gleda na te sukobe na drugi, dramatičniji način. Žalosno je kad odrasla osoba strada u ratu, no još je gore kad se to djetetu događa. Hitrec je svjestan i toga, da su djeca najveća žrtva u ratu te da je njihova uloga u propagandi jako važna. Istovremeno, Hitrec je, pri pisanju *Smogovaca*, vjerojatno i svjestan da djeca nisu, posebice u ratu, nikad kriva, tj. nitko se nikad neće suprotstaviti njima. Djeca u Hitrecovim djelima služe i kao opravdanje za određeni jezik, za generalizaciju, za nasilje. Ne bez razloga Dubravka Zima govori o općoj dvojnosti dječje ratne književnosti u hrvatskome kontekstu i općenito. Dok je jasno da je takva književnost namijenjena djeci, još je jasnije da sadržaj iste nadilazi djecu i dopire do zrelijih čitatelja, odnosno do roditelja, do odraslih:

Dječja književnost, kao nesumnjivo specifično književno područje, velikim je dijelom određena i dvojnošću, odnosno dvojnomo namijenjenošću: ona je svakako i prvenstveno upućena djeci, ali je istovremeno usmjerena i na ne-dječju čitateljsku publiku, na odrasle koji je procjenjuju, „filtriraju“ i usmjeravaju mladom čitateljstvu, odnosno usmjerena je na glomazan društveni mehanizam meke „cenzure“ [...] koja u ime pretpostavljene čitateljske ali i društvene nezrelosti djece-čitatelja oblikuje i utječe na pojedine segmente nacionalnih dječjih književnosti. Taj je mehanizam, naravno, najpozorniji na sadržajno osjetljivijim područjima, poput tema koje društvo – u dječje ime – konstantno tabuizira (nasilje, seksualnost, društvene anomalije, patologija obitelji, pa i rat i njegove manifestacije i posljedice u dječjim životima). (Zima 2001: 82-83)

Prema Ziminim riječima moglo bi se pretpostaviti da je lakše govoriti o ratu kroz dječju književnost, posebice kad je rat viđen kao pustolovina, a to je, kako je već navedeno u prethodnim paragrafima, Hitrecov slučaj.

Istina je da u Hitrecovim *Smogovcima u ratu* djeca i mladi ne doživljavaju rat na tipičan način: nisu izloženi traumama, njihovi roditelji nisu depresivni, ne gube voljene osobe, nemaju problema s nestašicama hrane te žive komotno u svojim kućama. Naravno, težina situacije je osjetljiva kad se obraća pažnja na Bongove riječi kad u prvoj epizodi njegova učiteljica primijeti da ga nešto muči:

UČITELJICA: Bongo? Bongo? A kaj tebe muči?

BONGO: Jugovojaska i štakori.

UČITELJICA: Štakori? Kaj misliš, peta kolona?

BONGO: Ma prošlo je već deset kolona, pun ih je Naselak!

O navodnim se petokolonašima već raspravljalo, ali činjenica da ozbiljnog mladića poput Bonga muče priče o petokolonašima, a u isto vrijeme učiteljica i odrasli naizgled nisu zabrinuti zbog toga, puno je značajna. Kao i u prethodnim romanima/epizodama *Smogovaca*, djeca su pametnija i moralno superiornija od odraslih. Učiteljici, čitatelju i gledatelju Bongo pokušava otvoriti oči: u vojnim i u običnim stanovima neprijatelj je spreman pucati na nevine ljude i klati.

U istoj epizodi, kad Vragecovi gledaju Slobodana Miloševića na televiziji, Bongo u Miloševiću vidi glavnog negativca zadnjih romana i sezona *Smogovaca*, vanzemaljca Krona. Nakon toga, Bongo zove svoje prijatelje vanzemaljce Mora i Bora da ih upozori:

MOR: To nije dobro!

BONGO: Ma siguran sam tisuću posto, on je u Beogradu!

MOR: Gdje je to? Na zemlji?

BONGO: Da, na žalost!

MOR: To je zbilja dobra vijest!

BONGO: Ma vraga je dobra vijest! Ponaša se kao luđak i napada našu Hrvatsku!

Bongo s iskrenošću izražava svoj prezir spram glavnog grada Srbije i Srba te otvoreno smatra vođu Srba luđakom, a naivnim odraslima i vanzemalcima objašnjava ozbiljnost situacije i prirodu neprijatelja.

Osim tih agresivnih riječi i ne previše implicitnog šovinizma, djeca u *Smogovcima* aktivna su i u ratnim akcijama. Marina, djevojka Nosonjina sina Dade, koja je, pretpostavlja se, jedva punoljetnica u prvoj godini rata, ubija snajperistu svojim samostrelom, zadovoljno se smijući dok mrtvo tijelo snajperiste pada s balkona obližnje zgrade. Ista Marina, zajedno s Dadom, sudjeluje u zarobljavanju i mučenju dvaju četnika u „TV-zasjedi“. Marina je u smogovačkome svemiru tradicionalno odlučna, fizički i moralno snažna djevojka, snažnija čak od odraslih. Činjenica da ona ubija snajperistu umjesto Žandara, kojem je isti snajperist pucao u stan, može biti interpretirana kao način da se dijete prikazuje kao mudrije i hrabrije od odraslih. Marina i Dado muče (iako na nenasilan način) četnike dok se drugi, odrasli Vragecovi čude njihovoj zloći.

Drugi primjer jest ulazak Bimba u kasarnu JNA. U toj prilici Bimbo maltretira i prijeti pištoljem oficira JNA, natjera ga da pjeva hrvatske rodoljubne pjesme i da pije rakiju, ismijavajući i ponižavajući ga. Iste stvari Bimbo čini perverzno, s očiglednim zadovoljstvom, sve dok Žandar, opet, ništa ne radi i čeka izvan kasarne.

Mudrost djece tijekom rata pojavljuje se i u predzadnjoj epizodi serije, kad Bongo, vrativši se s fronta (gdje je sudjelovao u oslobađanju svojih rođaka i prijatelja), gleda televiziju zajedno sa svojom djevojkom, naivnom Lorom:

LORA: Tako sam sretna što si se vratio! Nemoj više ići tamo...

BONGO: Pa nešto moram raditi sad kad nema škole!

LORA: Bongo!

BONGO: Dobro, dobro! Dosta mi je rata, a i tata se srđi kad sam na prvoj crti! A čuj, da su svi ostali doma, onda bi ostali bez doma!

Opet, dakle, Bongo drži lekciju o mogućim posljedicama rata: da nije bilo rata, ne bi bilo slobode. „Te pjesme slobode je pisao rat“ pjevalo se u partizanskoj pjesmi *Zabruje tako pjesme znane*. Istovremeno i dalje Bongo izražava svoju želju za borbom, koju čak i odrasli koji su uključeni u obranu države ne prihvaćaju. Činjenica da Dragec, Bongoov otac, ne želi da svoj sin ide na ratište te da se izloži neprijateljskoj vatri za Bonga je teško

prihvatljiva, dosadna stvar. Bongu je sasvim jasno, ipak, da mu otac želi siguran život daleko od rata, ali za njega je važnije biti aktivno prisutan u borbi za obranu Hrvatske.

Djeca imaju, u ratnim *Smogovcima*, svoju ulogu. Oni su ti koji upiru prstom u problem, koji bez straha kažu to što drugi ne žele kazati te shvaćaju situaciju dok odrasli još nisu sigurni hoće li biti rata ili ne. Djeca u *Smogovcima u ratu* prvi su koji otvoreno govore o navodno monstruoznom neprijatelju, o smrtonosnim mu ciljevima te o okrutnosti njegovih metoda. Moguće je reći kako upravo zbog mišljenja djece odrasli dođu do konačnog mišljenja da se vodi borba protiv neciviliziranih bića, životinja koji će donositi samo smrt i razaranja.

Uloga je djece u romanu i seriji indirektna. Neprijatelj je prikazivan u otvoreno pretjeranoj formi. Jasno je čitatelju, a još jasnije gledatelju da je neprijatelj/Srbin prikazivan dječjom perspektivom, tj. tipičnom dječjom pretjeranošću. Iako ostaje ideja o divljim, glupim, prljavim i životinjskim četnicima, njihove su karakteristike namjerno uvećane. Način na koji četnici u *Smogovcima* govore, na koji su odjeveni i na koji su pokazani njihovi položaji više nalikuje na dječji film o gusarima, nego na ratni film. Razumljivo je, međutim, kako se radi o Hitrecovom pristupu ratnoj tematici. Rat nije dramatična stvar za djecu, a kao pustolovina, takav je doživljen.

Problem kod Hitreca njegov je dualizam kad je riječ o politici u dječjem romanu. Dok se u *Smogovcima* napisanim prije rata namjerno zanemaruje spominjanje politike i religije, u *Smogovcima u ratu* događa se obrnuto: Hitrec je otvoreniji i agresivniji nego ikad. Otvoreno se spominju Jugoslavija, JNA, Srbija, četnici, domobrani i nasilje. Razloge nije teško otkriti poznajući osobno povijest i političke stavove autora.

Potrebno je opet napomenuti kako je Hitrec bio ministar informiranja i predsjednik Hrvatske radiotelevizije, dakle bio je upoznat s metodama propagande u medijima, a stoga nije čudno što često *Smogovci* slične na dugi, groteskni i pretjerani ratnohuškački spot, što je činjenica koju mnogi ignoriraju upravo zbog toga što se radi o dječjem romanu i o dječjoj seriji. Djeca koja su tijekom devedesetih gledala *Smogovce u Domovinskom ratu* nisu primijetila razne propagandističke elemente, jer radilo se, jednostavno, o njihovoj svakodnevnicu, a sad kad su ta djeca odrasle osobe ne razmišlja se puno o opasnoj i šovinističkoj retorici Hitrecovih djela. Devedesetih su Srbi bili četnici i Hrvati ustaše, o tome se nije raspravljalo i nije učinjeno puno pokušaja da se te ideje čine nepristupnim

djeci. U to se vrijeme trebalo uzgajati nove generacije „novih“ Hrvata koji bi idealno morale naučiti tko je najprirodniji neprijatelj njihova naroda.

Međutim, Hitrec nije bio aktivan samo sa *Smogovcima*, jer drugi njegov roman (prema kojem je snimljen i film) ima slične karakteristike, iako razlike između njih nisu rijetke.

Kanjon opasnih igara (1994) drugi je odličan primjer hrvatske dječje književnosti i dječjeg filma o ratu koji zaslužuje svoje posebno poglavlje.

4. I POSLIJE HITRECA – HITREC: RAT, NEPRIJATELJ I DJECA U KANJONU OPASNIH IGARA

Nakon Titove smrti 4. svibnja 1980. Jugoslavijom je odjekivala parola „I poslije Tita – Tito.“ To je značilo da i poslije Titove se smrti trebalo ići istim, Titovim putem ka komunizmu. Tito je umro upravo u tom periodu tijekom kojeg je Jugoslavija doživljavala svoj kratki uspon (nakon kojeg će slijediti pad) u društvenom i ekonomskom smislu. I nakon tog 4. svibnja 1980. nastavilo se, dakle, Titovim putem, makar, zbog puno faktora, pogrešnim. Nakon ekonomske i društvene krize te nakon rasta nepovjerenja prema vječnosti socijalističko-samoupravnog sustava, ideje i djela Josipa Broza su lagano pale u zaborav, dok je Jugoslavija nastavila svoj put prema katastrofalnome raspadu.

I Hrvoje Hitrec doživljava, sa svojim *Smogovcima*, uspon i, istovremeno, pad. *Smogovci u Domovinskom ratu*, kao roman i kao serija, ne mogu biti uspoređivani sa svojim prijeratnim ekvivalentom. Tmurna atmosfera i pretjerana ratna retorika maskirana u domoljublje ne uspijevaju dirnuti srca Hrvata koji, nakon rata i militarizaciju društva, žele naći bar malo utjehe u tv-ekranu. Ratni *Smogovci* naglo prekidaju tu prirodnu, bezbrižnu, ali i pametnu naraciju koju je pružao njihov prijeratni ekvivalent. Upravo tada, kad je Hitrec na vrhuncu svoje karijere i kad su njegova djela na vrhuncu svog uspjeha, isti autor objavljuje djelo koje je moguće smatrati zaboravljivim. Hitrecova je greška u tome što je dodao dotad pozitivnim, bezbrižnim i apolitičkim likovima etički neprihvatljive karakteristike. Uz to, Hitrecovi mali i veliki ratnici pružaju pogrešnu sliku rata. Već se raspravljalo o tome, da je rat u *Smogovcima* pustolovina, a ne tragedija u pravome smislu riječi. Iako postoje ratne poteškoće, iako se govori o razaranju gradova i stradanju civila, rat još izgleda kao igra, a domoljubna retorika prema kojoj su Hrvati ratovali puni entuzijazma u suprotnosti je sa stvarnošću hrvatskih gradova: izbjeglice, bijeda, srušene ili oštećene zgrade, strah, veliki broj narkomana i građana u depresiji.

Ipak, iako je Hitreca moguće smatrati pametnim čovjekom dobra smisla za humor i ironije, isti nastavlja pisati još uvijek koristeći istu retoriku, no rezultat je malo drukčiji te je, možda, koherentniji od *Smogovaca u ratu*, jer nema nikakvog prijeratnog ekvivalenta s kojim bi se mogao uspoređivati. *Kanjon opasnih igara*, roman i film koji je Hitrec osmislio zajedno s Vladimirom Tadejem 1994. i objavio tek 1998., istovremeno je sličan i različit od *Smogovaca* zbog brojnih elemenata i specifičnosti. Govorit će se više

o filmskoj adaptaciji *Kanjona opasnih igara*, jer, premda su početak romana i vremenski okvir djelomično različiti od filma, ne postoje razlike između dvaju djela. Uz to, film puno eksplicitnije prikazuje Hitrecov i Tadejev stav prema neprijatelju. Dehumanizacija istoga uspješnija je i eksplicitnija, posebice zbog vizualnog prikaza neprijatelja koji pruža gledatelju konkretnu mu sliku.

4.1. Radnja

Članovi obitelji Katušić (otac, majka i troje djece Marko, Ivo i Marija) iščekuju dolazak svojih prijatelja iz Njemačke, obitelji Keller. Kellerovi imaju dvoje djece, Otta i Ketty. Katušići i Kellerovi sprijateljili su se nakon toga što su očevi sudjelovali na snimanju filma *Winnetou* kad su bili mladi. Marko, Ivo i Otto, svjesni o prošlosti svojih očeva i željni da osjete na vlastitoj koži emocije i atmosfere vestern-filmova, organiziraju odlazak u kanjon Cetine (tj. u lokaciju snimanja filma o *Winnetouu*). Njihovi očevi ne dozvoljavaju taj plan te naređuju Mariji i Ketty da pripaze na trojicu djece. No, dvije djevojke više misle na izlaske s dečkima te ne obraćaju pažnju na djecu, a dok ostali odrasli idu na krstarenje uz obalu, Marko i Otto (bez Ive, koji je najmlađi pa zbog toga viđen je kao teret), zajedno s prijateljima Stipom i Zvonom, kreću ka kanjonu Cetine. Istovremeno, trojica četnika ratnih zločinaca bježe iz zatvora te skrivaju se u skrivenom bunkeru pun oružja i hrane u pećini iznad rijeke Cetine. Četnici naiđu na četvero djece i odlučuju ih uhvatiti i držati taocima. Nakon toga što je Otto uspio preko voki-tokija priopćiti vijest o otmici vanjskom svijetu, policija i specijalci kreću u potragu za djecom i četnicima. No, samo pomoć Frane, stari ribar i omiljeni Ivin prijatelj, koji uspijeva naći skriveni ulaz u pećinu, spašava dječake od četnika, koji opet bivaju uhapšeni.

Dakle, za razliku od *Smogovaca*, *Kanjon opasnih igara* nije zamišljen kao saga ili kao slijed događaja povezanih s ratom, već kao dramatična pustolovina koja traje svega nekoliko dana i koja nije direktno povezana s ratnim sukobima u ratu. Uz to, u ovome su djelu četnici glavni likovi koji djeluju intelektom, dok u *Smogovcima* likovi četnika su mahom statisti ili imaju sporednu ulogu. Fabula *Kanjona opasnih igara* uključuje direktan i skoro intimni sukob između glavnih junaka i četnika, dok u *Smogovcima* su Vragecovi ratovali „općenito“ protiv neprijatelja bez osobnosti i čija je smrt uzrokovala veselje. Povijesni kontekst, međutim, predstavlja znatnu razliku između dvaju djela, a

njegov je opis potreban za razumijevanje konteksta i dinamika same radnje, kao i njezinu atmosferu i ikonografiju.

4.2. Zbog Anice i bokala vina: Hrvatska 1992.-1995.

Radnja *Kanjona opasnih igara* odvija se tijekom onog razdoblja o kojem sociolog Ozren Žunec, u drugom dijelu svog rada *Rat u Hrvatskoj 1991.-1995.* (1998), ističe da se radi o pat-poziciji ni rata ni mira (Žunec 1998: 114). Poslije dolaska mirovnih snaga UNPROFOR-a, osim malih, ograničenih akcija 1992. i operacije Gusar 1993. u zadrarskome zaleđu, u Hrvatskoj se linija fronte stabilizira te oružani sukobi prestaju. Pažnja se obraća na kaotičniji i katastrofalniji rat u Bosni i Hercegovini, dok život običnih građana u Hrvatskoj i u Krajini teče relativno mirno. Postoji i nekoliko primjera normalizacije odnosa između srpske i hrvatske strane, kao na primjer otvaranje autoceste Zagreb-Beograd u Zapadnoj Slavoniji. U istoj toj regiji, u Pakracu, bilo je i prilika tijekom kojih su se hrvatski i srpski žitelji mogli sresti na određenom mjestu na crti bojišnice. To je isticano u zbirci intervjuva o ratu, u kojoj su sudjelovali i Hrvati i Srbi iz Pakračkog područja, *Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima* (2010):

Željko: [...] I kasnije, nakon rata (tj. Nakon prve faze rata, *op.a.*) kad je došao UNPROFOR, već tada je bila rampa. Doslovce jedna rampa. Tu, s ove strane smo bili mi, a s druge strane rampe su bili oni. I onda su četvrtkom bili organizirani posjeti na rampi. Znači, dođu oni s one strane, a mi s ove. I mi djeca smo odlazili tamo. (Dubljević 2010: 109)

Željkovje riječi imaju svoj značaj, a ne samo zbog toga što on opisuje relativno čudan događaj tijekom kojeg se dvije sukobljene strane, koje su do jučer žestoko ratovale jedna protiv druge, sretno i mirno razgovaraju na crti bojišnice, nego i zbog nečeg drugog. Željko ističe da se ti posjeti na rampi odvijaju „nakon rata, kad je došao UNPROFOR.“ Ta rečenica sugerira da mnogi Hrvati ne smatraju ratom razdoblje od 1992. do završnih operacija Hrvatske vojske. Čak i hrvatski mediji, premda svjesni da rat nije završen, pomažu prenijeti drugačiju sliku ratne Hrvatske. Uzimaju li se kao primjer dnevnik *Slobodna Dalmacija* i njegov broj iz 8. srpnja 1993., vidljivo je kako u Hrvatskoj nije aktualan rat, već obnova infrastruktura tipična za poslijeratno (a ne poratno) razdoblje, rasprave o hrvatskoj povijesti i političke igre. Rat je spomenut samo u dvama slučajevima:

kad je riječ o ratu u Bosni i Hercegovini i kad novinarka Jordanka Grubač govori o tome da „nakon dvije *ratne* godine“ maturanti iz Zadarske, Šibenske i Ličke županije neće moći pokušati upis na fakultet u popravnom roku⁵⁷. U broju istog dnevnika iz 7. kolovoza 1993., pojavljuje se čak i slika slovenskih kupača bez grudnjaka na Bolu i naslov *Bol boluje od viška – turista*. Kako i Goldstein (2008.) ističe, brojke hrvatskog su turizma naravno pale, no to ne znači da Hrvati ne ljetuju te da im se ne pridružuju strani turisti. Hrvatsko je primorje, posebice Istra i otoci (dakle, područja izvan dometa topova), još uvijek omiljena i najlakša opcija Slovenaca i drugih susjednih zemalja bez mora. Na trinaestoj stranici istog broja *Slobodne Dalmacije* piše:

AVIONOM JEFTINIJE DO DUBROVNIKA: Turističke agencije nastoje ljetovanje u Dubrovniku povezati s jeftinijim avionskim prijevozom. „Globotour – Zagreb“ nudi sedmodnevno ljetovanje s polupansionskom i povratnom avionskom kartom za samo 290 maraka.⁵⁸

Čak i Dubrovnik, koji se nalazi svega nekoliko kilometara od linije razdvajanja i čije je područje slabije povezano s ostatkom države, smatran je mogućom turističkom destinacijom. Nakon opisa ponude za Dubrovnik, u članku slijedi opis raznih ponuda turističke agencije *Globotour* za ljetovanje u Istri, Kvarneru i na dalmatinskim otocima. Rat, međutim, još uvijek traje. Po završetku hrvatsko-bošnjačkog sukoba u Bosni i Hercegovini nakon potpisivanja Washingtonskog sporazuma 1994., združenom i renoviranom hrvatsko-muslimanskom borbom protiv Srba vraća se pitanje o hrvatskim teritorijim pod srpskom kontrolom, tj. o Krajini. Već 1993., u broju *Slobodne Dalmacije* iz 2. kolovoza, Mirko Nikolašević, vukovarski gradonačelnik u egzilu, ističe: „Vratit ćemo se, milom ili silom“⁵⁹.

Ideja da je konačni obračun blizu postaje omiljena u hrvatskoj javnosti. Hrvatska je, kako je već isticano u ovom radu, nakon potpisivanja Sarajevskog primirja 1992. prešla na ofanzivu. Policija i vojska postaju profesionalnije, brigade u sastavu vojske se preustrojavaju i naoružavaju modernijom opremom (Pirjevec 2014: 443). Ako su hrvatski gardisti 1991. pucali lovačkim puškama i starih rumunjskih automatskih pušaka, u

⁵⁷ https://arhiv.slobodnadalmacija.hr/pvpages/pagePlan/pagePlan/?pv_page_id=643390 (zadnji put gledano 3.7.2023.)

⁵⁸ https://arhiv.slobodnadalmacija.hr/pvpages/pagePlan/pagePlan/?pv_page_id=643390 (zadnji put gledano 3.7.2023.)

⁵⁹ https://arhiv.slobodnadalmacija.hr/pvpages/pagePlan/pagePlan/?pv_page_id=644904 (zadnji put gledano 11.7.23.)

kasnijoj fazi rata isti imaju američke, njemačke te izraelske puške za koje su platile država i dijaspora, koja snažno podržava Tuđmanovu vladu (Pirjevec 2014: 30). U Hrvatskoj raste nada da će se okupirani teritoriji brzo osloboditi, bilo milom ili silom.

1992. objavljena je pjesma *Pjesma Tigrova*, jedna od službenih himna 1. Gardijske brigade, čiji su pripadnici poznati kao Tigrovi. U pjesmi pjeva se sljedeće:

Sad se vojska osniva
Za slobodu Hrvata
Ime ćemo dati mi
Zvat ćemo ih gardisti
Mi smo Garda hrvatska
Srušili smo JNA
Hrvatsku mi volimo
Za nju sad se borimo
Srušili smo JNA
Past će SAO Krajina

Mi smo hrabri gardisti
Bježe od nas četnici

Već spomenuti hrvatski pjevač Marko Perković zvani Thompson 1994. objavio je pjesmu *Anica – Kninska kraljica*. Ta pjesma, koja je samo primjer mnogobrojnih i agresivnih Thompsonovih nacionalističkih pjesama, ima jako jednostavan i direktan tekst, čija je poruka odmah jasna:

Zbog Anice i bokala vina
Zapalit ću Krajinu do Knina (x2)
Zapalit ću dva-tri srpska štaba
Da ja nisam dolazio džaba (x2)

Ej, Anice, kninska kraljice (x4)

Zbog Anice i bokala vina
Zapalit ću Krajinu do Knina (x2)
Ej Hrvati, sjetimo se Knina
Hrvatskoga kralja Zvonimira (x2)

Thompson ovom pjesmom mijenja retoriku i ciljeve. Ako je pjesmom *Bojna Čavoglave* htio poslati poruku svojim sugrađanima i suborcima da konačno krenu u obranu Hrvatske, *Anicom* Thompson izražava ne samo činjenicu da je Hrvatska naizgled sposobna i spremna za ofanzivu (za razliku od 1991.), već i želju da se *srpska* Krajina sruši do temelja i da se Hrvati sjete da su ta zemlja i taj Knin *hrvatski*. Taj povratak u prošlost, koja očigledno opravdava ratove i ratne zločine, tipičan je za obje strane, koje na kraju krajeva

nisu u potpunosti različite. Tijekom rata Srbi govore o obrani i ponovnom zauzimanju „vjekovnih ognjišta“, dok Hrvati iskorištavaju retoriku o svojoj prisutnosti u današnjoj Hrvatskoj (ali i Bosni) „od stoljeća sedmog.“ Ipak, radi se o retorici i propagandi, a sličnosti tu završavaju, jer na frontu je situacija za Srbe malo drugačija.

S druge strane bojišnice, Republika Srpska Krajina je naizgled u rasulu. Poslije dolaska UNPROFOR-a i odlaska JNA, Srpska vojska Krajine (osnovana 1992.) slabo je organizirana, oficiri dolaze mahom iz Srbije zbog nedostatka školovanih kadrova, ne vode se vježbe ili obuke (Žunec 1998: 114). Srpska Krajina je slabo naseljena. Osim razorenog Vukovara, poluprazne Petrinje i fizički od svega odsječenog Knina, ne postoje veći gradovi sa značajnom industrijom. Jedino je gospodarsko bogatstvo RSK naftna industrija u Istočnoj Slavoniji, a za sve drugo ovisi o pomoći Beograda (Žunec 1998: 114). Vjerojatno i zbog toga dio krajinskih vlasti traži spomenutu normalizaciju odnosa sa hrvatskom stranom. Već se govorilo o otvaranju autoputa Zagreb-Beograda u dionicama između Novske, preko Okučana (dio RSK) pa do Nove Gradiške. Do tog otvaranja stiglo se zahvaljujući Zagrebački sporazum, potpisan u ruskoj ambasadi u Zagrebu 29. ožujka 1994. Tim sporazumom se pokušaju se normalizirati ekonomski i civilni odnosi. Ipak, osim otvaranje autoceste i prekida vatre, zapravo nisu riješena nikakva druga gospodarska pitanja (Žunec 1998: 119). Zbog toga, radna grupa međunarodne zajednice predlaže hrvatskim i krajinskim vlastima poznati Plan Z-4. Tim planom se predviđi da će područje Republike Srpske Krajine ponovno ući u sastav Republike Hrvatske i da će se zvati Srpska autonomna pokrajina Krajina. Ta će pokrajina imati, prema Planu Z-4 veliku autonomiju: vlastito zakonodavstvo, vlastitu vladu, policiju, posebni novac, sudski sustav i grbovi, zastave i obilježja (Žunec 1998: 119). Krajinski predsjednik Milan Martić neće prihvatiti plan, sa ne-previše skrivenim zadovoljstvom Franje Tuđmana, koji će u kolovozu 1995. Martićevu odluku koristiti kao opravdanje za vojno-redarstvenu operaciju Oluja (Pirjevec 2014: 490-491).

U tom kontekstu nastaje radnja *Kanjona opasnih igara*. Rat je naizgled daleka stvar. Niti u romanu niti u filmu rat nije direktno spomenut, za razliku od *Smogovaca*, čija se radnja odvija prije i tijekom prve, katastrofalne faze rata. Čitatelj/gledatelj nema osjećaj da rat još traje. Dapače, mislilo bi se da je on završen. Ipak, rat je još tu, iza ugla. Dubravka Zima ističe o tome sljedeće: „[...] u *Kanjonu opasnih igara* mir nije negacija rata, odsutnost rata koju obilježava prestanak dječje ugroženosti, nego labavo, nespokojno

stanje nepredvidive opasnosti u kojem se djeca kreću neoprezno i nepromišljeno i stoga upadaju u nevolju.“ (Zima 2001: 109)

Radnja romana se odvija, kako je već rečeno, otprilike između 1993. i 1994., tj. nakon operacije Gusar (ili Maslenica, siječanj 1993.) i prije završnih operacija Bljesak (svibanj 1995.) i Oluja (kolovoz 1995.), dok u filmu pretpostavlja se da događaji datiraju neposredno poslije rata. U romanu nema elemenata koji bi mogli sugerirati pravo vrijeme zbivanja događaja, ali u filmu je situacija malo jasnija. U razgovoru triju četnika, glavnih negativaca radnje, spomenuta je operacija Oluja iz 1995.:

ŽIKA: Tamo smo u tu pećinu vukli municiju...

BELI: A jel? A kada to?

ŽIKA: U početku rata, da nam se nađe kad krenemo u ofenzivu!

BELI: Ha! A jeste krenuli bednici! (*smije se*) Jugoslovenska armija, puh! Da nije bilo nas Belih orlova, prave srpske vojske, Hrvati bi vas pomeli k'o Bura lišće!

ŽIKA: Bura, a, vojvodo? A ko je popužio Oluju!?⁶⁰

Jasno je, dakle, da događaji filma datiraju poslije operacije Oluja i, dakle, poslije kraja rata. No, rat nije ključan element u naraciji *Kanjona opasnih igara*. O tome Zima ističe: „U *Kanjonu opasnih igara* radnja se ne veže čvrsto uz razdoblje Domovinskog rata u Hrvatskoj – i opisan mirnodopski život u Omišu i usputne primjedbe likova upućuju na poratno razdoblje, što roman djelomice izdvaja iz našeg interesnog obzora [...].“ (Zima 2001: 108)

Važniji su u naraciji *Kanjona opasnih igara* elementi dehumanizacija neprijatelja-Srbina kao dio učvršćene Hitrecove retorike o njemu koja je sada izdvojiva od konteksta rata. Razlog je u tome što Hitrec je slijedio koherentnu liniju. No, o tome će se raspravljati dalje u ovom radu.

4.3. Mjesto zbivanja

Događaji *Kanjona opasnih igara* zbivaju se u Dalmaciji, mahom u unutrašnjosti te regije. Kako sam naslov djela sugerira, kanjon je određene rijeke u pitanju. I u romanu i u filmu radi se o kanjonu rijeke Cetine, no spomenuta dva djela razlikuju se zbog malobrojnih,

⁶⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=1scsQ09hcpI> (zadnji put gledano 9.7.23.)

ali važnih detalja. Dok u romanu radnja se odvija u Sinju, Omišu i u kanjon Cetine kod Omiša, u filmu nema traga od Sinja, sve je snimljeno i smješteno u Omišu. Činjenica da su Hitrec i Tadej izabrali Sinj pri pisanju romana nije slučajnost. U samom početku romana prikazana je Sinjska alka. Poznati viteški turnir i jedan od simbola Sinja i Sinjske krajine, Sinjska alka održava svake godine u nedjelju u prvoj trećini kolovoza te obilježava pobjedu nad Turcima 14. kolovoza 1715., kad su hrvatski vojnici iz Sinja odbili napad nadmoćnije turske vojske. Sinjska alka nije samo simbol tradicije, nego i simbol otpora protiv barbarskog okupatora (Čoralić, Markulin 2016: 176). Sinjska alka je, ako uspoređena sa hrvatskom situacijom prve polovice devedesetih, funkcionalna pri prijenosu ideje da je potrebno naći novu nadu u pobjedu protiv neprijatelja (Grdenić 2020: 28). Osim alke, blizina Sinja bojišnici tijekom rata, manje od dvadeset kilometara, i činjenica da je taj grad uspješno obranjen od napada JNA i pobunjenih Srba pomažu razumjeti razloge za citirane izbore. Omiš je, s druge strane, miran i ratom netaknut grad čista mora i predivna krajobraza. Osim toga, taj grad je jedino veće mjesto u blizini kanjona Cetine, koji upravo kod tog dalmatinskog grada pokazuje se u svoj svojoj ljepoti. Hitrec i Tadej koriste ljepote vlastite zemlje kako bi izrazili domoljublje i nekako patetično žrtvovanje, tipično za devedesete:

HANNA KELLER: Marine...

MARIN KATUŠIĆ: Molim?

H.K.: (*gledajući prema moru i blago smijući se*) Kad bi vi Hrvati znali što imate...

M.K.: Pa da, znamo mi to Hanna, znamo! Ali nažalost i mnogi drugi, zato se stoljećima moramo braniti!⁶¹

Izgleda da je zavičaj najvažnija stvar, ponos i snaga jednog naroda, razlog za vječnu borbu protiv mogućih osvajača. U *Smogovcima*, na primjer, osim opisa negdašnje ljepote slavonskih baroknih crkava i izražavanje prezira prema neprijatelju koji je srušio lijepu Hrvatsku, fizička mjesta nemaju istu važnost kao u *Kanjonu opasnih igara* za Hitrec. Za Smogovce je važna obiteljska kuća i kvart oko nje, njihova povezanost sa ostatkom zemlje je skoro nepostojeća i neizražena. U *Kanjonu opasnih igara*, dakle, počinjući od samog naslova djela, mjesto zbivanja i krajolici očigledno imaju važno mjesto u cijeloj naraciji.

⁶¹ <https://www.youtube.com/watch?v=1scsQ09hcpI> (zadnji put gledano 9.7.23.)

4.4. Čevapi vestern: nasljednici Winnetoua protiv četnika

4.4.1. Važno je zvati se Winnetou: utjecaj vestern-kulture

Radina Vučetić, profesorica na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, piše: „Još u Kraljevini Jugoslaviji, a naročito u socijalističkoj Jugoslaviji posle 1948. godine i „otopljanja“ odnosa sa Amerikom, američki vestern bio je je dan od omiljenih filmskih žanrova najšire jugoslovenske publike“ (Vučetić, 2010: 130).

Već je isticano u prvim poglavljima ovog rada da je Jugoslavija idealni primjer socijalističke države sa zapadnim „zarazama.“ Zapadna kultura nije samo vanjski element prisutan u jugoslavenskoj pop-kulturi, već je njezin sastavni dio koji joj daje oblik i koji ju inspirira. Da nije bilo britanskog punka, ne bi bilo Novog vala. Da nije bilo Coca-cola, Cockta (ili, bolje, Yugo-cockta) ne bi postojala. Da nije bilo vestern filmova, čuveni jugoslavenski partizanski filmovi ne bi bili toliko legendarni u (post)jugoslavenskoj mitologiji. Radina Vučetić ističe da vestern filmove voli čak i drug Tito, koji se njima inspirirao dok je naredio snimanje kolosalnih partizanskih filmova (Vučetić 2010: 132, 137). Pročitavši riječi Radine Vučetić, scene iz filmova poput *Bitke na Neretvi* (Veljko Bulajić, 1969.) ili *Valtera brani Sarajevo* (Hajrudin Krvavac, 1972.) gube svoju originalnost. Očigledno je kako su Titovi partizani (koje su često glumili glumci sa Zapada) kaubojski koji umjesto kaubojskog šešira nose titovku (odnosno vojničku kapu koji su nosili jugoslavenski partizani) s petokrakom te umjesto revolverom pucaju mauzerima i njemačkim mitraljezima. Napadi na vlakove, žestoke borbe u kojima četnici divlje vrište dok jašu svoje konje i grandiozne melodije koje prate kadrove na pustim krajolicima bosanskih ili velebitskih planina. Navedeni elementi objašnjavaju utjecaj vestern filmova u tom partizanskom filmu koji se u Jugoslaviji toliko slavio.

Osim toga, vestern-kultura ima svoj učinak i na popularnu glazbu. Zagrebački novovalni sastav Haustor objavio je poznatu pjesmu *Šejn*, čiji je naslov referenca na film *Shane* (1953.) Georgea Stevensa. U tekstu pjesme, koja je osmišljena kao priča o nepoznatom putniku na divljem zapadu, moguće je primijetiti nekoliko klišeja o dijalogima vestern-filmova:

Ja cijeli život sanjam kako odlazim uz rijeku
Starim parobrodom koji vozi sol
I da nosim jednu davnu, nikad prežaljenu ljubav

Tanku dugačku cigari i par mamuza od zlata
Da sam Šejn
Život na granici je opasan i tvrd
Nek moje ime od sad znači pravda
Već čujem priču kako za mnom jaše smrt
Dok jašem crven pored vatri na rubu grada
To je Šejn
[...]
Dok živim život koji nisam birao sam
O suhom vjetru s juga moja duša sanja
Ja čujem buku stada, vidim u daljini grad
A tanka slika jave postaje sve tanja
Ja znam da život na granici je opasan i tvrd
Al moje ime od sad znači pravda
Na mome sivom konju sada za mnom jaše smrt
Vodi me tako gdje me moja davna draga već čeka
Izađi i bori se
U ovom gradu nema mjesta za jednog od nas
Izađi i bori se
Ulica je prazna, ali s prozora motre na nas
Izađi i bori se
Uzet ću ti život, ako ostaneš, uzimam čast

Sarajevska grupa Zabranjeno pušenje 1984. objavljuje pjesmu *Čejeni odlaze*. U toj pjesmi, o kojoj je bivši pjevač grupe Nenad Janković (poznat kao Nele Karajlić) rekao da zapravo govori o mogućem progonu Srba na Kosovu⁶², korišten je paralelizam sa američkim Indijancima (Čejenima i Šošonima):

Čejeni odlaze
Bez krvi, bez znoja
Bez plaća udovica
Osta pusta ledina premala za dvoje
Šošoni se zbijaju
Potmulo zuje
Kopite njihovih razjarenih konja

Vučetić kaže i da se ljubav prema vesternu u Jugoslaviji utvrđuje brojnim koprodukcijama, posebice sa Njemačkom, i snimanjima tih filmova na jugoslavenskom tlu, uglavnom u Dalmaciji (Vučetić 2010: 133). U snimanju tih filmova sudjelovalo je i veliki broj lokalnih suradnika i glumaca, upravo kao očevi Katušićevih i Kellerovih u *Kanjonu opasnih igara*, koji su glumili u filmu o Winnetou. Izvan fikcije, u snimanju

⁶² <https://www.telegraf.rs/pop-i-kultura/muzika/3229688-pesma-koja-je-predvidela-egzodus-srba-s-kosova-1980-godine-svi-su-je-pevali-retko-ko-je-razumeo> (zadnji put gledano 9.7.23.)

filma *Winnetou i Shatterland u dolini smrti* (Harald Reinl, 1968.) sudjelovao je, kao scenarist, Vladimir Tadej, koautor *Kanjona opasnih igara*. Taj film je snimljen u Dalmaciji kod Vranskog jezera, Benkovca i Dubrovnika te u okolici Trebinja u Hercegovini. No, činjenica da je Hitrec, zajedno s Tadejem, izabrao Winnetoua kao inspiraciju za svoj posljednji ratni roman nije samo povezana sa Tadejevom prisutnošću u snimanju već spomenutog filma, nego i sa važnijim faktorima.

Apački poglavica Winnetou je glavni lik romana njemačkog autora Karla Maya. Nakon što se sprijatelji sa Old Shatterlandom, Nijemac koji već dugo živi u Americi, Winnetou kreće u nove pustolovine u divljem zapadu. Specifičnost Winnetoua je mješavina koju lik posjeduje indijanskih i zapadnih (odnosno europskih) principa. Zbog utjecaja Old Shatterlanda i drugog lika, isto njemačkog porekla, Kleikh-petre, Winnetou prihvaća europsku kulturu i moralu, a na kraju svog života čak i tiho prelazi na kršćanstvo, zamolivši neke koloniste da pjevaju *Ave Mariju* za njega.

Tu vezanost za ideale europske kulture i religije čini Winnetoua dobrim primjerom očuvanja tradicije, premda lik nije „izvorni“ Europljanin, zajedno s prikazivanjem sinjske alke, u malom univerzumu *Kanjona opasnih igara*. Winnetou i sinjska alka imaju istu ulogu: njima se želi obratiti pažnju ne samo na očuvanje tradicije ili na važnost određenih povijesnih događaja (Grdenić 2020: 29), nego i na činjenicu da civilizirani, kršćanski svijet može pobijediti nad neciviliziranim, poganskim svijetom. Kako su Turci teško nastradali kod Sinja, tako i divlji Indijanac Winnetou nađe „pravi put“ k civilizaciji svojim usvajanjem kršćanskih ideala. Tako mali Katušići i Kellerovi odlaze u kanjon Cetine sa Winnetouovim plemenitim idejama u glavi, dok četnici, kao divlji Indijanci ili kao brutalni pljačkaši vlakova, čekaju u tamnoj pećini punoj oružja sa zlim idejama na umu.

4.4.2. Dobar, loš, zao: četnik Beli i njegovi pomoćnici

Već je navedeno da u *Kanjonu opasnih igara* neprijatelji su prikazivani drugačije nego u *Smogovcima*. Trojica negativaca, četnici Beli, Sima i Žika posjeduju definirane karakteristike, imaju različita mišljenja i sposobni su relativno racionalno razmišljati. Uz to, osim Sime, koji je definitivno prikazivan kao glupi član grupe, četnici tu su pametni i nimalo nespretni. Beli, vođa skupine, uspješno organizira bijeg iz zatvora i „akciju“

otimanja djece, a na kraju pripovijedanja bori se do samog kraja, bez samoinicijativne predaje. Beli, Sima i Žika nisu kao nekulturni, glupi, vojno nesposobni, nepismeni i kukavički Srbi iz *Smogovaca u Domovinskom ratu*. No, ovi elementi ne moraju sugerirati to, da Hitrec i Tadej poštuju trojicu negativaca, jer te „bolje“ karakteristike čine ih još okrutnijima: glupi četnik koji se kukavički predaje Hrvatima manje je opasan od pametnog četnika koji ima određen cilj i željan je da se bori do kraja.

Ne postoji u literaturi o Hitrecovim romanima detaljan opis negativnih likova, odnosno četnika, u *Kanjonu opasnih igara*. Ono što slijedi je rezultat pokušaja analize triju negativaca, Belog, Sime i Žike.

Beli je bradati vođa prljave kose i izopačena lica. Od samog početka očigledno je da je on glavni član skupine terorista (tako o njima se govori u djelu). Kad trojica bivaju uhićena i policajci ih s prezirom gledaju, Beli bahato se obraća mlađem policajcu:

BELI: A vi ste komandir milicije ovde?

POLICAJAC: *Zapovjednik policije*, da. Zašto?

BELI: Ništa, ništa... samo pitam. Nekako mi delujete premlado.

POLICAJAC: (*smijući se*) Moji vršnjaci su vam i stali na rep!

BELI: Još nije gotovo, momak! Još ima dana... videćeš!

POLICAJAC: (*bahato smijući se i imitirajući srpski naglasak*) Videću! (*u pozadini se Beli zločesto smije*)⁶³

Tmurno upozorenje Belog sugerira činjenicu da, premda je rat završen, krvožedni je četnik još uvijek borbe željan. Bahatost, ali i nekulturnost Belog izražena je i njegovom sumnjom prema sposobnosti mladih. On ne može prihvatiti činjenicu da je mlad momak zapovjednik policijske postaje. Četniku koji je „hranio svinje“ kad je bio civil čudno izgleda kako premlad čovjek koji nema dovoljno iskustva već upravlja sigurnošću grada. No, mladi zapovjednik odmah odgovara sugerirajući svom sugovorniku da su upravo mladi ljudi (on je, vjerojatno, među njima) pobijedili u ratu. Za Belovo nepovjerenje postoji objašnjenje: on ne želi prihvatiti to, da su mladi i neiskusni Hrvati pobijedili protiv Srba.

Beli je, kako sugerira i spomenuti dijalog sa Žikom o Oluji, frustriran i nezadovoljan svojim suborcima. Kao pripadnik Belih orlova⁶⁴ i, dakle, kao radikalniji borac, Beli ne

⁶³ <https://www.youtube.com/watch?v=1scsQ09hcpI> (zadnji put gledano 9.7.23.)

⁶⁴ Beli orlovi, poznati i kao *Šešeljevci*, bili su srpska paravojna postrojba koja je djelovala u Hrvatskoj i Bosni tijekom jugoslavenskih ratova (Pirjevec 2017: 97, 143) i čije je vođa bio Vojislav Šešelj, bosansko-srpski nacionalistički političar, lider Srpske radikalne stranke i četnički vojvoda (Pirjevec 2017: 66-68).

podnosi bivšeg pripadnika JNA Žiku i glupog Simu. Beli se s njima ponaša bahato, često koristeći i nasilje. Kad Sima puši cigaru u pećini punoj oružja, Beli ga ošamari i kaže: „Nemoj, bre, da mi pušiš na straži!“⁶⁵ Otimanje dječaka je Belova ideja, jer držeći ih taocima moguće je pregovarati o slobodi trojice četnika. Sa dječacima se Beli ponaša relativno korektno, čak i kritizirajući Žiku kad ovaj koristi nasilje prema njima, no Belovo ponašanje mijenja se kad Otto izgovara njemački izraz „um Gottes willen!“ (hrv. Zaboga!):

OTTO: Um Gottes willen!
BELI: Šta si to, bre, rek'o? Ponovi!
OTTO: Ništa, ništa...
BELI: Ponovi!
OTTO: Um Gottes willen!
BELI: A ti si Namac, jel'? A?
OTTO: J-ja...
BELI: A odakle, bre, znaš srpski?
OTTO: Pa ne znam, gospodine! Govorim hrvatski!⁶⁶

Nakon što Otto izgovara navedene riječi, Beli snažno ga ošamari, bacajući ga na pod. Sima je borac nepoznatog podrijetla. Nije poznato je li bio u JNA, u Srpskoj vojsci Krajine ili u drugoj (para)vojnoj postrojbi. Da se formira savršeno trojstvo koji simbolizira srpsku stranu tijekom rata (JNA, Srpska vojska Krajine i paravojne formacije), moglo bi se pretpostaviti, uzevši u obzir činjenicu da je Beli bio član Belih orlova te da je Žika bio u JNA, da je Sima bivši krajinjski vojnik. No, o tome ne postoje precizni podaci.

Sima je glupi borac koji nema pravi utjecaj u naraciji. Pokoren i uplašen od Belog, Sima je konstantno maltretiran od svojih suboraca, koji se s njim ponašaju kao da je malo dijete – a tako se i on stalno ponaša. Djetinjasto se Sima obraća Belom te izražava strah čak i za sitne situacije. Osim toga, Sima je sasvim nesposoban za ratovanje: stalno puši cigare na straži (što nije samo nedozvoljeno, nego i opasno, posebice noću, jer bi eventualni neprijatelj lakše otkrio njegovu poziciju), jedva zna čitati i pucati, a cijelo je vrijeme prikazivan kao da ne zna zašto se nalazi na tom mjestu. Primjer je toga dijalog između njega i Belog pri kraju filma, kad hrvatski policajci ih okružuju:

⁶⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=1scsQ09hcpI> (zadnji put gledano 10.4.23.)

⁶⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=1scsQ09hcpI> (zadnji put gledano 10.4.23.)

BELI: Ako pucate na nas, za svaki vaš metak ubijamo jedno dete! Simo...
SIMA: A?
BELI: Daj jednoga...
SIMA: Šta jednog, Vojvodo?
BELI: Jednog od njih unutra! Dovuci ga ovamo, idiote!⁶⁷

Dalje u naraciji, kad ribar Frane uspijeva stići do zarobljene djece, Beli, Žika i Sima čekaju izvan pećine akciju hrvatskih policajaca. U toj je prilici opet prikazana Simina glupost:

BELI: Simo...
SIMA: A?
BELI: Hajde, donesi one gas maske, ovi bi mogli da ubace suzavac!
SIMA: Dobro...a koliko komada, Vojvodo?⁶⁸

Nakon toga, u pećini ribar Frane ga nokautira, oslobađa djecu i aktivira eksploziv. Nesretni Sima uspijeva preživjeti, no biva uhićen od strane hrvatskih policajaca. Žika je, kako je već isticano, bivši pripadnik JNA. To sugeriraju Belove riječi i, u vizualnom smislu, sama Žikina uniforma. On je, za razliku od Sime, jedini u skupini koji nekako reagira na Belova maltretiranja. Osim toga, Žika pokazuje znanje terena i sposobnost korištenja oružja, stoga nije čudno da Beli ga smatra najboljim pomoćnikom pri planiranju zarobljavanja djece. Tijekom toga, Žika je daleko okrutniji čak i od samog Belog, koji je iznenađen i ozlojeđen Žikinim nasiljem. Kad dvojica dođu do šatora koje su djeca podigla kraj Cetine, Žika, očigledno pijan, zlobno se smijući uperi pušku prema djeci, a čim vidi jednog sa plastičnom puškom u ruci odmah ga pogodi kundakom i onesvijesti:

ŽIKA: (*govoreći djeci*) Vidi! Indijanci kao mnogo lepo društvo, a mogli bi sada da se igramo s kampiranjem, a?
BELI: (*provjerivši je li dječak kojeg je Žika pogodio živ ili ne*) Živ je, a ko ti je, bre, rek'o da ga tako mlatneš?
ŽIKA: A vidi...taj je im'o pušku!
BELI: Pušku?
ŽIKA: Aha...

⁶⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=1scsQ09hcpI> (zadnji put gledano 10.7.23.)

⁶⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=1scsQ09hcpI> (zadnji put gledano 10.7.23.)

BELI: (*smijući se prelomi „pušku“*) Plastika, budalo.⁶⁹

Žikino pijanstvo, nasilje i „dobre“ odnose s Belim moguće je vidjeti i u sljedećoj sceni u kojoj su prisutni četnici, kad Žika i Beli, dok Sima stražari, piju špirit koji je Žika pronašao:

BELI: A što ti je to?

ŽIKA: Špirit! Ovde sam ga naš'o!

BELI: Od toga ćeš, bre, da budeš blesav k'o Sima!

ŽIKA: Tolikoga ipak nema!

BELI: Žiko, hajde razveži ih.

ŽIKA: A zašto?

BELI: Mogu da dobiju gangrenu koliko si ih stegao! Noge ostavi!

ŽIKA: Aj, kad ti kažeš!⁷⁰

Žika je pokazivan i kao pljačkaš. U jednoj sceni filma moguće je vidjeti kako on ima na lijevoj ruci četiri sata koje je ukrao dječacima. Poslije toga, Beli se nasmije i zabavljen kaže: „A jesi đubre, Žiko, ah!“⁷¹

Premda Žika naizgled ima normalan, saveznički odnos sa svojim vojvodom, čak i Beli smatra ga nenormalnim i koristi njegovu agresivnost i ludost za svoje svrhe. Kad razgovara sa zapovjednikom omiške policije preko voki-tokija, četnički vojvoda prijeteći zapovjednika riječima „Nemoj, bre, da mi se praviš pametan. Znaš da ovde ima jednoga koji i nije baš sasvim normalan...i cecka na parčice!“ Poslije toga, Žika divljački više prema toki-vokiju, uz Belov zadovoljan osmijeh⁷². Žikin manjak zdravog razuma vidljiv je u već spomenutom događaju kad on puca na helikopter hrvatske policije bez Belova dopuštenja. Kasnije u naraciji, kad hrvatski policajci i specijalci pozivaju trojicu na predaju, Žika je spreman pucati na njih, no Beli ga zaustavlja. Ipak, u znaku provokacije prema policajcima, Beli naređuje Žiki da baci ručnu bombu na neprijatelje, što Žika i napravi sa zadovoljstvom. U zadnjem kadru te scene vidljivo je kako se Žika izopačeno smije.⁷³

⁷⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=1scsQ09hcpI> (zadnji put gledano 10.7.23.)

⁷¹ <https://www.youtube.com/watch?v=1scsQ09hcpI> (zadnji put gledano 10.7.23.)

⁷² <https://www.youtube.com/watch?v=1scsQ09hcpI> (zadnji put gledano 10.7.23.)

Uglavnom, četnici su u *Kanjon opasnih igara* pokazani u skladu s Hitrecovom tipičnom vizijom o njima. Četnici su opet prljavi, ponekad glupi, nemaju zdravog razuma, a čak kad su djeca u pitanju pokazuju se nasilnima. Uz to, trojica četnika nisu kohezivna skupina, što bi se moglo interpretirati kao pokušaj da se srpska strana pokazuje kao nejedinstvena. To bi moralo imati ponižavajući učinak, pogotovo ako se trojica četnika uspoređuju sa hrvatskim redarstvenicima i civilima, koji pokazuju da su kohezivni i solidarni. Ova stalna usporedba dviju strana ima ne toliko sporednu ulogu u dehumaniziranju neprijatelja u ovom djelu.

4.4.3. *Mi smo hrabri gardisti, bježe od nas četnici: imidž Hrvata u Kanjonu opasnih igara*

Posebice u ovom dijelu rada se isticala činjenica da je hrvatska strana nakon 1992. modernizirala svoju vojsku i svoju taktiku ratovanja. Inzistiranje o tome funkcionalno je pri opisu Hitrecovih likova u ovom zadnjem ratnom djelu.

Hrvatski policajci i specijalci su prikazivani kao fino obrijani, moderno naoružani, uredni i dobroćudni. Hrvatski redarstvenik u *Kanjonu opasnih igara* radi isključivo slijedeći zdrava moralna načela i dobrotu srca. Čim se vijest o otimanju djece od strane četnika širi, zapovjednik omiške policije odmah kontaktira specijalne postrojbe Ministarstva unutarnjih poslova. Budući da se radi ne samo o otimanju četvero djece, nego i o trojici ratnih zločinaca, zapovjednikova odluka ima savršenog smisla, no potrebno je obratiti pažnju na to kako je prikazan dolazak specijalaca: uz pompoznu, vojničku se glazbu voze vojni džipovi jadranskom magistralom, helikopteri nadlijeću kanjon, a Cetinom plove gliseri puni do zuba naoružanih MUP-ovaca koji s uperenim puškama prema nepoznatom smjeru. Kadrovi sa specijalcima više izgledaju kao promotivni spot hrvatskog Ministarstva unutarnjih poslova, jer uloga tih specijalnih postrojbi prilično je sporedna, pogotovo ako uzima se u obzir nekoliko činjenica.

MUP-ovci izbjegavaju svaki vatreni okršaj sa četnicima te ne uzvraćaju vatru, posebno nakon toga što je Beli prijetio da će ubiti djecu ispale li MUP-ovci samo jedan metak. Uz to, specijalci stižu u pećinu u kojoj su zarobljena djeca tek nakon eksplozije koju je uzrukovao ribar Frane nakon što je oslobodio djecu, kad kod pećine su samo Žika i Sima, koji bivaju odmah uhićeni. Premda MUP-ovci uistini nisu pravi spasitelji Marka, Otta,

Stipe i Zvone, kad Katušići i Kellerovi slušaju radio dok je objavljena vijest o uhićenju trojice četnika, spiker kaže: „Čestitamo posebnim snagama Ministarstva unutarnjih poslova i djelatnicima omiške policijske postaje.“⁷⁴ U sljedećem kadru moguće je vidjeti kako uz trijumfalnu vojničku koračnicu specijalci se MUP-a šeću omiškom promenadom nakon „pobjede“ i vraćaju se u glisere kojima su stigli u Omiš. Ipak, u ovom djelu priznaje se da je stari ribar Frane pravi heroj priče, jer zapovjednik policije odgovara, nakon što je zapovjednik specijalnih postrojbi rekao „Imali smo i sreću!“, „Imali smo Franu!“⁷⁵

Nakon toga slijedi još jedan kadar sa specijalcima, koji na uredan način odlaze gliserima i čistim, novim džipovima od Omiša.

Ako su u *Smogovcima* Hrvati bili slabo naoružani, slabo organizirani te morali su izmisliti nove, nevjerovatne taktike protiv neprijatelja, u *Kanjonu opasnih igara* toga više nema. Hrvatska je strana moćnija i organiziranija. Ne postoji više taj osjećaj zbunjenosti i straha prema budućnosti. U *Smogovcima* su glavni likovi bili superiorniji od Srba samo u moralnom, jer vodila ih je želja za slobodom, i u intelektualnom smislu, dok sada glavni junaci, tj. zarobljena djeca, iako nisu u stanju učiniti ništa konkretno da se oslobode, mogu računati na brzu i efikasnu pomoć redarstvenih postrojbi.

4.4.4. Djeca

Ivo, Marko, Otto, Stipe i Zvone su petero djece koji žive svoje živote sasvim normalno, čak i opušteno – u skladu sa dalmatinskim mentalitetom. Osim Otta, sva su djeca Hrvati, no ne čini se da imaju traume povezane s ratom. Kako je već rečeno, rat je u *Kanjonu opasnih igara* daleka stvar koja služi kao sredstvo kojim autori dodaju napetost pripovijedanju. Dubravka Zima (2001) kaže:

Izbjegnute su ratne traume, agresivnost, izgubljenost i nemoć, a ostvarena je mogućnost za ratnu pustolovinu koja nije strašna, opasna i pogubna kao što bi to bila u samom ratu, ali je još uvijek dovoljno opasna i prijeteća da se ostvari napetost i uzbudljivost. Bez obzira na to, nema sumnje da *Kanjon opasnih igara* oblikuje samosvojno modus pripovijedanja o ratu, u kojem se rat uistinu „koristi“ kao pripovjedno sredstvo [...]. (Zima 2001: 109)

⁷⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=1scsQ09hcpI> (zadnji put gledano 10.7.23.)

⁷⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=1scsQ09hcpI> (zadnji put gledano 10.7.23.)

U *Smogovcima* su mali Vragecovi bili na razne načine uključeni u ratnim sukobima te su aktivno sudjelovali pri slanju domoljubnih poruka čitateljima i gledateljima, dok su djeca u *Kanjonu opasnih igara* samo djeca koja žele igrati se Indijancima i kampirati u netaknutoj prirodi, imitirajući svoje roditelje.

Pustolovni karakter ovog djela drukčiji je nego u *Smogovcima*. U potonjem djelu mali Vragecovi se nehotice nalaze u ratnom stanju, a to stanje doživljavaju, djeca kao djeca, kako mogu, tj. kao pustolovinu. Omiška četvorica koja kreće prema kanjonu Cetine, dapače, svojevoljno traži avanturu ne mareći

za moguće opasnosti. Četvero djece je potpuno uronjeno u vlastitu vestern igru.

Oni su organizirani kao Indijansko ratničko pleme, koriste izmišljena imena koja liče na imena indijanskih poglavica (osim Winnetoua su Old Snajperman, Mali Debeli Medvjed i Old Münchenman) te govore imitirajući dijaloge vestern filmova. Čak i kad sestre Marija i Ketty javljaju se preko toki-vokija da upozore svoja braća i njihovi prijatelji o prisutnosti trojice četnika u kanjonu Cetine, prvi je odgovor četvorice Indijanaca razočaravajući za dvije sestre:

OTTO: Old Münchenman zove Ketty! Ketty, javi se!

KETTY: Otto, ti si!

OTTO: Ja sam Old Münchenman, a ne neki Otto! Kako ste vi jadnici u truloj civilizaciji?

KETTY: Otto, gdje se zaboga nalaziš?

OTTO: Mmh, zapadno od Rio grande!

KETTY: Ma prestani se šaliti idiote, slušaj me što ću ti reći: u opasnosti ste, ozbiljno je! Tko je još s tobom?!

OTTO: Hoće da me prestraši! Ehm, tu su još Old Snajperman, poglavica Winnetou i Mali Debeli Medvjed...

MARIJA: Otto, ovde Marija, molim te daj mi brata, odmah! Radi se o životu ili smrti!

MARKO: Ovdje Old Snajperman! Živi smo i zdravi. Pečemo kobasice i pecamo ribice!

MARIJA: Marko, slušaj me dobro, ti znaš da ja nikada ne lažem! Na radiju su javili da su iz omiškog zatvora pobigli neki zločinci. Skrivaju se u kanjonu Cetine!

MARKO: Šališ se, Marija!

MARIJA: Ne šalim se, Marko. Kunem ti se da je istina! Ostavite sve, bižite natrag prema Omišu! Odmah!

MARKO: Ali noć je!

MARIJA: Odmah!

STIPE: Što je?

MARKO: Neki teroristi, veli, u kanjonu!

STIPE: Stvarno?!

MARIJA: Marko, mama je nazvala, možda će se ranije vratiti i zbog toga morate požuriti!

MARKO: Dobro, Marija, održat ćemo vijeće, čujemo se za pola sata!⁷⁶

⁷⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=1scsQ09hcpI> (zadnji put gledano 10.7.23.)

Rezultat je poznat: djeca bivaju zarobljena i zlostavljena od strane četnika. Ipak, pošteno je navesti kako, makar neposlušni i drski, zarobljeni dječaci uspijevaju održati timski duh pomažući se tijekom zarobljeništva.

Za razliku od njih, mali Ivo je poslušan i cijeni tradicionalne vrijednosti. On je jedini koji sluša roditelje, a njihov odnos sa ribarom Franom, koji simbolizira mudrost i moralnu plemenitost, simbol je te retorike, o kojoj se već raspravljalo, prema kojoj u *Kanjonu opasnih igara* inzistira se mnogo o važnosti očuvanja tradicije, koja uključuje u ovom slučaju i katoličku vjeru. Ivo i Frane šecući se Omišem nailaze na kip Bogorodice te se marljivo mole ispred njega. Nakon toga, ribar Frane kaže: „Sitija san se, to je crvena špilja gore u kanjonu! Gospa mi je prosvitila pamet!“⁷⁷ Prema tom događaju moglo bi se pretpostaviti da nije ribar Frane pravi spasitelj četvorice „Indijanaca“, nego sveta Gospa. Sve u svemu, za razliku od *Smogovaca*, u kojima je razlika bila ne samo između Hrvata i Serba, nego i između odraslih i djece, u *Kanjonu opasnih igara* i mladi se razlikuju. S jedne strane su Marko, Otto, njihove sestre Marija i Ketty, Stipe i Zvone. Svi imaju jednu, zajedničku stvar: neposlušnost. Marija i Ketty nisu slušale roditelje kad su im naredili da paze o djeci, dok Marko, Otto, Stipe i Zvone nisu slušali ni roditelje, ni sestre te su svejedno krenuli prema kanjonu. S druge strane je marljivi, ponekad i naivni Ivo. On sluša starije, mudrije osobe i, premda namjerno ostavljen u Omišu jer su ga ostali dječaci smatrali „teretom“, radi sve što može ne bi li spasio svojeg brata i prijatelje. Još jedanput, dakle, kao i u *Smogovcima*, djeca su simbol mudrosti, dobrote i hrabrosti. Odrasli, iako su dobro naoružani (kad je riječ o policajcima i specijalcima) i naizgled dobro organizirani, ne pokazuju da imaju istu odlučnost. Jedino ribar Frane i, djelomično, zapovjednik policije Ante se ističu među odraslima. Ipak, nasljednici se Winnetoua (tj. Marko, Otto, Stipe i Zvone) i Ivo zajednički bore protiv neprijatelja, rušeći zid generacijskih razlika.

Neprijatelj se jasno pokazuje kao divlje biće. Trojica četnika su prljava, neuredna te žive, kao da su nemani iz dječjih bajki, u tamnoj špilji iz koje ugrožavaju mirno područje i otimaju male dječake. Opet se pojavljuje, dakle, Srbin-zvijer. U ovome djelu su se autori puno koncentrirali na mješavinu raznih elemenata. Kadrovi sa četnicima su uvijek u kombinaciji sa opskurnom glazbom, intonacija četničkih likova je namjerno i pretjerano

⁷⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=1scsQ09hcpI> (zadnji put gledano 10.7.23.)

neugodna i gruba. Četnici raduju se nasiljem, a svjesni su (i to više nego u *Smogovcima*) svoje navodne krvožednosti. Puno truda su snimatelji filma posvetili kadriranju četničkih izraza lica. Ipak, kako je već navedeno, u ovom slučaju negativci nisu karikature cijelog glupog, neprijateljskog naroda, jer pažnja je više usmjerena na prezir neprijateljskih vojnih sposobnosti (na primjer kad je spomenuta operacija Oluja) i na neprijatelje kao vojnike općenito. Ovaj put nema ironije oko srpskih tradicija ili nacionalnih mitova, a osim kad je jezik u pitanju, jer u tom slučaju Hrvati su viđeni kao govornici pravednog i ispravnog jezika, Hrvati ne generaliziraju o srpskome narodu, koji praktički nije spomenut u djelu. Osim toga, Hitrecova je dehumanizacija neprijatelja uspješna, u smislu da četnici i Srbi općenito su, koherentno sa narativnom linijom i retorikom koju su inaugurirali ratni *Smogovci*, korišteni kao spomenutu neman u dječjim bajkama. Neprijatelj tu nije čovjek u pravom smislu riječi, već negativno biće koje ima samo jednu, negativnu ulogu u naraciji.

ZAKLJUČAK

Ovim se radom pokušalo dublje analizirati Hitrecovo ratno djelo i dehumanizacija neprijatelja (Srba) u njemu, ne zanemarujući specifičnosti socijalističke Jugoslavije i popularnu joj kulturu.

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija bila je atipična socijalistička zemlja sa zapadnjačko-potrošačkim elementima čije su relativno visoki životni standardi, raznolikost popularne kulture i veće mogućnosti od drugih socijalističkih zemalja što se ticalo putovanja i rada u inozemstvu, mode, glazbe i filma s vremenom doveli do sasvim jedinstvenu kulturu nostalgije. Tom univerzumu sjećanja, uspomena i raznih kulturnih elemenata što je danas poznat kao „jugonostalgija“ pripadaju i *Smogovci* Hrvoja Hitreca o kojima se raspravljalo u drugom poglavlju ovog rada.

Zagrebački je autor briljantno opisao ne samo jedan grad i život mu građana, nego i cijelu generaciju. Kroz simpatičnih zgodbi obitelji Vragec i ostalih žitelja Naselka, naselja na zagrebačkoj Peščenici, Hitrec pruža urnebesnu sliku života u kasnome socijalizmu, premda direktne reference na njega su rijetke ili implicitne. Poteškoće svakodnevnice, školski život, kriminal, korupcija, služenje vojnog roka, slušanje kult-glazbe domaće scene – sve je uključeno u romane i u seriju. Hrvatska i jugoslavenska omladina, do kasnih sedamdesetih naviknuta na partizanske filmove i na partijske dogmatizme kojima nije više bila odana, po prvi put je pronašla u knjizi i u malom ekranu nešto s čim se može povezati i u kojem je moguće naći olakšanje u teškim vremenima gospodarske krize poslije Titove smrti 4. svibnja 1980. Hitrec je uspješno pogodio u srce mladih te uspio je stvoriti ciklus romana koji je postao jedan od najboljih primjera dječje i omladinske književnosti u hrvatskoj i bivše-jugoslavenskoj povijesti. Štoviše, ekranizacija *Smogovaca* je uz *Naše malo misto* Miljenka Smoje (1971) najuspješnija televizijska serija u povijesti hrvatske televizije.

Početak etničko-političkih napetosti i, kasnije, rata na prostoru bivše Jugoslavije i objavljivanje „ratnih“ djela od strane Hrvoja Hitreca bili su tema trećeg poglavlja. Već u početku osamdesetih, Titovom smrću te izbijanjem kosovske krize, stanje u Jugoslaviji počelo je pogoršati. Dok je samoupravni sustav gospodarstva padao dan za danom, u društvu su se počele pojaviti nove ideje. Jugoslaveni su počeli razmišljati o tome da je nestanak socijalizma ustvari moguć, iako su bili naučili u školama, u partijskim

sastancima, u proslavama te u pionirima da je jugoslavenski samoupravni socijalizam besmrtnan. Nacionalizam je, do kasnih osamdesetih strogo zabranjen, postajalo svaki dan jači, sve do tog trenutka kad su politički vođe republika poput Srbije, Hrvatske, Crne Gore, ali i Bosne i Hercegovine otvoreno počeli podržavati taj nacionalizam protiv kojeg se socijalistička Jugoslavija službeno borila. Od međuetničkih napetosti na Kosovu prešlo se na sukobe u Knjinskoj Krajini u Hrvatskoj između Srba i Hrvata 1990. godine, nakon prvih višestranačkih izbora u kojima je pobijedio bivši partizan i oficir JNA Franjo Tuđman, zajedno sa svojom desničarskom strankom HDZ (Hrvatska Demokratska Zajednica). Napetosti u Knjinskoj Krajini, nakon toga što su se širile i na Banovini, Kordunu te u Slavoniji, dovele su do krvavog rata koji je od 1991. do 1995. uzrokovao smrt tisuća ljudi, masovne egzoduse (Hrvata na početku rata, Srba na kraju istoga), te propast gospodarstva i međuetničkih odnosa.

U tom su kontekstu nastala djela *Smogovci u ratu* te *Kanjon opasnih igara* Hrvoja Hitreca. U trećem se poglavlju analiziralo prvo spomenuto djelo, koje je predstavilo skoro čisti rez u Hitrecovoj produkciji. Od bezbrižnih i apolitičkih *Smogovaca* nije ostalo ništa, jer su se slavni Vragecovi i drugi žitelji Naselka potpuno posvetili ratnim naporima protiv JNA i Srba. Neprijatelj/Srbin je predstavljen kao nehumano, divlje i nekulturno biće koje ruši i ubija samo za vlastito zadovoljstvo, dok se Vragecovi – i, općenito, Hrvati – junački bore za slobodu svog naroda i svoje domovine. Zbog toga je *Smogovce u ratu* moguće smatrati propagandnim djelom s jasnim ciljem ne samo da se dehumanizira neprijatelj, nego i da se opravdava nasilje nad njim. Vragecovi i njihovi suborci nisu manje nasilni od Srba, jer i oni ubijaju radujući se time te zlostavljaju zarobljenike, no u Hitrecovoj su naraciji viđeni kao junaci. Hitrec, međutim, pruža zanimljivu sliku života u Zagrebu na početku ratnih sukoba u Hrvatskoj između ljeta i jeseni 1991. U zadnjem se dijelu poglavlja raspravljalo i o ulozi djece u „ratnim“ *Smogovcima*. Hitrec namjerno koristi djecu pri dehumanizaciji neprijatelja, jer oni nisu samo najveće i najnevinije žrtve u svakome ratnom sukobu, nego i sredstvo kojim se autor služi ne bi li omekšao okrutni jezik svojeg pripovijedanja i nasilje koje je u njoj prisutno. Međutim, premda bi Hitrec mogao izgledati nekoherentan zbog promjene vlastite poetike u *Smogovcima u ratu*, njegova je odluka razumljiva. Hitrec nije rado spomenuo socijalizam u originalnim *Smogovcima* ne samo zato što se radilo o dječjem romanu, nego i zbog toga što on nije volio taj sustav. Sam je autor u svojoj autobiografiji napisao da je aktivno sudjelovao u

rušenju socijalističke Jugoslavije te da su pojedini članovi njegove obitelji bili u ustaškoj vojsci. Od Hitreca nije moguće, dakle, očekivati drugo nego to što je napisao. Jedina, prava Hitrecova je „krivnja“ činjenica da je on dodao bezbrižnoj, autentičnoj i simpatičnoj seriji romana ratno-huškačke i propagandne elemente koje *Smogovci* nisu uopće trebali i koji sukobljavaju se sa originalnim okvirom romana i serije.

U četvrtom se poglavlju opisalo drugo djelo koje je Hitrec napisao zajedno s Vladimirom Tadejem i koje služi kao scenarij za istoimeni film iz 1998.: *Kanjon opasnih igara*. Za razliku od *Smogovaca*, radi se o samostalnom djelu koje posjeduje svoju koherentnost u univerzumu Hitrecove produkcije. U *Kanjonu* autor nastavlja sa svojom „novom“ poetikom, a dehumanizacija je neprijatelja drukčija, premda uspješna. Ako u *Smogovcima* su Srbi/četnici bili skoro apstraktni likovi, čija imena su čitatelju i gledatelju bila često nepoznata i o kojima se ne zna ništa osim toga što su prljavi, nasilni i stalno pijani, u *Kanjonu opasnih igara* tri su četnika dobro definirani likovi. Uz to, Domovinski rat je u tom djelu daleka stvar, a djeca nemaju posebnu ulogu: djeca su, u *Kanjonu opasnih igara*, samo djeca. Jedina iznimka je mali Ivo, jedini koji sluša starije, mudrije osobe. U međuvremenu, četnici su obični negativci, njihovo je zlo pokazano kao urođeno, no ne predstavlja novost kao u *Smogovcima*. Hitrec nije organizirao *Kanjon* kao opis sukoba između golorukih Hrvata i do zuba naoružanih Srba, nego kao pustolovina bazirana na vestern-filmove u kojoj su jugoslavenski ratovi potpuno nevažni. Ne bez razloga su glavni junaci *Kanjona* ljubitelji filma i zgodbi o *Winnetouu*, popularan vestern-film snimljen u Hrvatskoj. Time je Hitrec još jednom uključio u svoje djelo element koji potiče sa svijeta jugoslavenske popularne kulture, tj. vestern-filmove, nakon hijata *Smogovaca*.

Ovim se radom pokušalo dati adekvatan uvodni pregled Hitrecove ratne produkcije i dinamike dehumaniziranja neprijatelja koje su u njih uključene, te pružiti čitatelju polazište za daljnja proučavanja o tematici. Jasno je da Hitrec nije jedini hrvatski ili bivše-jugoslavenski pisac koji je napisao ratna i propagandna djela za djecu i omladinu, dakle nije potrebno niti pravedno smatrati ga jedinim ekstremističkim piscem o Domovinskome ratu. Dunja Kalilić je 1997. objavila *Crobinhoodove*, dječji roman u kojem kućni ljubimci iz Dubrovnika brane grad protiv „četnika.“ U knjizi *Čuvari amfora* Nikole Pulića (1994) djeca su opet direktno uključena u ratne sukobe protiv nadmoćnijeg neprijatelja (Srbina) o kojem otvoreno izražavaju svoj prezir. Iako su djeca, mali se *čuvari amfora* nalaze u ratu zbog toga što su prisiljeni odlučiti jesu li spremni boriti se za domovinu ili ne. 1992.

je u *Slobodnoj Dalmaciji* izdan strip *Super Hrvoje*, hrvatska verzija američkog Kapetana Amerike u kojoj se glavni junak bori protiv četnika, ubijajući ih na svaki okrutni način. Hrvatska poratna i poslijeratna književna produkcija o ratu i o tranzicijskome razdoblju plodna je, dakle, a unatoč tome još uvijek samo djelomično analizirana. Istraživanja Dubravke Zime predstavljaju dobar temelj s kojeg je moguće nastaviti s proučavanjem hrvatske dječje ratne književnosti, dok *Lelek tranzicije. Hrvatska književnost, kultura i mediji u razdoblju postsocijalizma* Igora Gajina (2020) mogao bi biti od pomoći pri dubinskom analiziranju hrvatske opće tranzicijske književnosti. Premda Hrvoje Hitrec u većini slučajeva nije uključen u tranzicijsku književnost, njegova bi „ratna“ djela mogla biti smatrana dijelom iste, jer sve u svemu opisan je život između rata i poslijeratnog razdoblja, te autorova poetika bez sumnje pripada službenoj retorici o Srbima ili o Jugoslaviji u Tuđmanovo doba, vrhunac tranzicijskog razdoblja.

Osim toga, dehumanizacija neprijatelja u Hitrecovim i tuđim djelima često je ignorirana, bilo zbog toga što su *Smogovci u ratu* i *Kanjon opasnih igara* pala u zaborav, bilo zbog toga što je pozornost usmjerena na tu, inače važnu i zanimljivu, književnost u kojoj postoje kritike na šovinističko ponašanje u Hrvatskoj tijekom rata. Ipak, Hitrecova su djela još u knjižarama i knjižnicama, dostupne za daljnje analize koje bi mogle dati, zahvaljujući istima, potpunu sliku jednog razdoblja u kojem su se ljudi zaista bojali bradatih četnika iz šume, snajpera na krovovima i turbofolk pjesama.

RIASSUNTO

Le guerre jugoslave sono state il primo conflitto armato in Europa dalla fine della Seconda guerra mondiale e sono senz'altro ricordate per l'efferatezza dei metodi usati dalle parti in campo e per l'esser state, sostanzialmente, guerre di matrice etnica, in cui l'annichilimento fisico e morale del nemico era visto come necessario da ogni fazione per raggiungere il proprio scopo. Come in ogni guerra, la propaganda ha giocato un ruolo fondamentale nel meccanismo distruttivo appena citato. Essendo lo scopo della propaganda quello di indottrinare e di imporre un pensiero, un'immagine o un'idea su qualcosa o qualcuno, essa è rivolta anche e soprattutto ai bambini o, comunque, ad un pubblico giovane e malleabile.

Il presente elaborato analizza l'opera dello scrittore croato Hrvoje Hitrec, autore di libri per bambini e adolescenti sostanzialmente sconosciuto in Italia e all'estero, ma famoso in patria e in tutta l'ex Jugoslavia per la serie di romanzi *Smogovci* (1976-1996), dalla quale fu tratta anche una fortunata serie televisiva.

In quanto fervente sostenitore dell'indipendenza croata, assolutamente avverso all'idea di una Jugoslavia unita o di una convivenza coi Serbi, negli anni Novanta Hitrec pubblicò una versione "di guerra" degli *Smogovci*, ovvero *Smogovci u ratu* (it. *Gli Smogovci in guerra*), da cui fu tratta l'ultima stagione della serie televisiva.

A differenza dei primi romanzi, caratterizzati da un'atmosfera spensierata e giocosa in cui i protagonisti combattono contro le avversità della vita nella periferia di una grande città durante il socialismo (nonostante i riferimenti diretti al socialismo e alla politica siano quasi non esistenti e, quando presenti, impliciti), in *Smogovci u ratu* Hitrec cambia completamente registro: da una narrazione in cui la politica e, addirittura, la stessa Jugoslavia non vengono nominate, dando l'impressione che la trama si svolga quasi in un luogo senza tempo (pur essendo presenti riferimenti che possono far intuire l'epoca dello svolgimento della trama), si passa ad una narrazione satura di retorica nazionalista, patriottica e militarista.

Nel "romanzo di guerra" di Hitrec i bambini sono attivi nello sforzo bellico e nel trasmettere idee scioviniste, l'esercito Jugoslavo viene apertamente citato assieme alle distruzioni da esso portate in Croazia e, soprattutto, i Serbi vengono volutamente dipinti come esseri dal comportamento animalesco e sanguinario. È presente, inoltre, un chiaro

tentativo di ferire e sminuire la cultura e la lingua serba nel profondo, anche attraverso la parodizzazione dei miti e delle tradizioni nazionali: nel mondo degli *Smogovci* il croato, pur essendo sostanzialmente uguale al serbo – se si supporta la tesi del serbo-croato come lingua unica e pluricentrica –, viene dipinto come una lingua per uomini civilizzati, mentre il serbo viene storpiato e manipolato per apparire rude e inelegante.

Al fine di fornire un'adeguata introduzione all'autore e all'opera, sinora poco studiati, il presente lavoro si pone in primo luogo l'obiettivo di analizzare il romanzo e la serie *Smogovci* sia in senso assoluto, sia come prodotti della cultura popolare croata e jugoslava tra la metà degli anni Settanta e la fine degli anni Ottanta. All'epoca, infatti, la cultura giovanile e popolare in Jugoslavia subì un forte sviluppo, imponendosi nella quotidianità della popolazione, plasmandola e narrandola allo stesso tempo: musica e arti figurative, fortemente ispirate dall'Occidente e non inferiori a quelle da esso provenienti per qualità e varietà di contenuti e generi, “diventano” e “fanno” la storia jugoslava di quegli anni. Gli *Smogovci* contengono, soprattutto nell'adattamento televisivo, elementi di quel fervore culturale e, allo stesso tempo, ne fanno parte. Oltre a perseguire i suddetti obiettivi, l'elaborato si propone di analizzare l'approccio impiegato da Hitrec nell'affrontare la tematica bellica e i meccanismi che utilizzati dall'autore per disumanizzare il nemico nella sua produzione dedicata all'infanzia.

L'elaborato, redatto in lingua croata, si costituisce di due parti. La prima parte comprende un primo capitolo, dedicato ad introdurre la figura di Hitrec e la sua opera, i quali rimangono sostanzialmente sconosciuti in Italia, ed un secondo e più ampio capitolo che propone, nell'ordine, un'introduzione di stampo storico e culturale sulla Croazia e la Jugoslavia a cavallo tra gli anni Settanta e Ottanta, una descrizione dell'opera *Smogovci* e, infine, una riflessione sulla presenza degli elementi mutuati dalla cultura popolare nei romanzi di Hitrec e nella serie televisiva.

Nel fornire una panoramica generale sulla storia politica jugoslava per il periodo preso in esame, grande importanza è stata data alle dinamiche che portarono allo sviluppo di una società consumistica e, sostanzialmente, occidentalizzata in un contesto socialista come quello jugoslavo. L'apertura ad occidente del Paese fece sì che i cittadini jugoslavi fossero esposti ad una cultura incentrata sul benessere economico e sul consumo, in chiaro contrasto con gli ideali socialisti, che li portò a sviluppare, col tempo, un *modus vivendi*

ibrido e del tutto singolare nel contesto della Guerra fredda, per cui essi potevano addirittura viaggiare liberamente.

Nel descrivere il contesto storico e culturale che fa da sfondo alle opere di Hitrec si è posta attenzione sulle dinamiche che caratterizzano lo sviluppo urbano di Zagabria dal secondo dopoguerra agli anni Ottanta, in quanto fondamentali per comprendere lo spazio in cui si svolgono le vicende degli *Smogovci* e il complesso tessuto urbano e sociale della periferia zagabrese, che viene inquadrata nel pieno della modernizzazione socialista, in realtà mai completata fino in fondo. In questo quadro si sviluppano le vicende narrate nella saga degli *Smogovci*, che hanno per protagonista la famiglia zagabrese dei Vravec e gli altri abitanti del quartiere di Naselak, invero realmente esistente. In *Smogovci* i problemi della vita di tutti i giorni vengono affrontati con pungente ironia e arricchendo la narrazione di elementi fantascientifici: il risultato è un'opera dall'umorismo fine e per nulla scontato, che, volendo, può risultare godibile e simpatica anche per un lettore adulto, in grado di percepire i tanti riferimenti al contesto politico e sociale. L'atmosfera del romanzo risulta sospesa nel tempo e spensierata, pur essendo presenti numerosi elementi negativi che poco si addicono ad un romanzo per bambini. I Vravec sono personaggi furbi, che fanno costantemente uso di stratagemmi dalla dubbia morale per ottenere ciò che vogliono e non esitano ad andare contro i membri della propria famiglia in nome del proprio tornaconto personale. L'ultimo paragrafo del secondo capitolo presenta un excursus sulla cultura popolare degli anni Ottanta in Croazia e in Jugoslavia in rapporto agli *Smogovci*: si tratta di un approfondimento fondamentale, data l'importanza della cultura popolare nel decennio precedente al disfacimento dell'ex stato balcanico. Nella serie televisiva basata sui romanzi di Hitrec vengono mostrati concerti di gruppi famosi, cantanti, trasmissioni televisive e oggetti che hanno avuto e tutt'ora hanno, nella memoria collettiva di coloro che sono cresciuti nella Jugoslavia socialista, una valenza non indifferente.

La seconda parte dell'elaborato si apre con il terzo capitolo, il più esteso, in cui si analizzano le dinamiche che riguardano i "romanzi di guerra" di Hitrec e la sua disumanizzazione del nemico. Il primo paragrafo, di carattere introduttivo, offre una panoramica sul contesto storico croato e jugoslavo dalla fine degli anni Ottanta all'inizio delle guerre che hanno portato Slovenia, Croazia e Bosnia a staccarsi dalla Federazione jugoslava. Volumi e saggi di carattere storico e sociologico sono stati utilizzati nella

ricostruzione degli eventi che hanno caratterizzato la fase di transizione pre-guerra in Croazia e la rinascita delle tensioni con la componente serba autoctona, stanziata nelle aree al confine con Bosnia e Serbia.

Il secondo paragrafo si concentra invece sui “romanzi di guerra” di Hitrec, di cui vengono analizzate la genesi e la metamorfosi, puntualizzando come un’opera in origine esplicitamente apolitica sia stata trasformata in mezzo di propaganda per idee apertamente nazionalistiche e incitanti alla guerra.

Una sezione è dedicata alla vita degli Zagabresi durante le prime fasi del conflitto e a come essa sia stata rappresentata da Hitrec: anche in questo caso sono stati selezionati alcuni fenomeni peculiari, che ritraggono in maniera piuttosto fedele l’atmosfera degli incerti mesi a cavallo tra la transizione dal socialismo al capitalismo e l’inizio della guerra. Oltre agli scritti di Hitrec, nel compilare questa sezione sono stati presi in esame il diario di guerra, ambientato a Zagabria, dello scrittore croato Zvonimir Milčec, così come alcune ricerche dedicate all’impatto traumatico della guerra su bambini e adolescenti.

Un’ulteriore sezione si concentra sulla rappresentazione di Hitrec dell’avversario serbo, che viene apertamente demonizzato e privato delle sue caratteristiche umane, nonché della capacità di vivere civilmente e di combattere in maniera leale. Nel disumanizzare il nemico attraverso le parole e i gesti dei protagonisti dell’opera, Hitrec rende anche questi ultimi spietati e disumani, coinvolgendo anche i bambini nell’annichilimento dell’avversario.

L’ultima parte del capitolo si concentra, per l’appunto, sul ruolo dei bambini nel processo di disumanizzazione del nemico e nelle azioni belliche descritte da Hitrec. In particolare, si riflette su come i bambini, vittime innocenti per eccellenza durante un conflitto, siano stati utilizzati dall’autore croato come mezzo per veicolare idee sciovinistiche e spesso violente, mitigando, di fatto, la violenza delle parole e delle azioni.

Il quarto e ultimo capitolo della tesi è dedicato all’analisi di un’altra opera “di guerra” di Hitrec, intitolata *Kanjon opasnih igara* (La gola dei giochi pericolosi, 1994), che riprende i temi della saga degli Smogovci calandoli in un’atmosfera molto più cupa, segnata da una violenza più esplicita, tanto che il lato comico qui scompare in maniera quasi definitiva. A differenza di quanto avvenuto nei precedenti romanzi e nella serie, in *Kanjon opasnih igara*, da cui fu tratto il film omonimo del 1998, il nemico non è più una buffa

caricatura che alla fine della narrazione si rivela essere innocua. La storia, che vede un gruppo di prigionieri di guerra serbi in fuga scontrarsi con un gruppo di bambini amanti dei film western in un campeggio dell'entroterra dalmata, racconta situazioni grottesche e cruente, trasformando in un thriller quello che, in teoria, dovrebbe essere un romanzo e un film per bambini. Se negli Smogovci, oltretutto, i bambini non hanno un vero e proprio contatto col nemico, in *Kanjon opasnih igara* essi vengono direttamente attaccati, come bersaglio principale, da quest'ultimo.

Attraverso l'analisi degli scritti di Hitrec l'elaborato intende avvalorare la tesi secondo cui l'autore avrebbe coscientemente introdotto nella sua opera per bambini non solo un linguaggio aggressivo e violento con lo scopo di mostrare un'etnia avversa in maniera negativa, ma anche concetti di tipo politico e riferimenti ad uno stato, la Jugoslavia, che aveva sempre evitato di nominare in precedenza. La poetica di Hitrec viene meno in quelle che sono le sue opere più violente, ma, forse, anche più sincere: pur essendo noto al grande pubblico ai tempi della Federazione, l'autore non dimostrò mai alcun apprezzamento per il sistema socialista o per lo stato unitario jugoslavo – come, del resto, egli del resto stesso asserisce nella sua biografia ufficiale – e, pur essendo senza dubbio capace di muovere critiche fini e intelligentemente in maniera implicita, con la liberalizzazione del sistema politico in Croazia non seppe (né volle) mantenere quell'impostazione, almeno non completamente.

Se è vero che Hitrec rimane capace di un'ironia per nulla scontata e pungente, è altrettanto innegabile che egli scade spesso nel nazionalismo becero, desideroso di esprimersi come non aveva mai potuto, per motivi legati al sistema politico in vigore prima dell'indipendenza croata. Oltremodo, con questo studio si intende aprire una riflessione sul tema dei meccanismi propagandistici impiegati durante le Guerre jugoslave. Nella storiografia di riferimento, infatti, il funzionamento dei media croati e la loro partecipazione nel veicolare idee sciovinistiche vengono generalmente trattati con superficialità, limitandosi l'analisi ai soli media di informazione. La letteratura, specialmente quella per l'infanzia, è invece un'arma tanto letale nel mostrare l'immagine del nemico quanto una notizia falsa o, molto semplicemente, un fucile; in tal senso Hitrec ci fornisce il tentativo, forse più clamoroso, mai effettuato in questo senso in contesto croato e più in generale ex-Jugoslavo, di piegare la letteratura per bambini agli scopi e ai meccanismi della propaganda bellica.

Hrvoje Hitrec non è chiaramente l'unico scrittore croato per bambini e ragazzi che nel corso della sua carriera si è prodigato nella pubblicazione di opere ambientate durante la guerra contenenti risvolti propagandistici. Durante gli anni di guerra in Croazia è stato pubblicato un numero considerevole di opere che mettono in cattiva luce il nemico e che lo privano delle proprie caratteristiche umane sul piano morale: si pensi, ad esempio, al fumetto *Super Hrvoje*, apparso nel 1992 sul giornale *Slobodna Dalmacija*, nel quale la versione croata di Capitan America combatte contro i cetnici e li uccide nelle maniere più disparate, guidato dal proprio desiderio di vendetta; il romanzo *Crobinhoodovi* di Dunja Kalilić (1997) vede invece degli animali parlanti provenienti da Ragusa combattere contro i cetnici che stanno attaccando la città; in *Čuvari amfora* di Nikola Pulić (1994), infine, i bambini sono nuovamente i protagonisti della narrazione e si ritrovano a combattere da soli contro i tanto odiati Serbi. Hitrec, tuttavia, è probabilmente l'unico ad aver rivoluzionato un'opera già esistente, che gli era valsa un successo considerevole in patria, e ad averla ripulita per renderla conforme allo sforzo bellico croato e ai dettami della propaganda del regime di Tudjman.

Malgrado ciò, Hitrec risulta essere più coerente di quel che sembra: se è vero che la sua opera anteguerra non conteneva riferimenti politici chiari, è anche vero che ciò non implica un suo apprezzamento al sistema jugoslavo. Hitrec non ha mai amato la Jugoslavia unitaria o il socialismo, semplicemente non si è espresso nei loro confronti. Di conseguenza, si potrebbe dire che la sua produzione di guerra costituisce, con tutta probabilità, la fase più sincera dei suoi quasi cinquant'anni di carriera.

BIBLIOGRAFIJA

Ajduković 1995: Marina Ajduković, *Djeca u ratu u Hrvatskoj*, izvorni znanstveni rad, *Revija za socijalnu politiku*, Vol. 2, No. 4, 1995, Sveučilište u Zagrebu, Pravni Fakultet, Studijski centar socijalnog rada, 295-304.

Beard et al. 2020: Beard et al., *Made in Yugoslavia: Studies in Popular Music*, London: Routledge.

Brešić 1997: Vinko Brešić, *Autobiografije hrvatskih pisaca*, Zagreb: AGM.

Čoralić, Markulin 2016: Lovorka Čoralić, Nikola Markulin, *The Battle of Sinj in 1715*, izvorni znanstveni rad, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol 34, 2016, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 147-180.

Dubljević 2010: Maja Dubljević, *Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima*, Zagreb: Documenta.

Duda 2014: Igor Duda, *Pronađeno blagostanje*, Zagreb: Srednja Europa.

Duda 2014: Igor Duda, *S Bucom i Bongom protiv krize. Hitrecovi Smogovci, djetinjstvo i svakodnevica kasnog socijalizma*, izvorni znanstveni članak, *Historijski Zbornik*, Vol. 67, No. 2, 2014, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb, 401-418.

Duda 2015: Igor Duda, *Danas kada postajem pionir*, Zagreb: Srednja Europa.

Goldstein 2008: Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918.-2008.*, Zagreb: Europapress Holding – Novi liber.

Goldstein 2018: Ivo Goldstein, *Jasenovac*, Zagreb: Fraktura.

Grdenić 2020: Valentina Grdenić, *Hrvatski dječji roman s tematikom Domovinskog rata*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet.

Hitrec 1987: Hrvoje Hitrec, *Smogovci i strašni Bongo: romančić za djevojčice i dječake, njihovu stariju braću i sestre te uza nove i stare fosile*, Zagreb: August Cesarec.

Hitrec 1989: Hrvoje Hitrec, *Zbogom, Smogovci: romančina za sve uzraste, ali posebno ipak za djecu i omladinu*, Zagreb: August Cesarec.

Hitrec 1996: Hrvoje Hitrec, *Smogovci u ratu*, Zagreb: AGM.

Hitrec 1996: Hrvoje Hitrec, *Smogovci: romančić za nešto stariju djecu i prilično mladu omladinu*, Zagreb: Mosta.

Hromadžić 2022: Hajrudin Hromadžić, *Leksikon tranzicije*, Zagreb: Disput.

Janjetović 2011: Zoran Janjetović, *Od Internacionale do komercijale – popularna kultura u Jugoslaviji: 1945-1991*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Kasapović 2019: Mirjana Kasapović, *Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti*, izvorni znanstveni članak, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 51, No. 3., 2019, 939-960.

Kiper 2022: Jordan Kiper, *Remembering the Causes of Collective Violence and the Role of Propaganda in the Yugoslav Wars*, izvorni znanstveni članak, *Nationalities Papers, First View*, Department of Anthropology, University of Alabama, 1-24.

Krulić 1999: Josip Krulić, *Storia della Jugoslavia. Dal 1945 ai giorni nostri*, Milano: Bompiani.

- Leerssen 2009:** Joep Leerssen, *Retorika nacionalnog karaktera: Programski pregled* u: Davor Dukić et al., *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, Zagreb: Srednja Europa, 83-97.
- Majhut 2022:** Berislav Majhut, *Na titonicu. Hrvatska dječja književnost u razdoblju socijalističke Jugoslavije*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Mihaljević-Jurković 2017:** Matea Mihaljević-Jurković, *Postanak i razvoj Novog vala na području bivše Jugoslavije*, stručni rad, *Pleter: Časopis udruge studenata povijesti*, Vol. 1, No. 1, 2017, Sveučilište u Splitu, Odsjek za povijest, 239-253.
- Milčec 1992:** Zvonimir Milčec, *Zagrebačka linija fronte (Grad bez petokrake – ratni dnevnik)*, Zagreb: Bookovac.
- Mirković 1996:** Damir Mirković, *Reflections on the Ethnic Cleansing in the Former Yugoslavia*, izvorni znanstveni članak, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 548, *The Holocaust: Remembering for the Future*, 1996, 191-199.
- Papaeti 2020:** Anna Papaeti, *On Music, Torture and Detention: Reflections on Issues of Research and Discipline*, izvorni znanstveni članak, *Transposition*, Hors-série 2, 2020, 1-19.
- Pavličević 2000:** Dragutin Pavličević, *Povijest Hrvatske*, Zagreb: Naklada Pavičić.
- Pettan 2009:** Svanibor Pettan, *War, Music and Ethnomusicology at the Break-up of Yugoslavia: Notes on Croatia*, esej, *Musik in Fremdwahrnehmung und Eigenbild: Dokumentation zum Symposium*, Bonn: Militärmusikdienst der Bundeswehr, 107-124.
- Pirjevec 2017:** Jože Pirjevec, *Le guerre jugoslave: 1991-1999*, Torino: Einaudi.
- Pirjevec 2020:** Jože Pirjevec, *Serbi, Croati, Sloveni: storia di tre nazioni*, Bologna: Il Mulino.
- Pogačar 2010:** Martin Pogačar, *Yugoslav Past in Film and Music: Yugoslav Interfilmic Referentiality*, izvorni znanstveni članak u: Brenda Luthar, Maruša Pušnik, *Remembering Utopia: Remembering Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, Washington: New Academia Publishing, LLC, 2010, 199-224.
- Roksandić 2011:** Dragutin Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj (1989-1991.): između lojalnosti, neposlušnosti i pobune* u: Petar Bojanić, Snježana Prlić-Samaržija, *Neposlušnost*, Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 87-129.
- Senjković et al. 2017:** Reana Senjković, Bojan Krištofić, Andreja Der Hazarijan Vukić, Sanja Bachrach Krištofić, *Omladinske radne akcije – dizajn ideologije*, Zagreb: Intergrafika TTŽ.
- Vučetić 2010:** Radina Vučetić, *Džuboks – The First Rock'n'roll Magazine in Socialist Yugoslavia* u: Brenda Luthar, Maruša Pušnik, *Remembering Utopia: Remembering Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, Washington: New Academia Publishing, LLC, 145-164.
- Vučetić 2010:** Radina Vučetić, *Kauboji u partizanskoj uniformi – američki vesterni i partizanski vesterni u Jugoslaviji šezdesetih godina 20. veka*, izvorni znanstveni rad, *Tokovi istorije*, 2010, 2, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 130-151.

Vučur 2017: Ilija Vučur, *Pogibija Gorana Alavanje 23. studenoga 1990.: događaj, interpretacije, manipulacije*, izvorni znanstveni članak, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 49, No. 3, 2017, Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 587-607.

Zima 2001: Dubravka Zima, *Hrvatska dječja književnost u ratu*, izvorni znanstveni rad, *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, Vol. IV, No. 8, 2001, 81-122.

Žunec 1998: Ozren Žunec, *Rat u Hrvatskoj 1991.-1995.*, stručni rad, *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, Vol. 1, No. 2, 1998, 111-136.

FILMOGRAFIJA

Aleksandar Đorđević, Mihailo Vukobratović, Andrija Đukić, *Bolji život*, 1987-1991., Televizija Beograd.

Hrvoje Hitrec, Milivoj Puhlovski, *Smogovci*, 1982-1997., RTV Zagreb/HRT.

Hrvoje Hitrec, Vladimir Tadej, *Kanjon opasnih igara*, 1998., HRT/Zagreb film.

Igor Mirković, *Sretno dijete*, 2003., Gerila DV Film/Vizije SFT.

Jože Možina, *Domovina in država*, 2006., TV Slovenija.

Marijan Pinhak, *Pakrac – Domovinski rat 1991. – 1995.*

Milivoj Puhlovski, *S.P.U.K. (Sreća pojedinca – uspjeh kolektiva)*, 1983., Zagreb Film/Kinematografi Zagreb.

INTERNETSKI IZVORI

<https://arhiv.slobodnadalmacija.hr/>

<https://enciklopedia.hr/>

<https://express.24.sata.hr/>

<https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/imagologija/>

<https://pakrac.hr/priznanja-grada-pakraca/>

<https://vojnepovijest.vecernji.hr/>

<https://www.034portal.hr/>

<https://www.forum.hr/>

<https://www.forum.hr/showthread.php?t=322747>

<https://www.leksikon-yu-mitologije.net/>

<https://www.telegraf.rs/>

<https://www.youtube.com/watch?v=0hwBW7l7Em0&t=170s>

<https://www.youtube.com/watch?v=15CFPwBy2bM>

<https://www.youtube.com/watch?v=1scsQ09hcpI>

<https://www.youtube.com/watch?v=tWDYRuIF29c&pp=ygULc21vZ292Y2kgMDE%3D>

[D](#)

<https://www.youtube.com/watch?v=ZgonrQsPxeQ>

<https://yugopapir.com/>

<https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/>